

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΡΓΥΡΕΠΙΧΡΥΣΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἡ Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου διαθέτει ἓνα μοναδικό ποιοτικά καί ἀριθμητικά σύνολο βυζαντινῶν ἐπενδύσεων εἰκόνων¹⁷⁸. Πρόκειται γιά δεκατέσσερις ἀργυρεπίχρυσες ἐπενδύσεις σέ σύνολο σαράντα περίπου γνωστῶν βυζαντινῶν ἐπενδύσεων ἀνά τόν κόσμο. Οἱ ἐπενδύσεις αὐτές καλύπτουν τίς περισσότερες φορές σύγχρονες τούς εἰκόνες¹⁷⁹ ἢ ἐπικαλύπτουν σέ δεύτερη χρήση, νεώτερες εἰκόνες¹⁸⁰, ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐπικαλύπτονται ἀπό νεώτερες ἐπενδύσεις (ἀρ. 1). "Ἐτσι προσφέρουν ὅλη τήν κλίμακα χρήσεων πού μπορεῖ νά ἔχει μιά ἐπένδυση. Χρονολογικά ἡ κατασκευή τους καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τόν 12ο μέχρι τόν 15ο αἰῶνα, ἀλλά ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός ἀνήκει στήν περίοδο τῶν Παλαιολόγων. Ἀπό θεματική ἄποψη συνιστοῦν κατά κύριο λόγο ἐπενδύσεις εἰκόνων τῆς Θεοτόκου, (ἔξι σέ σύνολο δεκατριῶν σωζομένων) ἢ σχετικῶν μέ τήν Θεοτόκο, ὅπως ἡ ἁγία Ἄννα. Λιγότερες εἶναι οἱ ἐπενδύσεις τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (μόνο δύο), ἐνῶ λίγες εἶναι οἱ σκηνές (τρεῖς). Ἡ ποικιλία τεχνικῶν καί τό πλούσιο διακοσμητικό θεματολόγιο πού διαθέτουν ἐπιτρέπουν στόν προσκυνητή πού ἐπισκέπτεται τήν Μονή, ἀλλά καί στόν εἰδικό μελετητή νά ἀποκομίσει μιά πλήρως ικανοποιητική εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς παραγωγῆς πάνω σέ αὐτό τό ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἀντικείμενο τῆς μικροτεχνίας. Ἐπιτρέπει ἐπίσης νά προσεγγίσει κανεῖς τήν βυζαντινή μικρογλυπτική καί μέσω αὐτῆς τά χαμένα ἔργα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς γλυπτικῆς. Κύριο κέντρο παραγωγῆς τῶν ἐπενδύσεων θεωρεῖται ἡ Βασιλεύουσα. Ὡστόσο, νεώτερες μελέτες ὅπως ἡδη ἐλέχθη πύό πάνω, ἀπέδωσαν κάποιες ἀπό τίς διασωθείσες ἐπενδύσεις σέ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσά

Εἰκ. 212. Παναγία Βηματάρισσα, ἡ ἐφέστιος θαυματουργός εἰκόνα τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου, μέ τίς βυζαντινές καί μεταβυζαντινές ἐπενδύσεις τῆς.

Εἰκ. 213. Παναγία Βηματάρισσα μέ τήν ἐπένδυση (ἀρ. 1) τοῦ 12ου καί τοῦ 16ου αἰῶνα.

Εἰκ. 214. Σχεδιαστική ἀπόδοση τῆς ἐπενδύσεως τοῦ 12ου αἰῶνα τῆς Παναγίας Βηματάρισσας.

τους κυριαρχούν πέντε από τις επενδύσεις της Μονής, που επιβεβαιώνουν τους στενούς δεσμούς της πόλεως με την Μονή Βατοπαιδίου.

Η αναλυτική παρουσίαση των επενδύσεων της Μονής που θα ακολουθήσει, θα επιτρέπει την ένταξη του σημαντικού αυτού υλικού, χρονολογικά και τεχνοτροπικά, στο σύνολο της βυζαντινής παραγωγής επενδύσεων εικόνων.

1. Οι επενδύσεις της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας (εἰκ. 212).

Η εικόνα της Παναγίας της Βηματάρισσας¹⁸¹ την οποία τον 19ο αιώνα ονόμαζαν καὶ Κτητόρισσα¹⁸² καθώς την συνδέουν με την ίδρυση της Μονής, είναι ἡ κατ' ἐξοχήν λατρευτική της εικόνα. Πρόκειται για εικόνα της Παναγίας στον τύπο της Ὁδηγήτριας με αὐτόξυλο πλαίσιο. Ἡ κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀξιολογήσει κανείς την ἀπόδοση τοῦ θέματος¹⁸³. Ἡ ἀργυρεπίχρυση ἐπένδυση, πού σήμερα την καλύπτει ἀνήκει σέ διάφορες περιόδους βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν καὶ νεώτερων χρόνων¹⁸⁴ φανερώνοντας την μακρόχρονη ἱστορία τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ κειμηλίου.

Κάτω ἀπό τίς ὀριζόντιες πλευρές τοῦ πλαισίου της ἐπένδυσης, πού εἶναι σήμερα ἐμφανείς, σώζονται τμήματα ἀπό παλαιότερη ἐπένδυση, πιθανότατα τήν ἀρχική¹⁸⁵. Συνίστανται σέ ἀργυρά ἐλάσματα ἐπιχρυσωμένα πού ἔχουν διακοσμηθεῖ με λακκωτό σμάλτο (εἰκ. 215, 216). Στήν ἄνω πλευρά τοῦ πλαισίου ὑπάρχουν τρία χρώματα, ἐρυθρό, βαθυγάλαζο καὶ ἀνοιχτό πράσινο (εἰκ. 215). Τά χρώματα αὐτά συνδυασμένα με τό ἀργυρό ἐλάσμα, πού ἔχει κιτρινόλευκη ἀπόχρωση, δημιουργοῦν τετραχρωμία με την ὁποία ἔχει ἀποδοθεῖ τό διακοσμητικό θέμα. Πρόκειται γιά ταινία «σηρικῶν τροχῶν». Οἱ «τροχοί» σχηματίζονται ἀπό διάστικτη ταινία καὶ περικλείουν ἀστερόσχημα καὶ σταυρόσχημα κοσμήματα. Τό θέμα αὐτό, γνωστό στήν μεσοβυζαντινή μικροτεχνία¹⁸⁶ καὶ γλυπτική¹⁸⁷, συμπληρώνεται ἀπό τριγωνικά διάχωρα, τά ὁποία πληροῦν τά κενά μεταξύ τῶν σηρικῶν τροχῶν πού περικλείουν ἐναλλάξ μετάλλιο με σταυρό καὶ κυπαρισσόσχημο κόσμημα. Τό ἐλάσμα, πού συνέδεε τήν ἐπένδυση τοῦ πλαισίου με αὐτήν τοῦ βάθους της εἰκόνας, κοσμοῦν ρόμβοι ἀλυσιδωτά διαταγμένοι. Ἡ ἀπλότητα τῶν σχηματοποιημένων αὐτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων παρουσιάζει ἀναλογίες με διακοσμητικά θέματα πλαισίων χειρογράφων τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰώνα, ὅπως ὁ Parissinus Gr.139 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιῶ.

Τό ἀργυρό ἐλάσμα τοῦ κάτω πλαισίου (εἰκ. 216) φέρει ἀντί ἄλλου διακοσμητικοῦ θέματος ἀφιερωματική ἐπιγραφή τοῦ δωρητοῦ της ἐπενδύσεως Θεοστήρικτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἡγούμενος της Μονῆς Βατοπαιδίου στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα¹⁸⁸. Πρόκειται γιά μεγαλογράμματα ἐπιγραφή σέ δύο στίχους, πού

Εἰκ. 215. Διακοσμητική ταινία τοῦ ἄνω πλαισίου της ἐπένδυσης (ἀρ. 1), μετά τήν ἀφαίρεση της νεώτερης ἐπένδυσης. Λεπτομέρεια ἀπό τήν εἰκ. 213.

Εἰκ. 216. Ἡ ἀφιερωματική ἐπιγραφή τοῦ ἡγουμένου Θεοστήρικτου (12ος αἰ.) στό κάτω πλαίσιο μετά τήν ἀφαίρεση της νεώτερης ἐπένδυσης. Λεπτομέρεια ἀπό τήν εἰκ. 213.

καταλαμβάνουν ὅλο τό μήκος της πλευρᾶς. Εἶναι γραμμένη με ἐπιπεδόγλυφη τεχνική πάνω σέ βαθυκόκκινο βάθος ἀπό σμάλτο. Τό κείμενό της ἀναφέρει: ΥΠΕΡ ΑΦΕΣΕΩΣ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΤΧΩΡ[Η]ΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΘΕΟΣΤΗΡΙ[Κ]ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ / ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΟΥ/ ΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ Β[ΑΤΟ] ΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΕΙΝ ΘΕΩ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ.

Ὁ ἡγούμενος Θεοστήρικτος, τοῦ ὁποῦ τό ὄνομα εἶναι μᾶλλον σπάνιο¹⁸⁹, δὲν ἀπαντᾷ στοὺς γενικούς καταλόγους ἡγουμένων της Μονῆς πού ἔχουν σωθεῖ¹⁹⁰. Σύμφωνα με σερβικές πηγές¹⁹¹ ὑπῆρξε ἡγούμενος της Μονῆς στό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα καὶ συνδέεται τόσο με τήν κουρά τοῦ ἁγίου Σάββα στήν Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου γύρω στά 1192 καὶ τήν ἐπίσκεψη τοῦ πατέρα του, τσάρου Στεφάνου Νεμάνια τό 1197, ὅσο καί με ἄλλες πλούσιες δωρεές καὶ ἔργα πρὸς τήν Μονή του.

Εἰκ. 217. Διάχωρο της ἄνω ἀριστερῆς γωνίας τοῦ πλαισίου ἐπένδυσης (ἀρ. 1) της Παναγίας Βηματάρισσας, με σύνθεση Εὐαγγελισμοῦ. Λεπτομέρεια της εἰκ. 212.

Ἡ ἐπένδυση, κρίνοντας ἀπὸ σωζόμενα στοιχεῖα στὴν εἰκόνα¹⁹² καὶ ἀπὸ τὰ λιγοστά διασωθέντα παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, πρέπει νὰ κάλυπτε ὄχι μόνο τὸ πλαίσιο ἀλλὰ καὶ τὸ βάθος τῆς.

Ἡ ἐπόμενη χρονολογικὰ ἐπένδυση, ποὺ δέχθηκε ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Βηματάρισσας ἀνήκει στὸν 14ο αἰῶνα¹⁹³. Δὲν γνωρίζουμε τοὺς λόγους καταστροφῆς τῆς πρώτης. Εἶναι πιθανόν πάντως νὰ ἔγινε σταδιακά καὶ τὰ κατεστραμμένα μέρη τῆς νὰ συμπληρώθηκαν ἀπὸ νέες ἐπενδύσεις. Ἔτσι, δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ἂν τὰ τμήματα τῆς δευτέρας ἐπένδυσης, ποὺ διασώζονται μόνον στὶς δύο κάθετες πλευρὲς τοῦ πλαισίου¹⁹⁴ τῆς εἰκόνας, ἀνήκουν σὲ ὁλόκληρη ἐπένδυση ποὺ καταστράφηκε ἢ ἀποτελοῦν συμπληρώσεις. Πρόκειται γιὰ δύο ἀργυρεπίχρυσά ἐλάσματα, διακοσμημένα μὲ διάχωρα ἀπὸ εἰκονιστικά καὶ διακοσμητικά θέματα ἀποδοσμένα μὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο (au repoussé) (εἰκ. 212). Τὰ διάχωρα αὐτὰ ὀριο-

Εἰκ. 218. Διάχωρο μὲ σύνθεση Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάθετο πλαίσιο ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

θετοῦνται ἀπὸ σειρά σφαιρικῶν ἐξαρμάτων μὲ τονισμένο τὸ κέντρο, τὰ ὅποια μιμοῦνται τὰ μικρά καρφωμένα μαργαριτάρια τῶν διάλιθων ἔργων ἀργυροχρυσοχοῦ¹⁹⁵.

Τὰ διάχωρα μὲ τὰ εἰκονιστικά θέματα εἶναι παραλληλόγραμμα, τοποθετημένα κάθετα, καὶ περικλείουν ζεύγη ἁγίων καὶ σκηνές ἀπὸ τὴν ζωὴ τῆς Παναγίας. Οἱ συνθέσεις αὐτές δὲν ἀκολουθοῦν τὴν ἀφηγηματικὴ συνέχεια τῶν γεγονότων τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου. Ἀναλυτικὰ, στὸ ἀριστερὸ πλαίσιο εἰκονίζονται οἱ σκηνές (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω) τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, τῶν Εἰσοδίων καὶ τοῦ διαλόγου τοῦ Ἰωσήφ μὲ τὴν Παναγία. Στὸ δεξιὸ πλαίσιο εἰκονίζεται ὁ ἀσπασμός τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννας, ἡ Εὐλογία τῆς Παναγίας ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν ἱερέων, ἡ προσευχὴ τοῦ ἀρχιερέα ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς ράβδους καὶ ἡ παραλαβὴ τῆς Παναγίας ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ.

Εἰκ. 219. Διάχωρο μὲ σύνθεση Εἰσοδίων, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάθετο πλαίσιο ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

Ἡ σύνθεση τοῦ Εὐ-
αγγελισμοῦ (εἰκ. 217)
μέ τις ἀνάγλυφες ἐπι-
γραφές ΜΡ-ΘΥ' καὶ
ΑΡΧΩΝ Γ/ΑΒΡΙΗΛ
μέσα σέ ἔξεργο πλαί-
σιο, εἶναι ἰδιαίτερα λι-
τή. Ὁ χώρος καταλαμ-
βάνεται ὁλόκληρος ἀ-
πό τις ἀντωπές μορφές
τῆς Θεοτόκου (ἀριστε-
ρά) καὶ τοῦ ἀρχαγγέ-
λου (δεξιὰ). Ἀνάμεσά
τους ὑπάρχει σύνθετο
πολυώροφο κτίσμα μέ
μορφὴ κίονος, πού κα-
ταλήγει σέ κιονοστήρι-
κτο τρουλλίσκο καὶ τό
ὁποῖο ἀποτελεῖ τό δια-
χωριστικὸ στοιχεῖο ἀ-
νάμεσα στὰ πρόσωπα
τῆς σκηνῆς¹⁹⁶. Ἡ ἀπό-
δοση τῶν μορφῶν χα-
ρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπι-
μέλεια στὴν λεπτομέ-
ρεια τόσο στὰ πρόσωπα,
ὅσο καὶ στὰ ἐνδύ-
ματα, ἀλλὰ καὶ κάποια
σχηματοποίηση, ἰδίως
στὴν ρομβόσχημη πε-
ρίκλειση τοῦ χιτῶνα

τοῦ ἀρχαγγέλου. Τό ἔξεργο ἀνάγλυφο ἔχει συμπληρωθεῖ μέ ἐγχαράξεις οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται στὴν ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας καὶ τῶν φωτοσκιάσεων.

Στὸ πέμπτο διάχωρο τοῦ δεξιοῦ πλαισίου (εἰκ. 218) εἰκονίζεται Ἡ ΓΕΝΗ/ΣΙC ΤΗC/Θ(ΕΟΤΟ)Κ(Ο)Υ', σύμφωνα μέ τὴν ἔξεργη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή. Ἡ σκηνὴ εἶναι πολυπρόσωπη μέ ἄρτια σύνθεση καὶ ἀρμονικὴ διάταξη τῶν μορφῶν. Ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ βρέφους, πρέπει νὰ ἀποδίδει τὸν διάλογο τῆς ἁγίας Ἄννας μέ τὴν μαῖα, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ ἀπόκρυφο Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου¹⁹⁷. Ἡ ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας, ἰδίως στὴν μορφὴ τῆς Ἄννας, ἐντυπωσιάζει μέ τούς μαλακοὺς ὄγκους τῆς.

Στὴν σκηνὴ τῶν Εἰσοδίων (εἰκ. 219) ἀναγνωρίζονται οἱ καθιερωμένες τὴν παλαιολόγια ἐποχὴ εἰκονο-
γραφικὲς λεπτομέρειες. Στὴν σύνθεση τονίζεται ἡ ὁμάδα ἐπτά νέων γυναικῶν, πού συνόδευσαν τὴν Θεο-
τόκο στὸ ναὸ κρατώντας λαμπάδες¹⁹⁸ καὶ ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὴν κάτω δεξιὰ πλευρὰ τῆς σκηνῆς. Ἀπὸ
τούς γονεῖς τῆς Θεοτόκου εἰκονίζονται μόνο τὰ κεφάλια σέ μεγαλύτερη κλίμακα, ἐνῶ ἡ σκηνὴ τῆς τροφο-
δοσίας τῆς μικρῆς Παναγίας ἀπὸ ἄγγελο¹⁹⁹ καταλαμβάνει τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τῆς σύνθεσης καὶ συνο-

δεύεται ἀπὸ τὴν
ἐπιγραφή Τὰ Α-
ΓΙΑ/ΤΟΝ Α/ΓΙΟ/Ν.
Τεχνοτροπικὰ ἡ ἀ-
πόδοση τῆς πτυχο-
λογίας δέν διαθέ-
τει τὴν ἴδια πλα-
στικότητα πού πα-
ρατηροῦμε σέ ἄλλα
διάχωρα τοῦ ἔργου.

Στὸ τελευταῖο
εἰκονιστικὸ διά-
χωρο αὐτῆς τῆς
πλευρᾶς (εἰκ. 220)
οἱ μορφές τοῦ Ἰω-
σήφ (ἀριστερά) καὶ
τῆς Παναγίας (δε-
ξιὰ), στραμμένες ἡ
μία πρὸς τὴν ἄλλη,
κυριαρχοῦν στὸν
χώρο. Ὁ Ἰωσήφ
στηριγμένος μέ τὰ
δυὸ του χέρια σέ
ὕψηλὴ ράβδο καὶ
γερμένος ἐλαφρὰ
ἐμπρός, δείχνει
καταβεβλημένος.
Ἀπευθύνει πρὸς
τὴν Παναγία, πού
κινεῖ ζωηρὰ τὰ
χέρια τῆς ἐκφρά-

ζοντας²⁰⁰ τὴν διαμαρτυρία τῆς, τὸ ἐρώτημα πού ἀναγράφεται στὴν ἐπιγραφή: Ἡ ΕΡΟΤΙCΙC ΜΑΡ/ΗΑ/ΤΙ/ΤΟ
/ΔΡΑ/ΜΑ/ΤΟΥ/ΤΩ²⁰¹. Στὴν ἐπιγραφή δέν μεταφέρεται ἐπακριβῶς τὸ κείμενο τοῦ Πρωτευαγγελίου²⁰² ἀλλὰ
παραλλαγή του, μέ τὴν ὁποία γίνεται πιὸ ἔντονη ἡ τραγικότητα τῆς στιγμῆς²⁰³.

Στὴν δεξιὰ κάθετη πλευρὰ τοῦ πλαισίου, στὸ δεύτερο εἰκονιστικὸ διάχωρο (εἰκ. 221) ἀποδίδεται ἡ
σκηνὴ πού ἐπιγράφεται (αcπac) ΜΟC ΙΩΑΚΗΜ ΚΑΙ ΑΓΙΑC ΑΝΝΗC²⁰⁴. Ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν χα-
ρακτηρίζεται καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὴν πλαστικότητα τῆς πτυχολογίας.

Στὸ ἐπόμενο διάχωρο (εἰκ. 222) ἀπεικονίζεται, σύμφωνα καὶ μέ τὴν ἀνάγλυφη ἐπιγραφή, Ἡ ΕΥΛΟΓΙCΙC/
ΤΟ/Ν Η/Ε/Ρ/Ε/Ο(ν)–ΠΡΟC ΤΙΝ /Θ(ΕΟΤΟ) Κ(Ο)Ν. Ἡ σύνθεση ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόκρυφο κείμενο τοῦ Ἰακώ-
βου²⁰⁵. Ὁ Ἰωακείμ εἰκονίζεται ἀριστερὰ νὰ κρατᾷ τὴν Παναγία, μέ τὴν μορφὴ μικροῦ βρέφους, στὰ καλυμ-
μένα ἀπὸ πλούσιο ὕφασμα χέρια του καὶ νὰ βαδίζει πρὸς τὴν κυκλικὴ τράπεζα, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία κάθο-
νται τρεῖς ἱερεῖς. Πίσω του σέ μικρότερη κλίμακα ἐμφανίζεται ἡ μορφὴ τῆς Ἄννας. Ἡ ἀμελής ἀπόδοση τῶν
προσώπων τῶν ἱερέων τὰ καθιστᾷ δύσμορφα.

Εἰκ. 221. Διάχωρο μέ σύνθεση τοῦ Ἀσπασμοῦ τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἄννας, ἀπὸ τὸ δεξιὸ κάθετο
πλαῖσιο ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

Εἰκ. 220. Διάχωρο μέ σύνθεση τοῦ Διαλόγου τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Παναγίας, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάθετο
πλαῖσιο ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

Στήν επόμενη σκηνή, αποδίδεται ή προσευχή του αρχιερέως Ζαχαρία (είκ. 223) εμπρός από τίς ράβδους των υποψηφίων μνηστήρων της Θεοτόκου²⁰⁶, σύμφωνα καί μέ τήν ανάγλυφη επιγραφή πού τήν συνοδεύει, Η ΠΡΟ/ΣΕΥ/ΧΗ ΖΑ/ΧΑΡΙΟΥ ΔΗ/Α//ΤΟΥ ΣΡΑΥ/ΔΟΥΣ ΤΩΝ/Η/ΕΡΕΟ/Ν. Κυριαρχεί ή μορφή του αρχιερέα, ό όποιος, γονατισμένος εμπρός από μαρμαρίνη τράπεζα καλυμμένη μέ πλούσια κεντημένο ύφασμα, στηρίζεται πάνω σέ κυβικό κιβώτιο μέ τά δύο του σκεπασμένα χέρια. Πάνω στην τράπεζα είναι τοποθετημένες ριπιδιόσχημα έπτά ράβδοι, στην τελευταία από τίς όποιες εικονίζεται καθισμένη περιστέρα.

Η σύνθεση συμπληρώνεται μέ τήν απεικόνιση, στην άνω δεξιά γωνία του διαχώρου, ήμισώμου αγγέλου πού δίδει τίς οδηγίες του Θεού στον Ζαχαρία. Πολυώροφο κινοστήριχο οικοδόμημα μέ τοξωτά ανοίγματα στην άριστερή παρυφή του διαχώρου άπηχεί παλαιολόγιες τάσεις. Η απόδοση χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη προσοχή καί λεπτότητα στην κατασκευή των χαρακτηριστικών του προσώπου του ιερέως.

Στό τελευταίο διάχωρο του δεξιού πλαισίου (είκ. 224) εικονίζεται ό Ίωσήφ νά παραλαμβάνει τήν Θεοτόκο από τον Νάο, σύμφωνα καί μέ τήν επιγραφή Ο ΙΩ-ΣΗΦ ΠΑΡΑΛΑ/ΜΒ-ΑΝΗ-ΤΗΝ /Θ(εοτό)Κ(ο)Ν. Η σύνθεση οργανωμένη άρμονικά έχει στον άξονα τήν μικροσκοπική μορφή της Θεοτόκου πού είναι τυλιγμένη στό μαφόριό της. Οί δύο άνδρες, ό Ζαχαρίας άριστερά καί ό Ίωσήφ δεξιά, σέ μεγαλύτερη κλίμακα, τήν περιβάλλουν προστατευτικά. Ο άρχιερεύς μέ τό δεξί του χέρι παραδίδει τήν ράβδο μέ τό πουλί καθι-

Είκ. 222. Διάχωρο μέ σύνθεση Εὐλογίας πρὸς τὴν Παναγία τῶν ἱερέων, ἀπὸ τὸ δεξιὸ κάθετο πλαίσιο ἐπένδυσης (άρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

σμένο πάνω της στον Ίωσήφ, ό όποιος μέ έκφραστική κίνηση του άριστερού χεριου υποδέχεται τήν μικρή Παναγία, πού αναστηλώνει πρὸς αὐτόν τό κεφάλι²⁰⁷. Η σύνθεση διακρίνεται γιά τήν προσεκτική απόδοση των λεπτομερειών καί τήν όγκηρή πυροχολογία των ένδυμάτων του Ίωσήφ καί της Παναγίας.

Τέλος, υπάρχουν καί δύο διαχωρα μέ ζεύγη αγίων. Τό πρώτο μέ τους άγίους Άθανάσιο καί Νικόλαο (είκ. 225) καί τό δεύτερο μέ τους άγιο Ίωάννη Πρόδρομο καί αρχάγγελο Γαβριήλ, δύο μορφές πού συνδέονται μέ τήν προαναγγελία της έλεύσεως του Χρι-

στού (είκ. 226). Οί τελευταίοι είναι στραμμένοι ένας πρὸς τόν άλλο καί έχουν ανάμεσά τους τό ίδιο κιονόμορφο κτίσμα, πού άπαντά καί στην σκηνή του Εὐαγγελισμού. Έντυπωσιακή είναι ή όμοιότητα στην απόδοση του αρχαγγέλου Γαβριήλ στην σύνθεση αὐτή καί στην σύνθεση του Εὐαγγελισμού. Τέλος, ό Πρόδρομος, ό όποιος μέ τό άριστερό του χέρι ξεδιπλώνει ειλητάριο, βρίσκεται πολύ κοντά σέ απεικονίσεις του σέ φορητές εικόνες.

Στήν απόδοση των εικονιστικών θεμάτων διακρίνουμε τεχνοτροπικά δύο ομάδες. Στην πρώτη, πού τήν χαρακτηρίζει άριτότητα συνθέσεων καί σχεδίου, μαλακό πλάσιμο, επιμέλεια στην απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου πού μπορούν έτσι νά έκφράσουν συναισθήματα, άνήκουν οί σκηνές του

Είκ. 223. Διάχωρο μέ σύνθεση «Προσευχῆς του Ζαχαρίου διά τους ράβδους τῶν ἱερέων», ἀπὸ τὸ δεξιὸ κάθετο πλαίσιο ἐπένδυσης (άρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

βίου τῆς Παναγίας πλὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἡ σύνθεση αὐτὴ μαζί μέ τὰ ζεύγη ἁγίων, ἀνήκει στήν δεύ-
τερη ομάδα, τήν ὁποία διακρίνει κάποια σχηματοποίηση καί σκληρότητα στήν ἀπόδοση.

Παραλληλόγραμμα διάχωρα με ανάγλυφα φυτικά κοσμήματα ιδιαίτερης λεπτότητας²⁰⁸ είναι όπως είπαμε τοποθετημένα ανάμεσα στα εικονιστικά διάχωρα (εικ. 227, 228). Τά διάχωρα αυτά, πού είναι περισσότερο επιμήκη, όριοθετούνται με τρεις σειρές κοσμημάτων: τήν σειρά “καρφωμένων μαργαριταριών”, πού συναντήσαμε καί στα εικονιστικά διάχωρα, τήν ταινία ἐγγράρακτων ρόμβων καί τήν ταινία μέ μικρές ἐπάλλῃλες ἐγχαραξεις, κόσμημα πού θυμίζει “ἀνεβαστή” βελονία κεντήματος. Στό μέσο τῶν διαχωρῶν ὑπάρχει κομβιόσχημο ἑξαῖμα διακοσμημένο μέ δύο συνθέσεις φυτικῶν ἀνάγλυφων κοσμημάτων. Στήν μία σύνθεση, βλαστοί διαχιδεῖς σχηματίζουν ἑξεργο ψαθωτό πλέγμα πάνω στήν μεταλλική ἐπιφάνεια.

Eix. 224. Διάχωρο με σύνθεση Παραλαβής της Παναγίας από τον Ίωσήφ, από το δεξίό κάθετο πλαίσιο επένδυσης (άρ. 1) της Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια της εικ. 212.

νεια τοῦ κομβιόσχημου ἐξάρματος (εἰκ. 227). Στὴν δευτέρη σύνθεση, τέσσερις δισχιδεῖς βλαστοὶ σχηματίζουν συμπλεκόμενα καρδιόσχημα κοσμήματα καὶ ἐγγράφουν σταυρὸ ἀπὸ βλαστούς ποῦ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ κομβιόσχημου ἐξάρματος (εἰκ. 228).

Ἡ παρουσία ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν, διακοσμητικοῦ χαρακτήρα²⁰⁹, στό βάθος τῶν συνθέσεων, οἱ κινήσεις καί οἱ στάσεις τῶν μορφῶν, πού σκοπό ἔχουν τήν ἔκφραση συναισθημάτων, ὅπως καί ἡ προσπάθεια ἀπόδοσης συναισθημάτων στά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου εἶναι στοιχεῖα πού ἀπαντοῦν στίς μικρές αὐτές συνθέσεις καί ἐπιτρέπουν νά τίς τοποθετήσουμε στόν 14ο αἰώνα. Ἐπίσης ἡ ἐντυπωσιακή ὁμοιότητα στά διακοσμητικά θέματα, εἰκονιστικά καί φυτικά, καθῶς καί στήν ὀργάνωση τῆς διακοσμῆσεως τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας Βηματίσσης μέ τήν ἐπένδυση τῆς εἰκόνας

Εἰκ. 225. Διάχωρο με τοὺς ἁγίους Νικόλαο καὶ Ἀθανάσιο, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάθετο πλαίσιο ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

τῆς Παναγίας ORUZENEJNAYA PALATA στήν Μόσχα, πού θεωρεῖται “ἔργο ἐλληνικό, κάπως ἀρχαῖζουσας καί ἀδέξιας τέχνης τοῦ 14ου αἰώνα”²¹⁰, ἐνισχύει τήν χρονολόγησή της στόν 14ο αἰώνα. Ἄλλα στοιχεῖα, πού προσφέρονται ἀπό τήν “παλαιά διήγησι” συναξαρίου²¹¹ ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ Μονή Βατοπαιδίου «ὑπό Στεφάνου τοῦ τῆς Σερβίας Δεσπότη ἀνεκαινίσθη (1340) καί ἡ ἐν αὐτῇ σεβασμία εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Βηματάρισσης κατεκοσμήθη»²¹², πιστεύουμε ὅτι προσδιορίζουν ἀκριβέστερα τήν χρονολόγησή της ἐπένδυσεως αὐτῆς περί τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα.

Πολλές ἐπεμβάσεις δέχθηκε ἡ ἐπένδυση τῆς Βηματάρισσης τόν 16ο, τόν 17ο καί μέχρι τόν 19ο αἰώνα πού κάλυψαν τήν ἀρχική σμάλτινη ἐπένδυση ἀλλά καί τό βάθος τῆς εἰκόνας. Παλαιότερη μεταβυζαντινὴ

Εἰκ. 226. Διάχωρο μέ τοὺς ἅγιους Ἰωάννη Προδρόμο καί ἀρχάγγελο Γαβριήλ ἀπὸ τὸ δεξιὸ πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

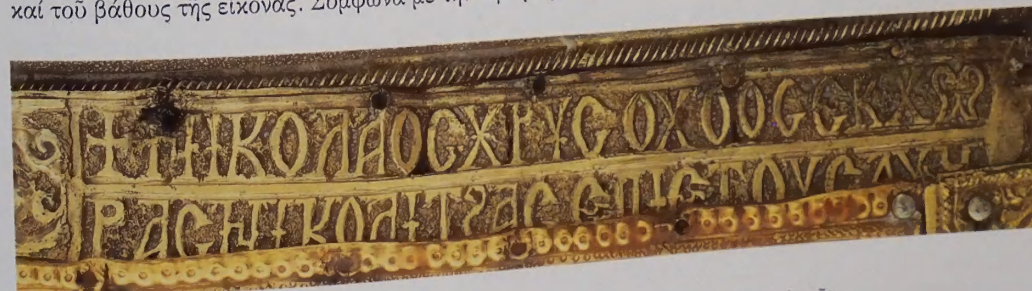
Εἰκ. 227. Διάχωρο μέ φυτικό κόσμημα καί κομβίό μέ ψαθωτὸ κόσμημα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

Εἰκ. 228. Διάχωρο μέ φυτικό κόσμημα καί κομβίό μέ σταυρόσχημο πλέγμα στό κέντρο, ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

ἐπέμβαση θεωρεῖται²¹³ τὸ ἔνθετο φωτοστέφανο τῆς Παναγίας πού τοποθετεῖται μέ βάση τὸν φυτικό τοῦ διάκοσμο καί τήν τεχνοτροπία τῆς ἀποδόσεώς του, στό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα.

Στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, καί εἰδικότερα τό 1690, ἀνήκει ἡ ἐπένδυση τῶν ἐνδυμάτων τῶν μορφῶν καί τοῦ βάθους τῆς εἰκόνας. Σύμφωνα μέ τήν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 229), ἡ ὁποία βρίσκεται στήν

Εἰκ. 229. Ἐπιγραφή τοῦ τεχνίτη Νικολάου τοῦ 1690 ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ κάτω γωνία τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 1) τῆς Παναγίας Βηματάρισσης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 212.

Εικ. 230. Κεντρικό τμήμα της ταινίας με τρία διάχωρα Παναγίας, Χριστού και Προδρόμου από την Μεγάλη Δέηση, από το κάτω πλαίσιο της επένδυσης (αρ. 1) της Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια της εικ. 212.

ταινία που συνδέει την επένδυση του βάθους της εικόνας και αυτή του πλαισίου²¹⁴ καλλιτέχνης αυτής της επενδύσεως ήταν ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΝΙΚΟΛΙΤΖΑΣ ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΑΧΪ. Η καταγωγή του τεχνίτη από την Νικολίτζα, χωριό της Ήπειρου με μεγάλη παράδοση στην αργυροχοΐα, δικαιολογεί την εξειδίκευσή του στην τέχνη αυτή. Είναι πιθανόν μάλιστα να μαθήτευσε ή να εργάστηκε σε κάποιο μεγαλύτερο κέντρο αργυροχοΐας της περιοχής, όπως η Μοσχόπολη, το Έλμπασάν ή τα Ίωάννινα²¹⁵. Το κύριο διακοσμητικό θέμα του βάθους της εικόνας έχει χαρακτήρα αραβουργήματος (εικ. 232) και δημιουργεί τάπητα ανάλογο με αυτούς των βυζαντινών επενδύσεων του 14ου αιώνα. Ωστόσο η απόδοση των διακοσμητικών θεμάτων χαρακτηρίζεται από άκαμψία και αυστηρότητα, στοιχεία ένδεικτικά της όψιμης αυτής περιόδου²¹⁶ (εικ. 232). Ο διάκοσμος των ενδυμάτων παρατάσσεται σε ταινίες, ακολουθώντας τις γραμμές των πτυχώσεων. Οι ταινίες αυτές διακοσμούνται με φυλλοφόρους βλαστούς και άνθη.

Εικ. 231. Δεξιό τμήμα της ταινίας με τρία διάχωρα με προφήτες, από το κάτω πλαίσιο της επένδυσης (αρ. 1) της Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια της εικ. 212.

ή απόδοση των οποίων απηχεί το ύφος της τέχνης του 17ου αιώνα. Με σμάλτο αποδίδονται λεπτομέρειες των συντομογραφιών που πλαισιώνουν την μορφή της Παναγίας και στολίζουν το φωτοστέφανο του Ίησου.

Στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα πιστεύεται ότι ανήκει το μαφόριο στο κεφάλι της Θεοτόκου (εικ. 212). Στην διακόσμησή του διακρίνονται δυτικές επιδράσεις γνωστές και σε χρονολογημένα έργα του 1747 που φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.

Τέλος, το στέμμα που έχει τοποθετηθεί πάνω από το φωτοστέφανο, καθώς και η επένδυση που καλύπτει την αρχική σμάλτινη επένδυση στις στενές πλευρές του πλαισίου της εικόνας, έχουν κατασκευασθεί στα μέσα του 19ου αιώνα, και δωρηθεί από τον αρχιμανδρίτη Διονύσιο²¹⁷ (εικ. 212). Οι οριζόντιες ταινίες του πλαισίου διακοσμούνται από έννεα παραλληλόγραμμα διάχωρα που περικλείουν ωσειδή μέταλλα, στα οποία εικονίζεται ή Δέηση κάτω (εικ. 230) πλαισιωμένη από μορφές προφητών ή τοποθέτηση των οποίων επεκτείνεται και στο άνω πλαίσιο. Οι μορφές εικονίζονται ημίσωμες και η απόδοσή τους είναι βαθύτατα επηρεασμένη από την δυτική τέχνη της εποχής, που έχει εισβάλλει γενικότερα στην θρησκευτική τέχνη (εικ. 231). Προσθήκες του 19ου αιώνα είναι και τα δύο διάχωρα με τους προφήτη Ήλία και άγιο Λουκά, στις κάτω γωνίες του πλαισίου (εικ. 233).

Η εικόνα λοιπόν της Παναγίας Βηματάρισσας έχει δεχτεί επενδύσεις σε έξι φάσεις, οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί εκπροσωπούν τις τάσεις που κυριαρχούν στον συγκεκριμένο αυτό κλάδο της θρησκευτικής μικροτεχνίας σε διαφορετικές περιόδους της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Και είναι φυσικό ή κατεξοχήν λατρευτική εικόνα της Μονής να αποτελεί με τις επενδύσεις αυτές κύριο μάρτυρα της ευλάβειας, αλλά και της οικονομικής ευμάρειας των δωρητών.

Εικ. 232. Κυκλικό διάχωρο με συντομογραφία πάνω στην επένδυση (αρ. 1) του βάθους της Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια της εικ. 212.

Εικ. 233. Διάχωρο με τον ευαγγελιστή Λουκά, από την κάτω δεξιά γωνία του πλαισίου επένδυσης (αρ. 1) της Παναγίας Βηματάρισσας. Λεπτομέρεια της εικ. 212.

Εἰκ. 234. Ἐπένδυση (ἀρ. 2) Παναγίας Ὁδηγήτριας, ἀφιέρωμα τῶν ἀδελφῶν Παπαδοπουλίνας καὶ Ἀριαντίσσης, πού χρονολογεῖται ἐντὸς τῶν τριῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 14ου αἰῶνα.

2. Ἡ ἐπένδυση εἰκόνας Παναγίας Ὁδηγήτριας, δωρεὰ τῆς ἀρχόντισσας Παπαδοπουλίνας (εἰκ. 234).

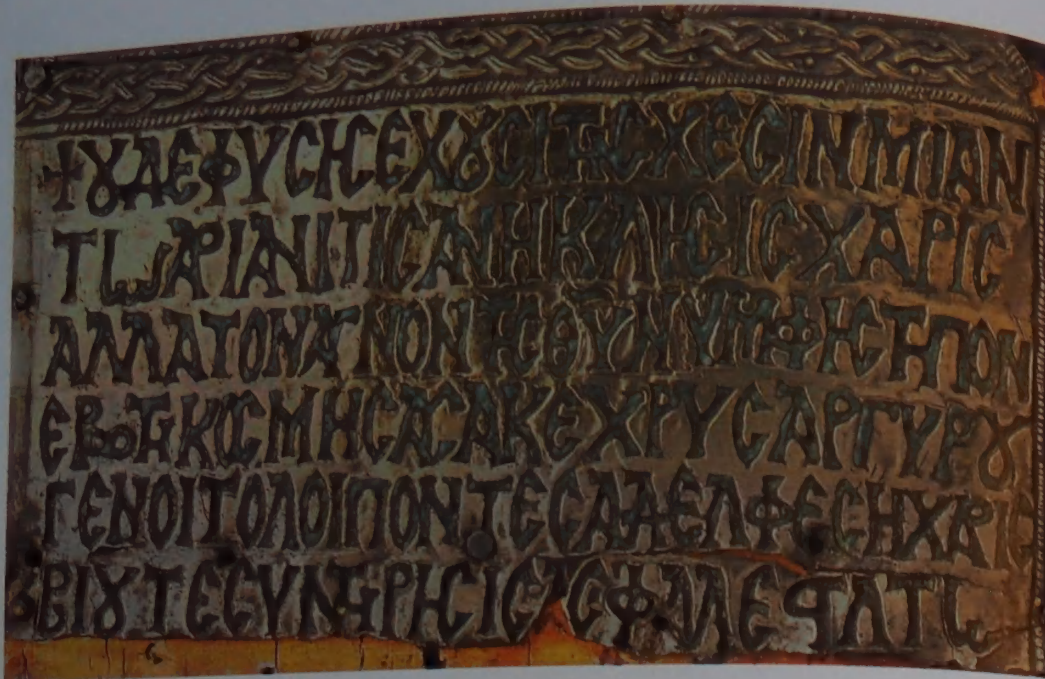
Ἡ ἀργυρὴ ἐπιχρυσωμένη ἐπένδυση τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα, πού κοσμεῖ νεώτερη εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας τοῦ 18ου αἰῶνα, θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ πλεον ἂντιπροσωπευτικὰ δείγματα τῶν ἐπενδύσεων πού προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλονίκης²¹⁸. Ἡ ἀρχικὴ εἰκόνα ἦταν μικρότερου ὕψους²¹⁹ ἀλλὰ ἀνάλογου θέματος μετὴν εἰκόνα πού καλύπτει σήμερὰ ἡ ἐπένδυση²²⁰, σύμφωνα μετὶς ἐνσωματωμένες σ' αὐτήν, ἐγχάρακτες ἐπιγραφές πού διασώζει: ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ- Η ΟΔ/ΗΓΗ/ΤΡ/ΗΑ. Σύμφωνα ἐπίσης μετὴν ἐπένδυση στὴν ἀρχικὴ εἰκόνα τὴν Παναγία πλαισιώναν δύο "σεβίζοντες" ἀρχάγγελοι σὲ προτομή, τοποθετημένοι στὶς ἄνω γωνίες τοῦ βάθους, ἡ μία τῶν ὁποίων πλαισιώνεται ἀπὸ μετάρια μετὶς ἐπιγραφές Ο ΑΡΧΩ(Ν) ΓΑΒΡΙΗΛ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπένδυση ἀκέραιη σχεδόν, μετὶς μικρές μόνο φθορές σὲ διάχωρα τοῦ ἄνω καὶ τοῦ ἀριστεροῦ πλαισίου τῆς, ἐνῶ στὸ κάτω πλαίσιο καὶ στὴν παρυφὴ τοῦ βάθους τῆς εἰκόνας ὑπάρχουν κενὰ καὶ ἐπισκευές. Γιὰ τίς ἐπισκευαστικὲς ἐπεμβάσεις ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἐλάσματα ἀπὸ ἐπτὰ ἐπίχρυσες ἐπενδύσεις διαφόρων ἐποχῶν, ποικίλων διακοσμητικῶν θεμάτων καὶ τεχνικῶν²²¹.

Εἰκ. 235. Διάχωρο μετὶς Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου, ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τοῦ πλαισίου τῆς ἐπενδύσεως (ἀρ. 2). Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 236. Διάχωρο μετὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπενδύσεως (ἀρ. 2). Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

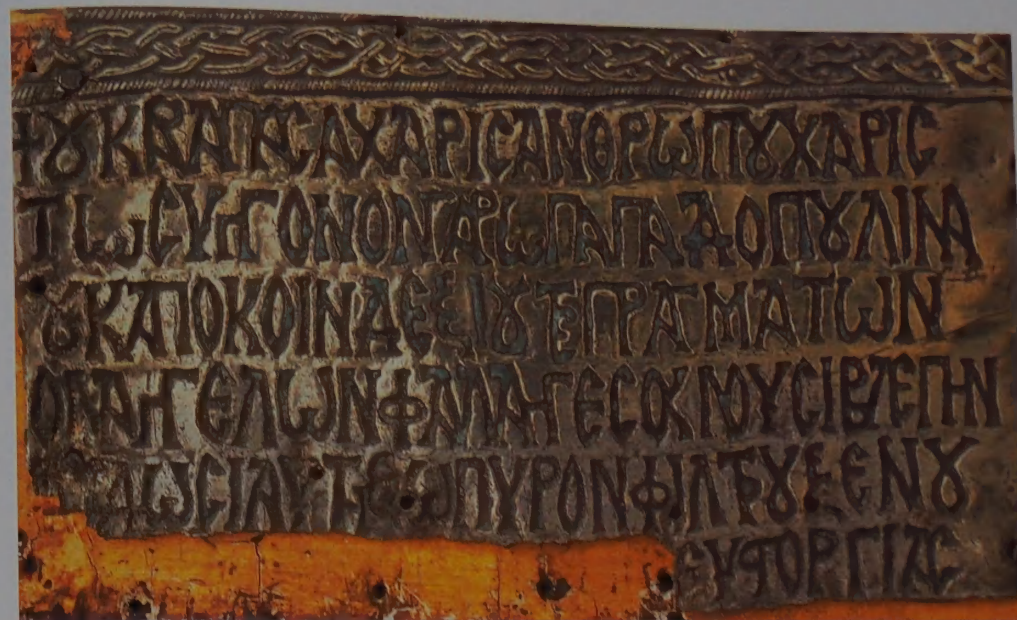
αλλά και κομμάτια από την επένδυση της εικόνας, που τά χρησιμοποιήσαν σε διαφορετικές θέσεις από τις αρχικές.

Ἡ ἀρχική επένδυση, σύμφωνα με τὴν ἐγγράφη ἐπιγραφὴ τὴν συμπληρωμένη ἀπὸ χυτό σμάλτο, πού βρίσκεται σέ δύο χωριστά παραλληλόγραμμα διάχωρα στό κάτω πλαίσιο τῆς, εἶναι δωρεά δύο νέων γυναικῶν πού ἔζησαν στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα. Σύμφωνα μέ νεώτερες ἐρευνες πατέρας τῶν δύο γυναικῶν ὑπῆρξε ὁ Θεόδωρος Σαραντινός, ἀξιωματοῦχος στήν Βέροια, πού ἱδρυσε τὴν Μονή τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου τῆς πόλεως. Ἡ επένδυση καί πιθανότατα καί ἡ ἀρχική εἰκόνα, ἦταν δωρεά τῆς ἀρχόντισσας Παπαδοπουλίνας ἐν ὀνόματι καί τῆς ἀδελφῆς τῆς Χάριτος τῆς Ἀριαντίτσας²²², δύο ἀπό τά παιδιά τοῦ Σαραντηνοῦ, τά ὅποια πέθαναν ὅλα πρὶν ἀπὸ αὐτόν ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει σέ ἔγγραφό του τοῦ 1323. Παραθέτουμε μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς²²³ (εἰκ. 237, 238) χωρίς ὀρθογραφικές διορθώσεις ἀλλά μέ τὴν σωστή θέση τῶν ἐλασμάτων. +ΟΥΚ ΑΡΑ ΠΑΣΑ ΧΑΡΙΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΧΑΡΙΣ +ΟΥΔΕ ΦΥΣΙ ΕΧΟΥΣΙ ΤΗΝ ΣΧΕΣΙΝ ΜΙΑΝ./ ΤΗΝ ΣΥΓΓΟΝΟΝ ΓΑΡ Η ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΙΝΑ – ΤΗΝ ΑΡΙΑΝΗΤΙΣΑΝ Η ΚΛΗΣΙΣ ΧΑΡΙΣ / ΟΥΚ ΑΠΟ ΚΟΙΝ(ΩΝ) ΔΕΞΙΟΥΤΕ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ – ΑΛΛΑ ΤΟΝ ΑΓΝΟΝ ΤΗΣ Θ(ΕΟ)Υ ΝΥΜΦΗΣ ΤΥΠΟΝ / ΟΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΦΑΛΑΓΓΕΣ ΟΚΝΟΥΣΙ ΒΛΕΠΕΙΝ ΕΡΩΤΗ – ΚΟΣΜΗΣΑΚΑ ΚΑΙ ΧΡΥΣΑΡΓΥΡΟΥ / ΔΙΔΩΣΙ ΑΥΤΗ ΖΩΠΥΡΟΝ ΦΙΛΤΡΟΥ ΞΕΝΟΥ – ΓΕΝΟΙΤΟ ΛΟΙΠΟΝ ΤΕΣ ΑΔΕΛΦΕΣ Η ΧΑΡΙΣ / [...] ΕΥΣΤΟΡΓΙΑΣ – ΒΙΟΥ ΤΕ ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΑΣΦΑΛΕΣΤΑΤΗ.

Ἡ επένδυση καλύπτει τό βάθος, τά φωτοστέφανα τά πλαίσια τῆς εἰκόνας καί τὴν ταινία πού τά συνδέει. Τό βάθος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐνιαῖο ἔλασμα, πού ἔχει διακοσμηθεῖ ἀπὸ τάπητα μέ ἐμπέστα τρίλοβα, ἀνθεμοειδή κοσμήματα²²⁴ σέ συνεχεῖς σειρές πού συμπληρώνονται μέ λακκωτό βαθυκύανο σμάλτο, τό ὁποῖο σέ πολλά σημεῖα ἔχει ἐκπέσει. Τά κενά μεταξύ τῶν κοσμημάτων συμπληρώνουν μικροὶ ἐμπέστοι ἰσοσκελεῖς σταυροὶ (εἰκ. 239).

Τά διάτρητης τεχνικῆς ἐξηρμένα φωτοστέφανα πού πλαισιώνουν τίς κεφαλές τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἰησοῦ, κοσμοῦνται ἀπὸ λεπτούς βλαστούς, πού μόνο στά ἄκρα ἀπολήγουν σέ φύλλα (εἰκ. 239). Οἱ βλαστοὶ αὐτοὶ ἐλάσσονται καί σχηματίζουν ὀκτάσχημους πλοχμούς, ἀνά ζεύγη ὅπως καί στό πλαίσιο τῆς επενδύσεως εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Galerie Tretiakov, ἡ ὁποία συνδέεται ἐπίσης μέ τό ἐργαστήρι τῆς

Εἰκ. 237. Διάχωρο μέ τό δεύτερο τμήμα τῆς ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς στό κάτω πλαίσιο τῆς επένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας, πού πιθανότατα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τοποθέτησής στήν νεώτερη εἰκόνα πῆρε λανθασμένα τὴν θέση τοῦ πρώτου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Θεσσαλονίκης²²⁵. Πέντε κυκλικά, κομβίσχημα ἐξάρματα εἶναι ἐνθετα σέ τακτά διαστήματα στήν περιφέρεια τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Παναγίας. Διακοσμοῦνται μέ ἀνάλογους βλαστούς, τῶν ὁποίων ὅμως τά μεταξύ τῶν βλαστῶν κενά πληροῦνται ἀπὸ σμάλτο σέ δύο ἀποχρώσεις τοῦ γαλάζιου. Τό ἐνσταυρο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ εἶναι περισσότερο ἀπλοποιημένο. Δέν φέρει κομβία, οὔτε ἐπιγραφές στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ.

Ἡ ταινία πού συνδέει τό βάθος καί τό πλαίσιο (εἰκ. 236–238) κοσμείται ἀπὸ ἐμπέστο πλοχμοὺς δισχιδῶν ταινιῶν, θέμα γνωστὸ καί ἀπὸ ἄλλες επενδύσεις εἰκόνων ἀλλά μέ διαφορετικὴ τεχνικὴ²²⁶. Οἱ φθορές τῆς ταινίας αὐτῆς σέ πολλά σημεῖα ἔχουν ἐπισκευασθεῖ ἀπὸ διαφορετικὰ ἐλάσματα μερικές φορές ἀδιακόσμητα.

Τό πλαίσιο καλύπτεται μέ ἐλάσματα χωρισμένα σέ διάχωρα, στά ὅποια ἐναλλάσσονται ἀνεικονικά διακοσμητικὰ θέματα καί σκηνές τοῦ Δωδεκάροτου, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται οἱ δέκα – ἀνά τρεῖς σέ κάθε πλευρά τοῦ πλαισίου – ἐνῶ λείπουν δύο στήν κάτω πλευρά²²⁷. Οἱ δέκα συνθέσεις ἀπὸ τό Δωδεκάροτο πού σώζονται καί τῶν ὁποίων ἡ διάταξη δέν ἀκολουθεῖ τὴν χρονολογικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων, φέρουν ἐγγράφους, μεγαλογράμματα καί ἀνορθόγραφες ἐπιγραφές μέ τὸν τίτλο τοῦ θέματος καί μερικές φορές τό συμπλήρωμα τοῦ ὀνόματος τῶν θείων προσώπων. Πρόκειται γιὰ τίς ἐπιγραφές Ο ΧΕΡΕΤΙΣΜΟΣ, Χ(ριστο)Υ ΓΕΝΗΣΙΣ, ΥΠΑΠΑΝΤΗ, Η ΒΑΠΤΙΣΙΣ, ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΙΣ, +Η ΕΓΕΡΣΙΣ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ, Η ΒΑΓΙΦΟΡΟΣ, +Η ΣΤΑΒΡΩΣΙΣ, Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ, +Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ, πού συνοδεύουν τίς ἀντίστοιχες σκηνές. Οἱ δύο σκηνές πού λείπουν, τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καί τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, πρέπει νά ἦταν τοποθετημένες στό κάτω πλαίσιο. Οἱ σκηνές αὐτές χάθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια κάποιων νεώτερης ἐπισκευῆς, πιθανῶς ὅταν ἄλλαξαν θέση καί τά ἐλάσματα τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ ἀπόδοση τῶν σκηνῶν σέ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ἐξαιρετικῆς ἐκτέλεσης, εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, μέ ἔμφαση στό δυναμισμό τῆς κινήσεως τῶν μορφῶν, στήν πλαστικότητα τῆς πτυχολογίας, στήν πλαισίωση τῶν μορφῶν μέ ἀρχιτεκτονήματα, στοιχεῖα πού τίς συνδέουν μέ τὴν ζωγραφικὴ τέχνη τοῦ 14ου αἰώνα. Πρό- τυπα τῶν σκηνῶν τῶν επενδύσεων αὐτῶν, ὅπου ἡ κεντρικὴ μορφή ἢ σύνθεση πλαισιώνεται ἀπὸ σκηνές τοῦ Δωδεκάροτου ἢ τοῦ εὐρύτερου κύκλου τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκτός τῶν γραπτῶν ἢ ψηφιδωτῶν εἰκόνων

Εἰκ. 238. Διάχωρο μέ τό πρῶτο τμήμα τῆς ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς τῆς επενδύσεως (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας, πού ἔχει τοποθετηθεῖ λανθασμένα δεύτερο. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

καί μικρές ανάγλυφες εικόνες από έλεφαντόδοντο ή από στεατίτη. Τά έργα αυτά πρέπει νά χρησίμευσαν σάν πρότυπο στίς ανάγλυφες αποδόσεις τών επένδύσεων, όπως φανερώνουν καί τά κοινά εικονογραφικά καί τεχνικά τους στοιχεία.

Μιά πρώτη εξέταση τών σκηνών του Δωδεκάορτου τής επένδύσεως, φανερώνει όμοιογένεια ύφους τών συνθέσεων, που προδίδει κοινό πρότυπο. Συγκριτική εικονογραφική εξέταση τών θεμάτων μέ άλλες αποδόσεις του Δωδεκάορτου σέ επένδυσεις, προσφέρει πληροφορίες γιά τά πρότυπά τους καί τίς σχέσεις τους²³⁸. Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι όλες οι σκηνές έχουν τό ίδιο εικονογραφικό πρότυπο μέ τίς σκηνές του ίδιου θέματος στην επένδυση τής ψηφιδωτής εικόνας τής Σταυρώσεως (άρ. 5). Αντίθετα, τά ίδια θέματα στην επένδυση του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου τής Ιερᾶς Μονῆς Χιλανδαρίου²³⁹ καί τής Παναγίας του Fermo, έχουν σαφώς διαφορετικό πρότυπο. Κάποιες ιδιαίτερες παρατηρήσεις από τίς συγκρίσεις μεταξύ τών σκηνών τών επένδύσεων τής Παναγίας Ὁδηγήτριας καί τής Σταυρώσεως, φανερώνουν πώς οι τεχνίτες είναι διαφορετικοί καί ακολουθούν άπλως τό ίδιο πρότυπο, διαφοροποιώντας μόνον κάποιες μικρές λεπτομέρειες σύμφωνα μέ τίς προτιμήσεις τους. Ἡ όμοιότητα μπορεί νά αποδοθεί σέ κοινό πρότυπο, κοινό εργαστήριο αλλά όχι ίδια μήτρα, μιά καί εκτός τών άλλων μικρών διαφορών οι επιγραφές έχουν γραφεί μέ χάραξη στην πρώτη καί μέ ανάγλυφο στην δεύτερη.

Είχ. 239. Τά φωτοστέφανα καί μέρος του βάθους τής επένδυσης (άρ. 2) τής Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τής είχ. 234.

Είχ. 241. Διάχωρο μέ σύνθεση Βαπτίσεως από την άνω πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 2) τής Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τής είχ. 234.

Είχ. 240. Διάχωρο μέ σύνθεση Ὑπαπαντῆς από την άνω δεξιά γωνία του πλαισίου τής επένδυσης (άρ. 2) τής Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τής είχ. 234.

Ειδικότερα, ο Εὐαγγελισμός (εἰκ. 235), πού στο διάχωρο ἐπιγράφεται «Χαιρετισμός», εἶναι ἓνα θέμα πού ἀπαντᾷ συχνά σέ ἐπένδυσεις εἰκόνων²³³. Ἡ ζωηρή κίνηση μέ τήν ὁποία ὁ ἄγγελος κινεῖ τήν ράβδο του καί τό δεξιό του τεντωμένο χέρι πρὸς τήν Θεοτόκο, πού εἰκονίζεται ἀπέναντί του καί μέ συγχρατημένη στάση προβάλλοντας μόλις τό χέρι της ἀπό τό μαφόριο, καθώς καί οἱ ἐπιγραφές καί τά οἰκοδομήματα πού πλαισιώνουν τήν παράσταση, εἶναι ὅμοια μέ τήν ἀντίστοιχη σκηνή τῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5, εἰκ. 265) μέ μικρές μόνον διαφοροποιήσεις στήν ἐκτέλεση.

Τήν ἴδια ἐντυπωσιακή ὁμοιότητα μεταξύ τῶν δύο ἐπένδυσεων παρατηροῦμε καί στήν σκηνή τῆς Γεννήσεως τοῦ Ἰησοῦ (εἰκ. 236, 267), ὅπου ἡ πολυπρόσωπη σύνθεση ὅχι μόνον ἔχει τόν ἴδιο ἀριθμό μορφῶν, ἀλλά οἱ μορφές αὐτές ἔχουν τίς ἴδιες στάσεις καί κινήσεις καί σχηματίζουν τά ἴδια συμπλέγματα. Ἐτσι, πρὸς τήν καθισμένη δίπλα στήν φάτνη Παναγία κατευθύνεται ἡ ἴδια ὁμάδα τῶν τριῶν Μάγων, ὅμοια καί στήν κάτω δεξιᾷ γωνία ἡ μαῖα δοκιμάζει τό νερό γιά τό λουτρό τοῦ Θεοῦ βρέφους ἐνῶ ἡ Σαλώμη τῆς ρίχνει νερό, ὁ Ἰωσήφ μέ στηριγμένο στό χέρι τό κεφάλι παρακολουθεῖ, ἐνῶ ποιμένας πού κρατεῖ ραβδί ἀκούει τό χαρμόσυνο ἄγγελμα ἀπό ἄγγελο πού πετᾷ πρὸς αὐτόν πίσω ἀπό βράχο. Χαρακτηριστική ἐπίσης εἶναι ἡ ὁμοιότης τῶν δύο ἀγγέλων πού μέ ζωηρές κινήσεις πετοῦν πάνω ἀπό τό σπήλαιο. Οἱ δύο σκηνές διαφέρουν μόνο ὡς πρὸς τήν κλίμακα –λίγο μικρότερη ἡ σύνθεση

Εἰκ. 242. Διάχωρο μέ σύνθεση τῆς Βαΐοφόρου, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 244. Διάχωρο μέ σύνθεση τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 243. Διάχωρο μέ σύνθεση τῆς Μεταμορφώσεως, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 245. Διάχωρο μέ τήν σύνθεση τῆς Σταυρώσεως, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

στήν ἐπένδυση τῆς Σταυρώσεως—καί ὡς πρὸς τήν ἐπιγραφή.

Ἡ σκηνή τῆς Ὑπαπαντῆς (εἰκ. 240) ἐπίσης ἔχει τήν ἴδια ἐντυπωσιακή ὁμοιότητα καί στά δύο ἔργα, πού ἐπεκτείνεται καί στήν πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων (εἰκ. 268). Τά ἀρχιτεκτονήματα πού πλαισιώνουν τά τέσσερα πρόσωπα τῆς σκηνῆς, παρουσιάζουν ἀναλογίες ὀγκῶν καί μορφῆς, ἀλλά διαφοροποιῶνται ἐλαφρά σέ λεπτομέρειες ὅπως ἡ διακόσμηση τῶν βημοθύρων καί τῶν κιονοκράνων τοῦ κιβωρίου μπροστά στό ὁποῖο ἐξελίσσεται ἡ σκηνή.

Ἡ ὀλιγοπρόσωπη σύνθεση τῆς Βαπτίσεως (εἰκ. 241, 266), ταυτόσημη καί στά δύο ἔργα διαφοροποιεῖται σέ λεπτομέρειες τεχνικές, πού φανεροῦν ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις προέρχονται ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἀναγλύφου καί ὄχι ἀπό τό ἀρχικό σχέδιο, τό ὁποῖο ἀκολουθοῦν οἱ τεχνίτες ἀκόμα καί σέ λεπτομέρειες, ὅπως ἡ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῶν ὑδάτων τοῦ Ἰορδάνη. Ἡ ἔκφραση γαλήνης στό πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ ἢ συναισθημάτων χαρᾶς στά πρόσωπα τῶν δύο ἀγγέλων, πού μέ καλυμμένα τά χέρια πλαισιώνουν τήν σκηνή ἀπό τήν ὄχθη τοῦ Ἰορδάνη, εἶναι ἐπιλογή τοῦ τεχνίτη τῆς ἐπενδύσεως ἀρ. 2.

Ἀπόλυτη εἰκονογραφική ὁμοιότητα ἐμφανίζει στά δύο ἔργα ἡ σκηνή τῆς Μεταμορφώσεως (εἰκ. 243, 269), ἀλλά ἡ ἐλλιπής ἀπόδοση τοῦ βραχῶδους τοπίου στήν ἐπένδυση ἀρ. 2, κάνει τοὺς δύο προφῆτες πού πλαισιώνουν τόν Χριστό νά φαίνονται ὅτι πατοῦν στά κεφάλια τῶν γονατισμένων ἀποστόλων καί τήν σύνθεση νά δείχνει ἄτεχνη.

Εἰκ. 246. Διάχωρο μέ τήν σύνθεση τῆς Πεντηκοστῆς, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 247. Διάχωρο μέ σύνθεση τῆς Ἀναστάσεως, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Στήν απόδοση της Βαΐοφόρου (είκ. 242, 270) οι μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο έργων είναι περισσότερο αισθητές, αν και τό γενικό σχήμα της σκηνής είναι τό ίδιο. Έτσι, τά ζεύγη των αποστόλων πίσω από τόν πῶλο ὄνο καί τόν Ἰησοῦ πού βρίσκονται στόν ἄξονα τῆς σκηνῆς, καί τῶν Ἑβραίων πού βρίσκονται μπροστά του διαφοροποιούνται ὡς πρός τίς κινήσεις τῆς κεφαλῆς. Διαφέρουν τό παιδί πού παρακολουθεῖ τήν σκηνή σκαρφαλωμένο σέ φοίνικα στήν στάση, καί τά ἐντός τῶν τειχῶν κτήρια τῆς Ἱερουσαλήμ.

Ἡ Ἀνάσταση (είκ. 247) πού ἔχει καί πάλι ἀπόλυτη εἰκονογραφική ὁμοιότητα στά δύο ἔργα, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται στήν πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων, ὅπως τό ἀνεμίζων ἱμάτιο τοῦ Χριστοῦ πού βρίσκεται στόν ἄξονα τῆς σύνθεσης, τό ἄκρο τοῦ ὁποίου εἶναι δεμένο σέ κόμβο, ἢ τά ἐνδύματα τῶν Προφητανάκτων καί τοῦ Προδρόμου. Διαπιστώνεται ὅμως μεγαλύτερη προσοχή στίς λεπτομέρειες στήν ἐπένδυση τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5, εἰκ. 271) πού λείπει ἀπό τήν ἐπένδυση τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (ἀρ. 2), ὅπως ἡ διακό-

Εἰκ. 248. Δύο διάχωρα μέ ἐμπέστη τεχνική πλαίσιον
 νουν διάχωρο μέ ἔξεργα κομβία ἀπό τό ἄνω πλαίσιο
 τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας.
 Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

Εἰκ. 249. Διάχωρο μέ κομβία καί νεώτερη ἐπισκευαστική ἐπέμβαση μέ ἔλασμα στήν κάτω ἀριστερή γωνία
 τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 2) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 234.

σμηση τῶν πεσμένων θυροφυλλῶν τοῦ Ἄδῃ πάνω στά ὁποῖα πατὰ ὁ Ἰησοῦς καί τῶν σαρκοφάγων μέσα στίς ὁποῖες στέκονται ὁ Ἄδῃ καί ἡ Εὐα ἀριστερά καί οἱ Προφητάνακτες δεξιά.

Τό εἰκονογραφικό σχῆμα τῆς Πεντηκοστῆς (είκ. 246) μέ τοὺς ἀποστόλους καθισμένους νά σχηματίζουν ἡμιέλλειψη, γύρω ἀπό ἕνα τόξο, ὅμοιο καί στά δύο ἔργα, διαφοροποιεῖται μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι ποιοίση πού ὑπάρχει στήν ἐπένδυση τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5, εἰκ. 274), ἀλλά τό τόξο χρησιμοποιήθηκε γιά νά δεχθεῖ τήν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τοῦ θέματος.

Δύο σκηνές τῆς ἐπένδυσης τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (ἀρ. 2) δέν ὑπάρχουν στήν ἐπένδυση τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5). Πρόκειται γιά τήν Σταύρωση καί τήν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου. Στήν ἰδιαίτερα λιτή ἀπόδοση τῆς Σταυρώσεως (είκ. 245) κυριαρχεῖ ὁ ἑσταυρωμένος μέ τό ρωμαλέο, ἐλαφρά χαλαρό σῶμα του, τά τεντωμένα πάνω στίς κεραίες χέρια, τό γυρμένο πάνω στό στήθος του νεκρό κεφάλι, πλαισιωμένος ἀπό τήν Μητέρα του πού ἀποδίδεται ἀπό τό πλάι νά σκίσει πρὸς αὐτόν τά χέρια καί τόν Αἴτιο ΙΩ(ΑΝΝΗ) ΘΕΟΛΟΓΟ πού σέ ἀνάλογη στάση πιάνει τό πρόσωπό του. Τό τοπίο δηλώνεται ἀπό τόν τριγωνικά ἀποδοσμένο βράχο τοῦ Ἰωλγοῦ πού περικλείει κρανίον καί ἀπό τοῖχο μέ ἀνοιγματα πίσω ἀπὸ τόν Σταυρό, πού συμβολίζει τό τεῖχος τῆς Ἱερουσαλήμ. Οἱ ἀναλογίες τοῦ εἰκονογραφικοῦ σχήματος μέ τήν ψηφιδωτή εἰκόνα τῆς Σταύρωσης πού φέρει τήν ἐπένδυση ἀρ. 5 (είκ. 264) εἶναι πολλές καί οὐσιαστικές. Ἡ ἀπόδοση τοῦ θέματος στήν εἰκόνα²¹ εἶναι περισσότερο ὁλοκληρωμένη ἀπὸ τά νέα στοιχεία πού ἡ τέχνη τῶν Παλαιολόγων ἔχει εἰσαγάγει στό θέμα, ὅπως οἱ ἄγγελοι πού θρηνοῦν.

Ἡ σκηνή τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου (είκ. 244), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τά νέα στοιχεία πού προσέφερε στήν τέχνη ἡ περίοδος τῶν Παλαιολόγων: ἁρμονία στήν σύνθεση, ἔκφραση συναισθημάτων σέ κινήσεις καί πρόσωπα, δήλωση τοπίου. Ἡ ὁμάδα τοῦ Ἰησοῦ καί τῶν δύο μαθητῶν του ἀριστερά, πού διακρίνεται ἀπὸ ἐκφραστικότητα στά πρόσωπα, συνδέεται μέ τήν ὁμάδα τοῦ ἀνδρα πού ἀνιῖ τόν τάφο καί φέρει μέ τήν χαρακτηριστική κίνηση τό χέρι στήν μύτη καί τοῦ Λαζάρου πού μέ μάτια κλειστά, λυγισμένα γόνατα καί σῶμα τυλιγμένο σέ ταινίες γέρνει ἔξω ἀπὸ τό τοξωτό ἀνοιγμα τοῦ τάφου δεξιά, ἀπὸ τίς πεσμένες στό ἔδαφος ἀδελφές του. Ὅμοιοι βράχων πλαισιώνουν τίς δύο ὁμάδες μορφῶν σχηματίζοντας ἔξεργο πλαίσιο στήν ὅλη σύνθεση.

Τήν ἀπόδοση τῶν δύο σκηνῶν τοῦ Δωδεκάορτου, πού ἔχουν χαλεπὴ τῆς Ἀναλήψεως καί τῆς Κοιμήσεως, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες σκηνές πού ἔχουν σωθεῖ στήν ἐπένδυση τῆς ἐπένδυσεως τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5, εἰκ. 273, 275).

Τεχνοτροπικά οἱ σκηνές αὐτές τοῦ Δωδεκάορτου διακρίνονται γιά πλαστικότητα στήν ἀπόδοση τῶν ὀγκῶν τοῦ σώματος, τήν λιτή πτυχολογία πού ἀποδίδεται μέ λίγες μικρές ἐγχαράξεις, τήν νατουραλιστική ἀπόδοση κάποιων λεπτομερειῶν, ὅπως οἱ φτερούγες τῶν ἀγγέλων καί δὴ τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Παρατηρεῖται ἐπίσης συνδυασμός ρεαλιστικῶν καί φανταστικῶν στοιχείων κατὰ τήν ἀπόδοση τῶν κτηρίων πού πλαισιώνουν τίς σκηνές, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀπόδοση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, ὅπως οἱ βράχοι πού δηλώνονται ὑποτυπωδῶς (Ἰέννηση, Μεταμόρφωση), σχηματοποίηση τοῦ φυσικοῦ τοπίου, ὅπως οἱ βράχοι, τά κύματα τοῦ Ἰορδάνη στήν Βάπτισι, τό δένδρο στήν Βαΐοφόρο. Ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν προσώπων εἶναι πολὺ συχνά ἐπιμελημένη (Παναγία καί ἀρχιερέας στήν Ὑπαπαντή, ὁ Χριστὸς στήν Βάπτισι, ὁ Λάζαρος) ἐνὼ ἡ ἀπόδοση τῶν συναισθημάτων τῶν μορφῶν ἐκδηλώνεται μέ κινήσεις, στάσεις καί μερικές φορές ἐκφράσεις προσώπου (Ἰέννηση, Εὐαγγελισμός, Ὑπαπαντή).

Τά διάχωρα πού φέρουν κοσμήματα ἀνεικονικά εἶναι παραλληλόγραμμα, ἀνάλογον μεγέθους μέ τά εἰκονιστικά ἀπὸ τά ὁποῖα συνήθως τά διαχωρίζουν λεπτές ταινίες μέ ὀδοντωτὸ κόσμημα (είκ. 247). Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τά διάχωρα τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου, ὅπου μεταξὺ τῶν εἰκονιστικῶν καί τῶν ἀνεικονικῶν διαχώρων παρεμβάλλονται παραλληλόγραμμα ἐλάσματα μέ τό ἴδιο κόσμημα ἀπὸ λακκωτὸ

Εἰκ. 250. Ἐπένδυση (ἀρ. 3) τοῦ τέλους 13ου – ἀρχῶν 14ου αἰώνα τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας Παναγίας Ἐλαιοβρύτισσας (2ου μισοῦ 14ου αἰώνα).

Εἰκ. 251. Διάχωρα μετὸν προφῆτη Ἡσαΐα καὶ φαθωτὸ κόσμημα βλαστῶν ἀπὸ τὸ ἀριστερὸν κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 3) τῆς Παναγίας Ἐλαιοβρύτισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 250.

σμάλτο ποὺ κοσμεῖ τὸ βάθος (εἰκ. 248). Στὰ διάχωρα μετὸν ἀνεικονικὸ διάκοσμο τὸ θέμα εἶναι σύνθετο. Μέσα ἀπὸ τάπητα ἐλισσομένων βλαστῶν σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, ἀναλόγων μετὰ αὐτοὺς τῶν φωτοστεφάνων, προβάλλει ἐξηρμένο κομβίον ἀπὸ φαθωτὰ συμπλεκόμενες ταινίες, πλαισιωμένο ἀπὸ τέσσερα μικρὰ κομβιόσχημα ἐξάρματα μετὰ ἐλισσόμενους σταυρόσχημα βλαστοὺς, ποὺ ἀποδίδονται μετὰ διάτρητη τεχνικὴ (εἰκ. 248, 249). Ἀναλογίες μετὰ τοὺς βλαστοὺς ποὺ διακοσμοῦν τὸ βάθος τῶν ἀνεικονικῶν διαχώρων, παρουσιάζουν τὰ ἀντίστοιχα διάχωρα τοῦ πλαισίου τῆς ἐπενδύσεως εἰκόνας Ὁδηγητρίας, μετὰ δύο ἀγγέλους σὲ προτομή, ἀνάλογης μετὰ αὐτὴν ποὺ παρουσιάζουμε. Πρόκειται γιὰ δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτη καὶ τῆς συζύγου του Μαρίας Κομνηνῆς Τορνίκινας Ἀκροπολίτισσας, τῶν ὁποίων οἱ προσωπογραφίες συνοδεύουν τὴν ἐπένδυση²⁵¹. Ἡ ἐπένδυση αὐτὴ ἀποδίδεται ἐπίσης σὲ ἐργαστήριον τῆς Θεσσαλονίκης²⁵².

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὀριοθέτηση τῶν διαχώρων τοῦ πλαισίου καὶ τῶν φωτοστεφάνων μετὰ ἐξεργη λεπτὴ ταινία καλυμμένη ἀπὸ μικρὰς ἐπάλληλες ἐγχράξεις, ποὺ θυμίζει βελονιά κεντήματος «ἀνεβατοῦ ἢ πλακέ»²⁵³.

Ἀναλογίες στὰ ἀνεικονικὰ θέματα παρατηροῦνται καὶ στὴν ἐμπέστη διακόσμηση στάχωσης βιβλίου τοῦ 1453 στὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας²⁵⁴. Οἱ ἀναλογίες αὐτὲς ἐπεκτείνονται καὶ στὴν τεχνικὴ καὶ τὴν τεχνοτροπία τῆς διακόσμησης τῆς στάχωσης τοῦ ἱεροῦ βιβλίου.

Μετὰ βάση λοιπὸν τὰ τεχνικὰ καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε, ἡ ἐπένδυση αὐτὴ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 14ο αἰώνα. Τὰ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτει²⁵⁵ προσδιορίζουν καλύτερα τὸν χρόνον κατασκευῆς τῆς στὶς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰώνα, καὶ πάντως πρὸ τοῦ 1326 χρόνου σύνταξης τῆς διαθήκης τοῦ Σαραντηνοῦ, πατέρα τῶν δωρητριῶν, στὴν ὁποία ἀναφέρει, ὅτι ὅλα τοῦ τὰ παιδιά καὶ ἀνάμεσά τους οἱ δωρητρίες εἶναι νεκρά.

3. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας Ἐλαιοβρύτισσας (εἰκ. 250).

Μία ἀκόμη ἐπένδυση εἰκόνας Παναγίας τοῦ τύπου τῆς Ὁδηγητρίας, ἡ ὁποία φέρει τὴν προσωνομία Ἐλαιοβρύτισσας²⁵⁷ καὶ τῆς ὁποίας ἡ ζωγραφικὴ τοποθετεῖται στὸ δευτέρον μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα²⁵⁸, βρίσκεται πλησιέστερα στὴν ἐπέν-

δυση της Παναγίας Ὁδηγητρίας ἀρ. 2. Ἡ εἰκόνα πού φυλασσόταν στό «δοχείο»²³⁹ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. ἦταν τοποθετημένη «μέσα σέ κιβώτιο μέ τζάμι. Τό κιβώτιο εἶχε γίνει τό 1815»²⁴⁰.

Πρόκειται γιά ἀργυρή ἐπένδυση σχεδόν ἀκέραιη, πού δέν εἶμαστε βέβαιοι ὅτι κατασκευάστηκε γιά τήν συγκεκριμένη εἰκόνα τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ 14ου αἰώνα, διότι ὑπάρχουν σαφείς ἐνδείξεις ὅτι προσαρμόστηκε σ' αὐτήν καί μάλιστα σέ μερικά σημεία ἀνεπιτυχῶς. Πάντως ἡ ἐπένδυση ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο καί καλύπτει τό βάθος τῆς εἰκόνας, τὰ φωτοστέφανα, τό πλαίσιο καί τήν ταινία πού τό συνδέει μέ τό ἔλασμα τοῦ βάθους.

Πλοχοί σέ χαμηλό ἀνάγλυφο ἀπό συμπλεκόμενους βλαστούς, πού σχηματίζουν φαθωτά ρομβόσχημα κοσμήματα, πυκνότερα στό βάθος τῆς εἰκόνας, ἀραιότερα στά διάχωρα τοῦ πλαισίου, ἀποτελοῦν τό κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα. Τά δημιουργούμενα κενά συμπληρώνονται μέ ἡμίφυλλα ἢ τετράλοβα ἄνθη. Τό ἴδιο θέμα, κατάλληλα προσαρμοσμένο, καλύπτει μέ διάτρητη τεχνική τὰ κομβία, τὰ ὁποῖα ἐγγεγραμμένα μέσα σέ τετράγωνα κοσμοῦν τό μέσον κάθε πλευρᾶς τοῦ πλαισίου (εἰκ. 253). Ἀνάλογο ἀλλά πιά ἀπλοποιημένο εἶναι τό θέμα τῶν διαχῶρων καί τῶν κομβίων στό πλαίσιο ἐπενδύσεως εἰκόνας τῆς Παναγίας τοῦ ζεύγους Ἀκροπολίτη, στήν Galerie Tretiakov²⁴¹.

Ἡ ταινία, πού συνδέει τό πλαίσιο μέ τό βάθος τῆς ἐπενδύσεως, κοσμεῖται μέ σχηματοποιημένα ἀνθέμια, θέμα πού ἀπαντᾷ καί στήν ἀντίστοιχη ταινία τῆς ἐπένδυσης τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 5, εἰκ. 264)²⁴². Ἡ ἀπόδοση τῶν ἀνθεμίων εἶναι σχηματοποιημένη, ἀλλά ὄχι «περιληπτική», ὅπως στήν ἐπένδυση τῆς Παναγίας ἀπό τό Oruzejnaya Palata τῆς Μόσχας²⁴³ καί προδίδει πρῶτο ἔργο, ἴσως τοῦ τέλους τοῦ 13ου - ἀρχῶν 14ου αἰώνα.

Τέσσερα εἰκονιστικά διάχωρα εἶχαν τοποθετηθεῖ στίς γωνίες τοῦ πλαισίου, ἀπό τὰ ὁποῖα σώζονται μόνο τὰ τρία. Φέρουν ἡμίσωμους τούς προφήτη Ἡσαΐα (ἄνω ἀριστερά, εἰκ. 251), ἅγιο

Εἰκ. 252. Διάχωρα μέ τόν ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο καί φαθωτό κόσμημα βλαστῶν ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 3) τῆς Παναγίας Ἐλαιοβρύτισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 250.

Ἰωάννη Πρόδρομο (ἄνω δεξιά, εἰκ. 252) καί τόν ἀπόστολο Ματθαῖο (κάτω δεξιά, εἰκ. 253). Μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι καί στό χαμένο διάχωρο ἀπεικονίζονταν εὐαγγελιστής, πιθανότατα ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης ὅπως φαίνεται καί ἀπό ἄλλες σχετικές ἀποδόσεις τοῦ θέματος²⁴⁴. Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τίς μορφές εἶναι ἐγχάρακτες, μεγαλογράμματες καί ἔχουν ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον μορφή συντετημένη. Οἱ τρεῖς σωζόμενες μορφές εἶναι στραμμένες πρὸς τήν Παναγία στό κέντρο τῆς εἰκόνας, τονίζοντας τόν σύνδεσμό τους μαζί της. Τό ἀνάγλυφό τους εἶναι χαμηλό καί μέ ἐγχαράξεις ἀποδίδεται ἡ σχηματοποιημένη πτυχολογία καί τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, τὰ ὁποῖα ὅμως δέ στεροῦνται κάποιας πλαστικότητας ἢ ἐκφραστικότητας.

Τά φωτοστέφανα τῆς Παναγίας καί τοῦ Χριστοῦ διαφέρουν καί ἡ διακόσμηση τους δέν παρουσιάζει ἀναλογίες μέ τὰ λοιπά διακοσμητικά θέματα τῆς ἐπένδυσης (εἰκ. 131, 250). Τό φωτοστέφανο τῆς Παναγίας καλύπτεται μέ φαθωτό πλέγμα δισχιδῶν ταινιῶν, θέμα γνωστό στήν μεταλλοτεχνία καί τήν χρυσοχοΐα. Ἀνάλογο φαθωτό πλέγμα διάτρητης τεχνικῆς ἀπαντᾷ σέ «κομβίο» τοῦ τριπτύχου Καχοῦλι τῆς Τυφλίδος²⁴⁵ καί σέ «κομβίο» τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Παναγίας τοῦ Μανουήλ Δισυπάτου, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης μέσων τοῦ 13ου αἰώνα²⁴⁶, ἀλλά κυρίως στά κομβία τῶν χρονολογημένων ἐπενδύσεων τῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας καί τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀπό τό τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (1387-1393)²⁴⁷. Τά ζεύγη ἀνθεμίων ἀνάμεσα στίς διάλιθες κεραίες μέσα σέ βαθυκύανο βάθος ἀπό σμάλτο, πού κοσμοῦν τό ἐνσταυρο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ βρίσκονται πολύ κοντά μέ τὰ ἡμιανθέμια πού φέρει ὁ κυματοειδής βλαστός τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας ἀπό τήν Περιβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, εἰκόνα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα²⁴⁸.

Κοινά διακοσμητικά στοιχεῖα μέ ἔργα πού ἔχουν ἀποδοθεῖ στήν Θεσσαλονίκη, ὅπως οἱ πλοχοί τῶν βλαστῶν, τό φαθωτό πλέγμα τοῦ φωτοστεφάνου, μᾶς χάνουν νά ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιά ἓνα ἀκόμη ἔργο τοῦ παραγωγικοῦ αὐτοῦ κέντρου. Τήν ἀποψη αὐτή ἐνισχύει ὁ Uspenski²⁴⁹ ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι «εἶναι ἔργο ἀπό τήν Θεσσαλονίκη», ἀλλά τήν χρονολογεῖ «τῇ ἐποχῇ τοῦ Ἀνδρόνικου», χωρίς νά προσδιορίζει ποιόν Ἀνδρόνικο ἐννοεῖ. Πιθανότατα ἀναφέρεται, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς ἐπενδύσεως τῆς εἰκόνας τῶν ἁγίων Πέτρου καί Παύλου (ἀρ. 13, εἰκ. 297), στόν Δεσπότη τῆς Θεσσαλονίκης Ἀνδρόνικο (1423) πού ἔχει δωρήσει καί τήν εἰκόνα μέ ἐπένδυση τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου στήν Μονή²⁵⁰.

Χωρίς ὅμως νά γνωρίζουμε τίς πηγές του γι' αὐτές τίς πληροφορίες, ὁδηγοῦν σέ μιᾶ συσχετίσεις μέ ἄλλες χρονολογημένες ἐπενδύσεις εἰκόνων ὅπως τοῦ Ἀκροπολίτη, ὁδηγοῦν σέ μιᾶ σχετικά πρῶτη χρονολόγηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στό τέλος δηλαδή τοῦ 13ου - ἀρχές 14ου αἰώνα, ἐπιβε-

Εἰκ. 253. Διάχωρα μέ κομβιόσχημο ἔξαρμα, φαθωτό κόσμημα βλαστῶν καί τόν ἀπόστολο Ματθαῖο σέ προτομή, ἀπό τό κάτω ὀριζόντιο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 3) τῆς Παναγίας Ἐλαιοβρύτισσας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 250.

βαιώνοντας την υπόθεση μας ότι η επένδυση αυτή δεν προορίζονταν αρχικά για την εικόνα της Ήλαιου-βρύττισας, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα⁷⁰¹. Είναι όμως πιθανό τα φωτισστέφανα να είναι μεταγενέστερες προσθήκες και να ανήκουν στην περίοδο αυτή.

4. Ἡ ἐπένδυση τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς Ἀγίας Ἄννας (εἰχ. 254).

Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς ἁγίας Ἄννας²⁶³, κατὰ μία ἄποψη, ποὺ δὲν ἀποδείχθηκε ὡς τῶρα, ἀποτελοῦσε τμῆμα τριπτύχου²⁶⁴. Περιηγητὲς τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα ὅπως οἱ Capuslin καὶ Barskij, ἀναφέρονται στὶς τρεῖς ψηφιδωτὲς εἰκόνες ποὺ διέθετε τότε ἡ Μονή: τῆς Σταύρωσης, τῆς ἁγίας Ἄννας καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴν Ἀμερική²⁶⁵. Πιστεῖται ὅτι συνδέεται θεματικὰ μέ τὸν δωρητὴ τῆς, ποὺ σύμφωνα μέ μία ἐκδοχή²⁶⁶ εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Σ' (1347-1356) Ἄννα καὶ προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀποθέματα τοῦ παλατιοῦ²⁶⁷, ἀποτελώντας μία μορφή δεήσεως ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τοῦ αὐτοκράτορα. Τελευταία δωρητρία πρέπει νὰ ἦταν ἡ "τσαρίνα καὶ μεγάλη Δούκισσα Ἀναστασία" ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή γραμμένη μέ κιναῶνα ρωσικὰ πάνω στὸ ὕφασμα ποὺ προστατεύει τὸ ξύλο τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τῆς εἰκόνας, συνοδευμένη ἀπὸ σταυρόσχημο μονόγραμμα δηλωτικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη σύζυγο τοῦ τσάρου Ἰβάν Δ' τοῦ Τρομεροῦ (1533-1536)²⁶⁸. Ἡ ἀπορία ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ²⁶⁹ γιὰ τὸν τρόπο ἀπόκτησης τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴν Τσαρίνα κατ' ἀρχάς, καὶ τὴν ἱερὰ Μονὴ Βατοπαιδίου κατόπιν, παραμένει. Ὁ Piatnisky²⁷⁰ προτείνει τὴν ἐρμηνεία σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ εἰκόνα ἀνῆκε στὴν σερβικὴς καταγωγῆς, γιὰ τὸν Ἰβάν Δ', Ἄννα Γκλίνσκαγια, ποὺ τὴν προσέφερε σύμφωνα μέ τὰ ἔθιμα, στὴν σύζυγο τοῦ ἐγγονοῦ τῆς Ἀναστασία στὸν γάμο τῆς. Μετὰ τὸν θάνατο τῆς τσαρίνας ἡ εἰκόνα πρέπει νὰ ἐπεστράφη καὶ πάλι στὴν Μονή.

Ἡ ἐπένδυση, σέ καλή κατάσταση, χωρίς συμπληρώσεις, πρέπει νά εἶχε ἀπό τήν ἀρχή προορισμό τήν διακόσμηση αὐτῆς τῆς εἰκόνας, τῆς ὁποίας τόσο ἡ εἰκονογραφία τοῦ θέματος, ὅσο καί ἡ τεχνοτροπία φανερώνουν κατασκευή στό τέλη τοῦ 13ου καί στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα³⁰⁰. Περιορίζεται, ὅπως σ' ὅλες τίς ψηφιδωτές εἰκόνες, μόνο στό πλαίσιο καί εἶναι σύγχρονη μέ τήν κατασκευή τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας, ὅπως φανερώνει ἡ ἔλλειψη προετοιμασίας τοῦ πλαισίου γιά γραπτό διάκοσμο³⁰¹. Ἡ διακόσμησή της συνίσταται σέ δεκατέσσερα τετράγωνα διάχωρα, ὅπου ἐναλλάσσονται εἰκονιστικά καί διακοσμητικά θέματα καί δύο παραλληλόγραμμα μεγαλύτερων διαστάσεων τοποθετημένα στίς κάθετες πλευρές (εἰκ. 254). Ἡ διάταξη αὐτή τῶν διαχῶρων δέν εἶναι συνηθισμένη, μιᾶ καί σπάνια εἰκονίζονται ὁλόσωμες μορφές ἁγίων, καί παρουσιάζει ἀναλογίες μέ τήν διάταξη τῆς ἐπιχρυσωμένης ἀργυρῆς ἐπένδυσης εἰκονιδίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀπό στεατίτη. Τό εἰκονίδιο αὐτό βρίσκεται στό Μουσεῖο τῶν Ὁπλῶν τοῦ Κρεμλίνου καί θεωρεῖται ἔργο κωνσταντινουπολίτικο τοῦ 14ου αἰώνα³⁰².

Στά εικονιστικά διάχωρα υπάρχουν δύο αρχαγγέλοι σε προτομή (εικ. 257, 258), που πλαισιώνουν την Έτοιμασία του Θρόνου, ἄνω πλαίσιο (εικ. 261), οἱ ἀπόστολοι Θωμᾶς, Ἰάκωβος καὶ Φίλιππος σὲ προτομή, κάτω πλαίσιο (εικ. 259, 262, 260) καὶ οἱ ὁλόσωμες μετωπικές μορφές τῶν ἁγίων “Ἰωσάεμ τοῦ προπάτορος” καὶ “Ἰωσήφ τοῦ μνήστορος”, κάθετα πλαίσια (εικ. 255, 256). Πάνω σὲ ἔκτυπα παραλληλόγραμμοι γράμματα ἢ κυκλικά διάχωρα χαράσσονται οἱ ἐπιγραφές, ποὺ συνοδεύουν τίς μορφές¹⁰⁰. Ἔτσι, σὲ κυκλικά ἔξοχα γράμματα ἀναγράφεται Ὁ ΑΡΧ(ων) – ΜΗ(χαὶλ) ἀριστερά καὶ δεξιά ἀπὸ τὴν προτομὴ τοῦ ἀρχαγγέλου σὲ ἄνω ἀριστερὰ διάχωρο, ἐνῶ σὲ ἀντίστοιχο διάχωρο δεξιά, οἱ ἐπιγραφές Ὁ ΑΡΧ(ων) – ΓΕΛΟΥ σὲ ἄνω ἀριστερὰ διάχωρο, ἐνῶ σὲ ἀντίστοιχο διάχωρο δεξιά, οἱ ἐπιγραφές Ὁ ΑΡΧ(ων) – ΓΑΒΡΙΗΛ. Σὲ παραλληλόγραμμα ἑξάρματα, κάθετα τοποθετημένα ἑκατέρωθεν τῶν προτομῶν τῶν ἁγίων ἀναγράφονται οἱ ἐπιγραφές, Ὁ ΑΓ/ΙΟ/С – Ιω/ΑΚΗ/М, Ὁ ΑΓ/Ι/ΟС – Θ/ω/М/ΑС, Ὁ ΑΓ/Ι/ΟС – ΙΑ/ΚΟ/ΒΟ/С, Ὁ

Eix. 254. Ἐπένδυση (ἀρ. 4) πλαισίου ἀρχῶν 14ου αἰῶνα τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς Ἀγίας Ἄννας, τέλους 13ου – ἀρχῆς 14ου αἰῶνα.

ΑΓΓΙ/ΟC-ΦΙΛΙΠΠ/ΟC²⁵⁴, ΑΓ(ΙΟC)/Ιω/(CΗ)Φ-ΟΜ/ΝΗ/CΤΟ/Ρ· άγιών πού έχουν συγγένεια ή στενή σχέση με την Θεομήτορα²⁵⁵.

Τά εικονιστικά θέματα πού έχουν αποδοθεί με έξεργο ανάγλυφο, χαρακτηρίζονται τεχνοτροπικά από συνδυασμό στοιχείων των άρχων της παλαιολόγειας αναγέννησης, καθώς άτεχνα εκτελεσμένων²⁵⁶. Εικονογραφικά δέν υπάρχουν πρωτοτυπίες στην απόδοση των άγιων. Καθιερωμένος είναι ο τύπος των άγγέλων, πού «σεβίζοντες» με καλυμμένα τά χέρια είναι στραμμένοι προς τό κέντρο, όπου βρίσκεται τό διάχωρο με την Έτοιμασία του Θρόνου (είκ. 261). Οί Ίωακείμ και Ίωσήφ έχουν αποδοθεί όλόσωμοι για νά τονισθεί ο στενός συγγενικός δεσμός τους με την Παναγία και σχεδόν πανομοιότυποι σε στάση, ένδυμα, κίνη-

Είκ. 255. Διάχωρο με τόν «άγιο Ίωσήφ τόν μνήστορα» από τό δεξιό κάθετο πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

Είκ. 256. Διάχωρο με τόν «άγιο Ίωακείμ» από τό άριστερό κάθετο πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

Είκ. 257. Διάχωρο με τόν αρχάγγελο Μιχαήλ από τό άνω πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

Είκ. 258. Διάχωρο με τόν αρχάγγελο Γαβριήλ, από τό άνω πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

ση χειρών – με τό δεξιό σε κίνηση δεήσεως και τό άριστερό πάνω στό στήθος – χαρακτηριστικά και έκφραση προσώπου (είκ. 255, 256). Μικρές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται μόνο στα μαλλιά και στην πτυχωση του ιματίου του άγίου Ίωακείμ στα όποια έχει τονισθεί ο όγκος. Πρέπει επίσης νά σημειωθεί ή μεγάλη

Είκ. 259. Διάχωρο με τόν άπόστολο Θωμά, από την κάτω άριστερή γωνία του πλαισίου της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

Είκ. 260. Διάχωρο με τόν άπόστολο Φίλιππο, από την κάτω δεξιά γωνία του πλαισίου της επένδυσης (άρ. 4) της Άγίας Άννας. Λεπτομέρεια της είκ. 254.

λη ομοιότητα με τούς δύο αυτούς αγίους, της προτομής του αγίου Ιακώβου (εικ. 262) πού βρίσκεται στο κέντρο της κάτω πλευράς του πλαισίου τόσο στον φυσιογνωμικό τύπο όσο και στην απόδοση των χαρακτηριστικών. Η μόνη ουσιαστική διαφοροποίηση είναι ότι ο Ιάκωβος με τό αριστερό του χέρι κρατά κλειστό ειλητάριο²⁶⁷. Οι δύο απόστολοι Θωμάς και Φίλιππος (εικ. 259, 260), πού εικονίζονται στίς κάτω γωνίες, ελαφρά στραμμένοι προς τό κέντρο παρουσιάζουν κινητικότητα στην στάση και κάποια χάρη στην κλίση της κεφαλής και στην έκφραση του προσώπου²⁶⁸, πού έρχεται σέ αντίθεση με την ξηρότητα της αποδόσεως των χαρακτηριστικών των αγίων Ιωσήφ, Ιωακείμ και Ιακώβου, στά όποια παρατηρούμε μία στείρα επανάληψη φυσιογνωμικών τύπων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ή ομοιότητα στην τεχνική της διακόσμησης, αλλά και στην όργάνωσή της με την επένδυση εικόνας του αγίου Δημητρίου έφρίππου από στεατίτη στό Μουσείο των Όπλων του Κρεμλίνου πού ήδη αναφέραμε. Η ένσωμάτωση στην εικόνα του αγίου Δημητρίου των εικονιστικών διαχώρων στίς ταινίες με τά διακοσμητικά διάχωρα άνεικονικού χαρακτήρα πού κοσμοούν τό πλαίσιο είναι ίδια.

Εικ. 261. Διάχωρο με την Έτοιμασία του Θρόνου, από τό μέσον του κάτω πλαισίου της επένδυσης (άρ. 4) της Αγίας Άννας. Λεπτομέρεια της εικ. 254.

Εικ. 262. Διάχωρο με τον απόστολο Ιάκωβο, από τό μέσον του κάτω πλαισίου της επένδυσης (άρ. 4) της Αγίας Άννας. Λεπτομέρεια της εικ. 254.

όπως επίσης και ή τοποθέτηση του Χριστού πλαισιωμένου από δύο άρχαγγέλους στην άνω όριζόντια πλευρά και των τριών στρατιωτικών αγίων στην κάτω. Η ομοιότητα άνάμεσα στά δύο έργα, επιτείνεται με την τοποθέτηση στίς μακρές πλευρές δύο όλόσωμων αγίων πού προέρχονται από άλλη επένδυση, των αγίων Ιωάννου Χρυσοστόμου και Μεγάλου Βασιλείου, αλλά και με την τεχνοτροπική απόδοση των μορφών.

Τά άνεικονικά διακοσμητικά θέματα των διαχώρων πού αποτελούν συνδυασμό χαμηλού και έξεργου αναγλύφου, παρουσιάζουν άδεξιότητες στην εκτέλεση²⁶⁹, ιδίως σέ σχέση με τά άσαφή περιγράμματα των κοσμημάτων. Συνίστανται σέ κομβιόσχημο έξαρμα διακοσμημένο με άκτινωτό ρόδακα πλαισιωμένο από βλαστούς πού περικλείουν σύνολα τριών ή τεσσάρων κυκλικών καρπών (εικ. 263). Τό άνάγλυφο έδώ έχει ολοκληρωθεί με τρυπάνι. Τό κυκλικό αυτό έξαρμα πλαισιώνεται από ρόμβο έγγεγραμμένο σέ δύο επάλληλα τετράγωνα, από τά όποια τό έξωτερικό σχηματίζεται από κυκλίσκους άνομοιομεγέθεις σέ κάθε πλευρά, σύμφωνα με τίς άνάγκες των διαχώρων. Τά κενά των γωνιών πληροούνται από ριπιδόσχημο έγγεγραμμένο κόσμημα.

Η ταινία πού συνδέει τό βάθος και τό πλαίσιο της εικόνας (εικ. 254), κοσμεείται από άλυσιδωτό πλέγμα δισχιδών ταινιών, πού σχηματίζει έναλλάξ ρόμβους και έλλείψεις, άρτίας τεχνικής εκτέλεσης, γνωστό από την επένδυση της εικόνας του αγίου Δημητρίου πού αναφέραμε ήδη αλλά και από άλλες επενδύσεις εικόνων και στάχωση του 14ου αιώνα²⁷⁰.

Η επένδυση λοιπόν του πλαισίου της ψηφιδωτής εικόνας της αγίας Άννας με βάση στοιχεία από την εικονιστική της διακόσμηση αλλά και τό γεγονός ότι είναι σύγχρονη με τό ψηφιδωτό έργο, χρονολογείται στό τέλος του 13ου και στίς αρχές του 14ου αιώνα.

5. Η επένδυση στην ψηφιδωτή εικόνα της Σταυρώσεως (εικ. 264).

Η επένδυση στην ψηφιδωτή εικόνα της Σταυρώσεως²⁷¹ περιορίζεται μόνο στό πλαίσιο, όπως συνηθίζεται στίς ψηφιδωτές εικόνες. Τό πλαίσιο αυτό δέν είναι τό αρχικό, άλλα νεώτερη θήκη-πλαίσιο, για να δεχθεί την επένδυση²⁷². Πρόκειται για μία ένιαία επένδυση με λίγες μόνο νεώτερες επεμβάσεις. Αυτές συνίστανται στην αντικατάσταση του πρώτου άνω άριστερά διαχώρου μ' ένα άλλο με τό ίδιο θέμα και την τοποθέτησή του στην κάτω δεξιά γωνία.

Ταινία από σχηματοποιημένες άνθεματές άκανθες συνδέει τό πλαίσιο με τό βάθος της εικόνας. Τό θέμα αυτό με παλαιοχριστιανική προέλευση²⁷³, γνωστό και από την επένδυση αρ. 3²⁷⁴ άπαντά κυρίως στά μεσοβυζαντινά μαρμάρινα έπιστύλια²⁷⁵. Μικρό τμήμα της ταινίας κοντά στην κάτω δεξιά γωνία έχει αντικατασταθεί από νεώτερο έλασμα.

Τά διακοσμητικά θέματα του πλαισίου συνίστανται σέ δώδεκα εικονιστικά διάχωρα με σηνές, κυρίως από τό Δωδεκάορτο. Ως διαχωριστικές ταινίες άνάμεσά τους έχουν στενόμακρα διάχωρα, τοποθετημένα κάθετα στίς όριζόντιες πλευρές του πλαισίου και όριζόντια στίς κάθετες, τά όποια φέρουν φυτική διακόσμηση.

Εικ. 263. Διάχωρο με άνεικονικό διακοσμητικό θέμα στό κέντρο του όποιου υπάρχει κομβιόσχημο έξαρμα, από τό πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 4) της Αγίας Άννας. Λεπτομέρεια της εικ. 254.

Εἰκ. 264. Ἐπένδυση (ἀρ. 5) τοῦ πλαισίου, τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα, τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα.

Οἱ σκηνές σέ συνεχή χρονολογική σειρά, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ γωνία τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου, συνεχίζει στὴν δεξιὰ, τὴν κάτω καὶ τὴν ἀριστερὴ, εἶναι οἱ ἐξῆς: Εὐαγγελισμός (εἰκ. 265) (διάχωρο ἀπὸ ἄλλο πλαισίον), Γέννηση (εἰκ. 267), Ὑπαπαντή (εἰκ. 268), Βάπτισμα (εἰκ. 266), Μεταμόρφωση (εἰκ. 269), Βαΐοφόρος (εἰκ. 270) καὶ πάλι Εὐαγγελισμός (εἰκ. 276) (ἀντὶ τῆς Σταυρώσεως πού εἶναι τὸ θέμα τῆς εἰκόνας). Εἰς Ἄδου Κάθοδος (εἰκ. 271), ὁ Λίθος²⁷⁶ (εἰκ. 272), Ἀνάληψη (εἰκ. 273), Πεντηκοστή (εἰκ. 274) καὶ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 275). Τίς σκηνές συνοδεύουν ἀνάγλυφες ἐρμηνευτικὲς ἐπιγραφές. Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τίς σκηνές εἶναι οἱ ἐξῆς: Ο ΕΥΑΓΕ/ΛΗΣ/ΜΟΣ, Η ΤΟΥ Χ(ριστο)Υ ΓΕΝΗΣΗΣ, Η ΥΠΑΠΑΝΤΗ, Η ΒΑΠ/ΤΗ/ΣΗΣ, Η ΜΕΤΑΜΟΡ/Φ-ΩΣΗΣ, Η ΒΑΗΦΟΡΟΣ, Η ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ Χ(ριστο)Υ, Ο ΑΓΙΟΣ ΤΑΦΟΣ Ι(ησο)Υ-Χ(ριστο)Υ, Η Α/ΝΑΛ/Υ-ΨΙΣ-ΤΟΥ-Χ(ριστο)Υ ἐγγράχτο στὴν mantorla Ι(ησο)Υ-Χ(ριστο)Υ καὶ Η ΠΕΝΤΗ-ΚΟΣΤΗ. Στὸ διαφορετικὴς προελεύσεως διάχωρο μὲ τὴν σκηνή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς ἄνω ἀριστερῆς γωνίας ὑπάρχουν, πάντα σέ ἀνάγλυφο, οἱ ἐπιγραφές Ο ΑΡΧ(άγγελος) - ΓΑ/Β(ρι)ΗΛ, Μ(ήτηρ) Ρ-Θ(εο)Υ. Μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν

Εἰκ. 265. Διάχωρο μὲ σύνθεση Εὐαγγελισμοῦ, ἀπὸ τὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ πλαισίου ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 266. Διάχωρο μὲ σύνθεση Βάπτισμα, ἀπὸ τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ πλαισίου ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 267. Διάχωρο με σύνθεση τῆς Γέννησης, ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως.
Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 268. Διάχωρο με σύνθεση τῆς Ἑπαπαντῆς, ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως.
Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 269. Διάχωρο με σύνθεση τῆς Μεταμόρφωσης, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

ἀναπτύσσεται τό εὐαγγελικό κείμενο ΧΕΡ/ΕΚΕ/ΧΑΡ/ΙΤΟΜ/ΕΝΙ/Κ(ύριο)C καί μεταξὺ τοῦ φτεροῦ καί τοῦ σώματος τοῦ Ἀρχαγγέλου, κιονηδόν: ΜΕ ΤΑ COY. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι μεγαλόγραμματες, μέ πνεύματα καί τόνους στίς περισσότερες, μέ ligaturae δύο καί τριῶν γραμμάτων. Στίς εὐαγγελικές σκηνές, πού ἀκολουθοῦν χρονολογική σειρά, ὅπως εἶδαμε, δέν συμπεριλαμβάνεται ἡ Σταύρωση, πιθανῶς γιατί ἀποτελεῖ τό κύριο θέμα τῆς εἰκόνας πού πλασιώνουν.

Διαπιστώθηκε ἤδη ὅτι ὅλες οἱ σκηνές ἔχουν τό ἴδιο εἰκονογραφικό πρότυπο μέ τίς σκηνές τοῦ ἴδιου θέματος στήν ἐπένδυση τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (ἀρ. 2, εἰκ. 234), ἀλλά τεχνοτροπικά παρουσιάζουν ἐντονότερη διακοσμητική διάθεση, οὐσιαστικότερη τήν παρουσία τοῦ τοπίου, ἀμελέστερη καί περιληπτική τήν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου.

Τό διακοσμητικό θέμα τῶν διαχῶρων πού μεσολαβοῦν μεταξύ τῶν σκηνῶν εἶναι πρωτότυπο τόσο ὡς τεχνική, ὅσο καί ὡς θέμα (εἰκ. 271–273). Πρόκειται γιά πυκνό τάπητα σέ δύο ἐπίπεδα πού καλύπτει ὅλο τό διάχωρο. Στό ὑψηλότερο

Εἰκ. 270. Διάχωρο με σύνθεση τῆς Βαΐοφόρου, ἀπό τό δεξιό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 271 καί 272. Διάχωρα μέ τίς συνθέσεις τῆς Ἀναστάσεως καί τοῦ Λίθου, ἀπό τό κάτω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

ἐπίπεδο ρομβόσχημο κόσμημα, που σχηματίζουν λεπτοί βλαστοί με πολλαπλές περιελξεις γύρω από ένα κυκλικό κέντρο, βρίσκονται στο μέσον του διαχώρου και συνδέεται με δυο κρικούς με ανάλογα ρομβόσχημα κόσμηματα, τα όποια ἀπεικονίζονται κατὰ τὸ ἡμισυ, σχηματίζοντας ἀλυσιδωτό κόσμημα. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, βλαστοί χωρίς φύλλα ἢ ἀνθή, ἐλίσσονται ἀτακτα καὶ καλύπτουν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Κάποιες ἀναλογίες ὡς πρὸς τὴν ἔλλειψη φύλλων παρουσιάζει ὁ βλαστός στὴν χρυσόργυρη ἐπένδυση εἰκονιδίου τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου ἀπὸ στεατίτη, τοῦ 14ου αἰώνα²⁷⁵.

Τὸ κόσμημα αὐτὸ εἶναι ἐμπνευσμένο πιθανότατα ἀπὸ τὴν χρυσοχοία τῆς Ἀνατολῆς²⁷⁶. Ἡ τεχνικὴ τῆς διακόσμησης ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐπένδυση τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς ἁγίας Ἀννας (ἀρ. 4, εἰκ. 254) γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πρὶν πάντω, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀργυρὴ ἐπένδυση σταχίσεως ἀπὸ τὸν θησαυρὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, σήμερα στὴν Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη²⁷⁷. Τὸ ἔργο αὐτὸ πού ἀποδίδεται μὲ ἐπιφυλάξεις σὲ ἐργαστῆρι τῆς Θεσσαλονίκης καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχές 15ου αἰώνα, δὲν ἔχει τὴν ἴδια ποιότητα μὲ τίς ἄλλες ἐπενδύσεις τῆς Θεσσαλονίκης στὴν ἀπόδοση τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀσάφεια στὰ περιγράμματα.

Εἰκ. 276. Διαχωρὸς μὲ τὴν σύνθεση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 275. Διαχωρὸς μὲ τὴν σύνθεση τῆς Κοιμήσεως, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ καθετὸ πλᾶσιον τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 273. Διαχωρὸς μὲ τὴν σύνθεση τῆς Ἀναλήψεως, ἀπὸ τὸ δεξιὸ καθετὸ πλᾶσιον τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Εἰκ. 274. Διαχωρὸς μὲ τὴν σύνθεση τῆς Πεντηκοστῆς, ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ καθετὸ πλᾶσιον τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 5) τῆς Σταυρώσεως. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 264.

Ἡ ἐπένδυση λοιπόν τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς Σταυρώσεως με βάση τὰ εἰκονιστικά τοῦ θέματος συνδέεται με ἔργα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ τεχνική καὶ τὰ θέματα τῶν ἀνεικονικῶν συνδέονται με τὸ δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα, γεγονός πού ὁδηγεῖ σέ μιά χρονολόγηση τῆς ἐπενδύσεως στήν περίοδο αὐτή.

6. Ἡ ἐπένδυση εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (εἰκ. 277).

Ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος τήν ὁποία σήμερα καλύπτει ἡ ἀργυρή ἐπένδυση πού παρουσιάζουμε²⁸⁰ εἶναι νεώτερη τῆς καὶ μεγαλύτερη κατά 2 ἐκ. στό ὕψος (56x42 ἐκ.). Ἡ ζωγραφική τῆς ἀνήκει στόν 18ο αἰώνα. Διαπιστώθηκε ὡστόσο παλαιότερο στρώμα σέ ἀγνωστὴ ἔκταση, τοῦ ὁποίου ἴχνη διακρίνονται στά δάχτυλα καὶ τῶν δύο χειρῶν²⁸¹.

Ἡ ἐπένδυση πού ἐμφανίζεται ἀκέραιη, ἔχει δεχθεῖ πολλές μικρὲς νεώτερες ἀλλαγές καὶ προσθήκες, διακοσμητικῶν²⁸² (εἰκ. 285, 286, 288) καὶ ἐπισκευαστικοῦ χαρακτήρα²⁸³ (εἰκ. 279, 280) πού ἀλλοιώνουν τὸν ἀρχικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου.

Ἡ ἐπένδυση τοῦ βάθους ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ ἐνιαίου ἀνθισμένου τάπητα, λόγω τῶν προσθηκῶν μεταλλίων καὶ διαχώρων με ἐπιγραφές με ἀποτέλεσμα νά γίνεται περισσότερο πολὺπλοκη καὶ ταραγμ-

Εἰκ. 277. Ἐπένδυση (ἀρ. 6) τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα, εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα τοῦ 18ου αἰ.
Εἰκ. 278. Τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου ἀπὸ τὴν ἐπένδυση (ἀρ. 6) τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 277.

νη. Πάνω στίς επάλληλες σειρές από ζεύγη συμπλεκόμενων έλικοειδών βλαστών, που άπαντούν σέ άλλες επενδύσεις αλλά και σέ ξυλόγλυπτα τών μέσων του 14ου αιώνα²⁹⁴, έχουν ένσωματωθεί ζεύγη κυκλικών κομβιόσχημων έξαρμάτων, τών όποιών τό διακοσμητικό θέμα συνίσταται σέ αλληλοσυμπλεκόμενους δισχιδείς βλαστούς που σχηματίζουν έλλείψεις και τά άκρα τους συνθέτουν ανθήμια (εικ. 277, 279, 280). Τά κοσμήματα αυτά παρουσιάζουν αναλογίες μέ τά σμαλτωμένα "κομβία" του φωτοστέφανου της εικόνας της Παναγίας Όδηγητριάς (άρ. 2, εικ. 239). Αργότερα (τέλος 14ου-15ος αι.) έχουν καρφωθεί ανάμεσά τους δύο έξηρμένα κυκλικά διάχωρα μέ ήμισωμούς τούς άσκητές άγιους Πέτρο Άθωνίτη (εικ. 286)

και Όνούφριο (εικ. 285), άποδοσμένους μέ εγχάραξη σέ βάθος από χυτό βαθυκύανο σμάλτο, τεχνική που συνδέεται μέ τήν επένδυση της εικόνας τών άποστόλων Πέτρου και Παύλου (άρ. 8, εικ. 297)²⁸⁵. Οι δύο άγιοι που είναι άποδοσμένοι ήμισωμοι και γυμνοί, μέ τά χέρια λίγο προτεταμένα σέ στάση δεήσεως και μέ έλαφριά στροφή του σώματος, πρέπει νά είναι λανθασμένα τοποθετημένοι διότι μέ τήν στάση τους αυτή συνήθως δέονται προς τήν μορφή που βρίσκεται στο βάθος της εικόνας, ενώ τώρα είναι στραμμένοι προς τό πλαίσιο. Η άπόδοση του σώματος, ισχυρού αλλά ρωμαλέου, μέ εγχαράξεις που δηλώνουν τίς πλευρές αλλά και τούς μύς του στήθους, είναι ίδια και στους δύο άγιους. Όμοιότητα επίσης παρατηρείται και στην άπόδοση τών χαρακτηριστικών του προσώπου μέ έμφαση στά μάτια και τήν μύτη, της άγριας κόμης που καλύπτει τούς ώμους και της διχαλωτής γενιάδας. Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ τών δύο μεταλλίων περιορίζονται στην κατεύθυνσή τους και στά όνόματά τους, ΠΕ/ΤΡΟC/ Ο ΑΘΩ/Ν(ι)Τ(ης) και ΟΝΟ/ΥΦΡΙ/ΟC μιά και τό συμπλήρωμα ΑΓ(Ι)Ο(ς) είναι όμοιο.

Τό ένσταυρο φωτοστέφανο (εικ. 277), μέ τά σμαλτωμένα διάχωρα της επιγραφής Ο ΩΝ (εικ. 278), θεωρήθηκε νεώτερη προσθήκη²⁸⁶. Πιστεύουμε ότι ή όμοιότητα τών βλαστών σέ συμπλέγματα από ζεύγη όμοκέντρων κύκλων που τό διακοσμοϋν, άνάλογα μ' αυτούς του βάθους της επενδύσεως φανερώνει, όπως έχουμε επισημάνει²⁸⁷, ότι τό φωτοστέφανο, αν δέν είναι σύγχρονο, δέν απέχει πολύ χρονικά από τήν αρχική επένδυση.

Η ταινία που συνδέει τό βάθος μέ τό πλαίσιο της εικόνας διακοσμεύεται μέ διπλό όκτάσχημο πλοχμό που στά σημεία σύνδεσης σχηματίζει ρόμβους. Τό θέμα αυτό, όπως παρατηρεί και ό Grabar²⁸⁸ άπαντά και σέ άλλες επενδύσεις, αλλά μέ καλύτερης ποιότητας τεχνική, όπως στην επένδυση της ψηφιδωτής

Εικ. 279. Η άνω άριστερή γωνία της επένδυσης (άρ. 6) του Χριστού Παντοκράτορα μέ ίχνη επιδιορθώσεως και φυτικό διάκοσμο του πλαισίου, του βάθους και του φωτοστέφανου. Λεπτομέρεια της εικ. 277.

εικόνας της άγίας Άννας (άρ. 4, εικ. 254) που ήδη αναφέραμε.

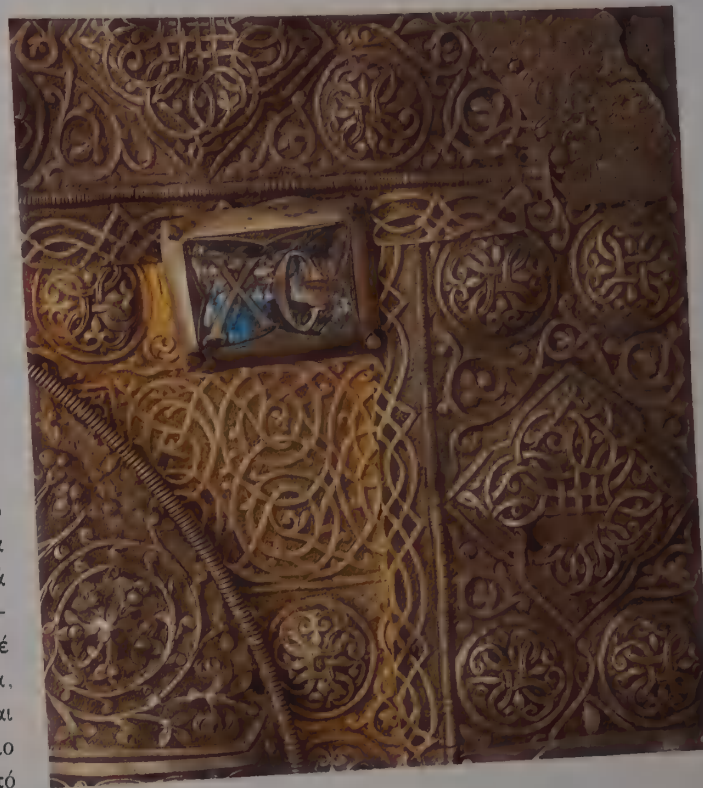
Τό πλαίσιο επίσης, έχει δεχθεί νεώτερες προσθήκες, δύο τουλάχιστον περιόδων, που άλλοτε βελτιώνουν τήν επένδυση και άλλοτε τήν επιδιορθώνουν (εικ. 279, 280), ενώ έχει υποστεί επεμβάσεις προσαρμογής της στην νεώτερη εικόνα²⁸⁹. Διακοσμεύεται από δέκα μεγάλα παραλληλόγραμμα διάχωρα (εικ. 279, 280, 287) μέ άνεικονικά κοσμήματα, που έναλλάσσονται μέ άνάλογα δέκα τετράγωνα εικονιστικά διάχωρα, προσηλωμένα, κάποια από τά όποια ανήκουν σέ νεώτερη εποχή²⁹⁰. Στά πρώτα, πάνω σέ βάθος όπου έλίσσεται βλαστός, υπάρχει ρομβόσχημο έξαρμα μέ ταινιωτό κόμβο, από δισχιδείς βλαστούς στο κέντρο,

τά άκρα τών όποιών έλίσσονται και αλληλοσυμπλέκονται (εικ. 287, 279). Ό ταινιωτός κόμβος, γνωστός ως κατάδεση, αποτελούσε άποτροπαϊκό σύμβολο, από τά πλέον διαδεδομένα²⁹¹. Συνδυασμένος όμως μέ βλαστούς έχει γίνει κόσμημα γνωστό και από άλλες μορφές τέχνης, αλλά και από επενδύσεις εικόνων²⁹². Τό κεντρικό αυτό κόσμημα πλαισιώνεται από τέσσερα κομβιόσχημα μετάλλια, όμοια μέ αυτά του βάθους της εικόνας.

Τά εικονιστικά διάχωρα, που σώζονται σέ καλή κατάσταση, φαίνεται ότι έχουν κοπεί περιφερειακά και μόνον ένα²⁹³ διατηρεί τήν αρχική μορφή του (εικ. 283). Φέρουν επτά προτομές άγίων, που ανήκουν σέ δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Στην παλαιότερη περίοδο ανήκουν οι άγιοι Μάρκος (εικ. 281), Ιωάννης ό Θεολόγος (εικ. 282), Νικόλαος (εικ. 283) και Ιωάννης ό Χρυσόστομος (εικ. 284). Η διαφορά που παρατηρείται στίς διαστάσεις τών διαχώρων θά πρέπει νά άποδοθεί στο γεγονός που αναφέραμε ήδη, ότι κάποια δηλαδή από αυτά κόπηκαν για νά προσαρμοστοϋν στίς διαστάσεις της νέας εικόνας που διακοσμοϋσαν. Οι επιγραφές που τούς συνοδεϋουν πλαισιώνουν τό κεφάλι και είναι εγχάρακτες μέσα σέ δύο τύπους έξεργων πλαισίων: ήμισφαιρικού άριστερά, όπου σταυρόσχημα αναγράφεται ή λέξη +Ο ΑΓΙΟC, και παραλληλόγραμμου δεξιά, μέ εγχάρακτο πλαίσιο όπου αναγράφονται τά όνόματα τών άγίων: ΜΑ/ΡΚ/ΟC, Ιω(άννης) Ο ΘΕ/ΟΛΟ/ΓΟC, ΝΙΚ/ΟΛΑ/C και Ιω(άννης) Ο ΧΡΥ /COC/TOM(ος).

Τά χαρακτηριστικά τών εικονιστικών αυτών αναγλύφων είναι: Τό έξεργο ανάγλυφο, που διακρίνεται για σχηματοποιημένη πλαστικότητα στην άπόδοση κυρίως της κόμης και της γενειάδας (εικ. 281, 283). Η άπόδοσή τους γίνεται μέ χωριστούς βοστρύχους, που στην γενειάδα μέ πολλή φυσικότητα οι άκρες τους στρίβουν προς τά μέσα, ενώ οι βόστρυχοι της κόμης είναι διευθετημένοι μέ κατεύθυνση προς τό

Εικ. 280. Η άνω δεξιά γωνία της επένδυσης (άρ. 6) του Χριστού Παντοκράτορα μέ επιδιορθωση στο πλαίσιο και φυτικά κοσμήματα από τό βάθος και τό φωτοστέφανο. Λεπτομέρεια της εικ. 277.

πρόσωπο, διευθέτηση γνωστή και από βυζαντινά γλυπτά του 14ου αιώνα²⁸⁴. Αναλογίες παρουσιάζουν και με την κόμη των αγίων στα εικονιστικά διάχωρα της επένδυσεως του Άκροπολίτη, αλλά σ' αυτά υπάρχει σχηματοποίηση μερικές φορές έντονη²⁸⁵. Τά λεία πρόσωπα με τά εκστατικά μάτια, στά όποια έχει αποδοθεί ή κόρη διάτρητη και ή ίρις σέ δεύτερο επίπεδο (είκ. 281), ενώ μικρές άβαθείς έγχαράξεις γύρω από τά μάτια και την μύτη δηλώνουν διακριτικά τίς ρυτίδες (είκ. 282). Η απόδοση των ένδυμάτων με πτυχές έλαφρά σχηματοποιημένες, τά καθιστά δύσκαμπτα, ενώ κάποτε ή διακόσμησή τους με έμπέστα κοσμήματα σέ σειρές, όπως ό σάκκος του Ιωάννου του Χρυσοστόμου (είκ. 284), κάνει νά χαθεί ή δυνα-

Είκ. 281. Διάχωρο με τόν απόστολο Μάρκο, από τό άριστερό κάθετο πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 6) του Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια της είκ. 277.

τότης του ύφασματος νά αναδεικνύει τό σώμα και τό καθιστά ιδιαίτερα βαρύ. Αναλογίες στήν απόδοση των ένδυμάτων, αλλά με μεγαλύτερη σχηματοποίηση, άπαντά στίς προτομές των αγίων και των ευαγγελιστών της επένδυσεως του Άκροπολίτη, και κυρίως των ένδυμάτων των δωρητών²⁸⁶. Εγγάρακτα φυτικά κοσμήματα γεμίζουν τόν κάμπο των φωτοστεφάνων στά τρία από τά τέσσερα εικονίδια (είκ. 281, 283, 284). Πρόκειται γιά κυματοειδή βλαστό με χυμώδη φύλλα και άνθη κατασκευασμένο από μικρές στιγμές. Ανάλογο κόσμημα και με την ίδια τεχνική άπαντά στά εικονιστικά διάχωρα των ευαγγελιστών της επένδυσεως του Άκροπολίτη.

Είκ. 282. Διάχωρο με τόν άγιο Ιωάννη τόν Θεολόγο, από τό δεξιό κάθετο πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 6) του Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια της είκ. 277.

Τά εικονιστικά αὐτὰ ἀνάγλυφα συνδέονται ὅπως εἶδαμε μέ τά ἀνάλογα ἀνάγλυφα τῆς ἐπενδύσεως τοῦ Ἀκροπολίτη, πού μέ ἀσφάλεια χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα. Ὡστόσο ἡ πλαστικότητα πού διακρίνει τήν ἀπόδοση τοῦ προσώπου καί τῆς πτυχολογίας συνδέει τίς τέσσερις πρώτες προτομές καί μέ ἀνάλογα ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 14ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα ὅπως τά παλαιότερα εἰκονιστικά διάχωρα τῆς ἐπενδύσεως τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου²⁰⁷ (εἰκ. 336). Μιά χρονολόγηση στόν 14ο αἰώνα, πού προτείνει καί ὁ Grabar πιστεύουμε ὅτι βρίσκεται πλησιέστερα στήν ἀλήθεια.

Εἰκ. 283. Διάχωρο μέ τόν ἅγιον Νικόλαο, ἀπό τό ἄνω ὀριζόντιο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 6) τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 277.

Τά λοιπά τρία εἰκονιστικά διάχωρα, ἀνήκουν σέ νεώτερη περίοδο καί εἶναι κατασκευασμένα ἀπό ἐλάσματα ἄλλης ἀπόχρωσης. Ἐξάλλου οἱ ἀποδόσεις τῶν προτομῶν στά διάχωρα αὐτά, εἶναι ἀτελεῖς, μή ἀναγνωρίσιμες μέ ἀσφάλεια καί δέν πρέπει νά ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ (εἰκ. 288). Πρέπει νά ἔχουν κατασκευασθεῖ μέ ἀπλή ἐπίθεση τοῦ ἐλάσματος καί ἐλαφρά πίεση χωρίς μήτρα. Εἶναι μάλιστα σαφές ὅτι γιά τά δύο ἀπό αὐτά τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς χρησίμευσε ὡς πρότυπο τό διάχωρο μέ τόν ἅγιον Μάρκο²⁰⁸.

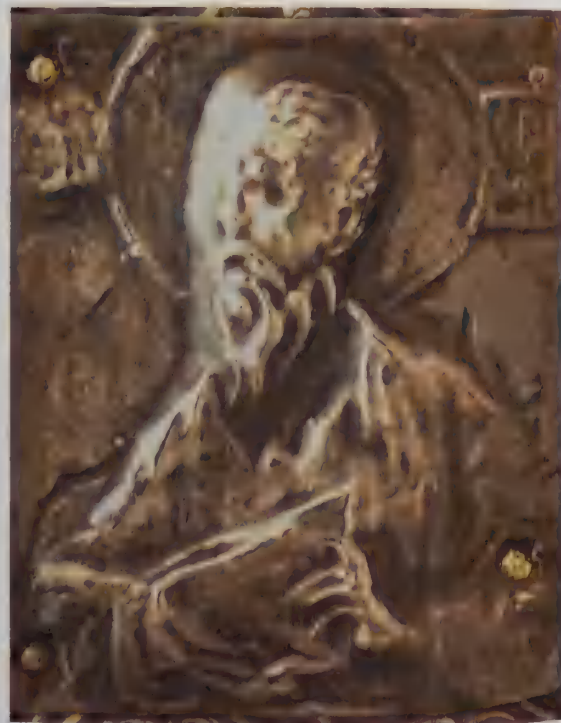
Εἰκ. 284. Διάχωρο μέ τόν ἅγιον Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο, ἀπό τό κάτω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 6) τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 277.

Είχ. 285. Μετάλλιο με τόν άγιο Όνούφριο, στο βάθος δεξιά τής επένδυσης (άρ. 6) τού Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τής είχ. 277.

Είχ. 286. Μετάλλιο με τόν άγιο Πέτρο τον Άθωνιτη, στο βάθος άριστερά τής επένδυσης (άρ. 6) τού Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τής είχ. 277.

Είχ. 287. Διάχωρο με διακοσμητικό κόσμημα, από τό πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 6) τού Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τής είχ. 277.

Είχ. 288. Διάχωρο με μορφή άγίου, άτελους αποδόσεως, από τό άριστερό κάθετο πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 6) τού Χριστού Παντοκράτορα. Λεπτομέρεια τής είχ. 277.

Σύμφωνα με τά στοιχεία πού εκθέσαμε ή επένδυση αύτή τής εικόνας τού Παντοκράτορος, πού βρίσκεται σέ δεύτερη χρήση, πρέπει νά ανήκει στίς άρχές τού 14ο αιώνα³⁰ και νά έχει δεχθεί προσθήκες μερικές δεκαετίες άργότερα, ενώ κατά τήν επανατοποθέτησή της πάνω στήν σημερινή εικόνα, δέχθηκε επεξεργαστικές επεμβάσεις και προσθήκες πού αλλοίωσαν τήν μορφή της.

7. Ή επένδυση εικόνας τής Παναγίας τής Παράκλησης (είχ. 291).

Ή βυζαντινή αύτή επένδυση βρίσκεται σέ δεύτερη χρήση και καλύπτει νεώτερη εικόνα (17ος αί.) πού πρέπει νά επιλέχθηκε ή νά κατασκευάσθηκε γιά νά τήν δεχθεί. Όστόσο ή τοποθέτησή της στήν νεώτερη εικόνα δέν υπήρξε επιτυχής γιά διαφόρους λόγους, οι κυριότεροι των όποιων είναι α), ότι τό ξύλινο πλαίσιο τής νέας εικόνας είναι πλατύτερο αύτου τής αρχικής και β), ότι λόγω κακής επίλογής τά ελάσματα τών καθέτων πλευρών τής βυζαντινής επένδυσεως έχουν αλλάξει θέσεις στίς πλευρές³¹. Τίπισης χρειάστηκε νά συμπεριληφθούν και οι ένσωματωμένες στά ελάσματα τού πλαισίου ταινίες πού συνέδεαν τό βάθος με τό πλαίσιο γιά νά καλύψουν τό νέο πλάτος του. Παράλληλα έχει δεχθεί πολλές νεώτερες επεμβάσεις και προσθήκες πού αλλοιώνουν τήν μορφή της. Στήν αρχική επένδυση ανήκει ό τάπητας τού βάθους τής εικόνας στόν όποιο είναι ένσωματωμένο και τό φωτιστέφανο, καθώς και τά ελάσματα πού καλύπτουν τίς κάθετες πλευρές τού πλαισίου. Νεώτερες προσθήκες με έλασμα από διαφορετικό μείγμα άργύρου έχουν δεχθεί οι δύο όριζόντιες πλευρές τού πλαισίου, ενώ αδιακόσμητα ή άτελώς διακοσμημένα ελάσματα άποτελούν τήν ταινία πού συνδέει σήμερα τό βάθος και τό πλαίσιο.

Ό τάπητας πού καλύπτει τό βάθος τής εικόνας σέ χαμηλό ανάγλυφο, συνίσταται σέ κυματοειδώς έλισσόμενο διαχιδή βλαστό πού σχηματίζει άνοιχτές σπειρές και καταλήγει σέ μικρές έλικες. Τό φωτιστέφανο, έξεργο και με έντονότερο ανάγλυφο, φέρει κυματοειδή βλαστό, από τόν όποιο εκφύονται πεντάλοβα άνθη. Ή αρχική ταινία, ή όποία ένσωματωμένη στά ελάσματα τού πλαισίου τό συνέδεε με

Είχ. 289. Διάχωρο με σύνθεση τής Γεννησεως από τό άριστερό κάθετο πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 7) τής Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τής είχ. 291.

Είχ. 290. Διάχωρο με σύνθεση τής Υπαπαντης από τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 7) τής Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τής είχ. 291.

Εἰκ. 291. Ἐπένδυση (ἀρ. 7) τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα μέ προσθήκες τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τῆς εἰκόνας Παναγίας Παράκλησης τοῦ 17ου αἰώνα.

Εἰκ. 292. Διάχωρο μέ τήν σύνθεση τῆς Βαπτίσεως ἀπό τό κάτω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 7) τῆς Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 291.

Εἰκ. 293. Διάχωρο μέ φυτικό διάκοσμο καί κυκλικό μετάλλιο μέ τόν προφήτη Δανιήλ, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 7) τῆς Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 291.

τό βάθος, ὀρίζεται ἀπό δύο ἐξηρμένες γραμμώσεις καί φέρει σειρά ἀπό φύλλα σχηματοποιημένης ἄκανθας, γνωστῆς καί ἀπό ἄλλες ἐπενδύσεις (βλ. ἀρ. 3, 5 εἰκ. 250, 264, 267). Σήμερα, ὅπως εἶπαμε, τήν ἔχει ἀντικαταστήσει ἀδιακόσμητο ἔλασμα.

Ἀπό τό πλαίσιο τῆς ἀρχικῆς ἐπενδύσεως διατηροῦνται ἐπτά χωριστά διάχωρα. Συγκριμένα, πρόκειται γιά τρία μικρά, τετράγωνα περίπου διάχωρα μέ ἀνάγλυφες συνθέσεις ἀπό τό Δωδεκάορτο, πού εἶναι πλαισιωμένα ἀπό ἐνσωματωμένες ταινίες μέ φυτικά κοσμήματα (εἰκ. 289, 290, 292). Τέσσερα μεγαλύτερα παραλληλόγραμμα διάχωρα μέ φυτικό διάκοσμο σέ χαμηλό ἀνάγλυφο, πού στό μέσο φέρουν κυρτά κυκλικά μετάλλια μέ προτομές προφητῶν, ἀποδοσμένες μέ ἐγχάρακτη τεχνική τήν ὁποία συμπλήρωνε σμάλτο εἶναι τοποθετημένα ἀνάμεσά τους (εἰκ. 293, 294, 295).

Ἡ ἀναλυτική ἐξέταση τῶν διαχῶρων αὐτῶν ὁδήγησε στήν διαπίστωση ὅτι ἀνήκουν σ' ἓνα σύνολο ἀλλά ἔχουν ὑποστεί σέ νεώτερη περίοδο ἀναδιάταξη³⁰¹ καί ἡ σημερινή τους θέση πάνω στήν εἰκόνα εἶναι λανθασμένη. Ἐτσι, ἡ σκηνή τῆς Γεννήσεως (εἰκ. 289, 291), πού σήμερα βρίσκεται στήν ἀριστερή πλευρά τοῦ πλαισίου, ἀρχικά πρέπει νά κατεῖχε μιά ἀπό τίς κεντρικές θέσεις τοῦ ἄνω πλαισίου, μιά καί διασώζει καί στίς δύο πλάγιες πλευρές ταινία μέ δισχιδῆ βλαστό πού ἐλίσσεται ὡς «τρέχουσα σπείρα», ἐνῶ στήν κάτω πλευρά τοῦ θέματος ὑπάρχει ἡ ταινία μέ τά σχηματοποιημένα φύλλα ἄκανθας, πού συνδέει τό πλαίσιο μέ τό βάθος. Παρατηρεῖται ὅτι ἀντίστοιχη ταινία μέ τό ἴδιο θέμα πού πρέπει νά ὑπῆρχε στήν ἄνω πλευρά τῆς σκηνῆς (βλ. πιό κάτω, διάχωρο Βαπτίσεως, εἰκ. 292) ἔχει κοπεῖ.

Τά διάχωρα μέ τίς εὐαγγελικές σκηνές ἀπεικονίζουν τήν Γέννηση, τήν Ὑπαπαντή καί τήν Βάπτισις. Εἰκονογραφικά ἡ Γέννηση (εἰκ. 289), ἀκολουθεῖ διαφορετικό πρότυπο ἀπό αὐτό τῶν δύο ἐπενδύσεων πού παρουσιάσαμε τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας καί τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 2 καί 5, εἰκ. 236, 237). Πρόκειται γιά μιά πολυπρόσωπη σύνθεση πού ἀσφυκτιᾷ στόν μικρό χώρο τοῦ διαχῶρου ὁ ὁποῖος δέν τῆς ἐπιτρέπει νά ἀναπτύξει τό φυσικό τοπίο. Ἀκόμη καί ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τήν σκηνή εἶναι χωμένη μεταξύ τῶν μορφῶν, διασπασμένη σέ δύο μέρη: Η Γ/Ε (στήν ἄνω δεξιά γωνία) ΝΙ/ΛΙC (κινηθδόν, στό

Εἰκ. 294. Διάχωρο με φυτικό διάκοσμο και μετάλλιο με τόν προφήτη Μωϋσή, από τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 7) τῆς Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 291.

Εἰκ. 295. Διάχωρο με φυτικό διάκοσμο και μετάλλιο με τόν προφήτη Ζαχαρία, από τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 7) τῆς Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 291.

φεια στά περιγράμματα, ἀμέλεια στήν ἀπόδοση τῶν προσώπων, στά ὅποια δέν διακρίνονται χαρακτηριστικά, καί ἀπό ἀνύπαρκτη πτυχολογία στά ἐνδύματα.

Τά ἴδια τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά παρατηροῦνται καί στήν ἀπόδοση τῆς Ὑπαπαντῆς (εἰκ. 290) πού σήμερα βρίσκεται σέ διάχωρο τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ πλαισίου, ἐνῶ, σύμφωνα μέ τά φυτικά κοσμήματα πού πλαισιώνουν τήν σύνθεση, καί αὐτό θά πρέπει νά βρισκόταν σέ ἀνάλογη θέση μέ αὐτό τῆς Γεννήσεως, πιθανότατα κοντά της. Ὡστόσο στήν σύνθεση τῆς Ὑπαπαντῆς πού ἔχει λιγότερα πρόσωπα, διαπιστώνεται ὅτι ἔγινε καλύτερη χρήση τοῦ χώρου καί ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στό ἄνω μέρος Η ΗΠΑΠΑΝΤΗ. Οἱ μορφές τῆς συνθέσεως ἀπεικονίζονται εὐθυγραμμισμένες στό ἴδιο ἐπίπεδο, μέ τονισμένες τίς κεφαλές. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἔχει ἀποδοθεῖ καί ὁ μικρός Ἰησοῦς τόν ὁποῖο προσφέρει μέ τεντωμένα τά χέρια ἡ Παναγία πρὸς τόν ἱερέα. Κάποια πλαστικότητα διακρίνει κανεῖς στήν πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων, ἐνῶ ὑπάρχει ὑποτυπώδης δῆλωση τοῦ χώρου, μέ τράπεζα καί κιβώριο στόν ἄξονα τῆς σύνθεσης. Δέν ἔχει γίνει ἐπίσης, ἐπεξεργασία τοῦ ἀνάγλυφου γιά τήν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ἢ ἄλλων λεπτομερειῶν. Ἔτσι τό ἔργο μοιάζει πρόχειρο.

μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς). Οἱ μορφές εἶναι χωρισμένες σέ τρεῖς ζῶνες. Τά κύρια πρόσωπα τῆς συνθέσεως, ἡ Παναγία καί ἡ φάτνη μέ τό Θεῖο βρέφος, βρίσκονται στήν μεσαία πλαισιωμένες ἀπό ἐξεργη γραμμὴ πού πρέπει νά δηλώνει τό σπῆλαιο. Ἔτσι μόνο δικαιολογεῖται ἡ παρουσία τῶν κεφαλῶν τοῦ βοδιοῦ καί τοῦ ὄνου ἐντός τοῦ ἐξεργου πλαισίου. Στήν ἄνω ζώνη, δύο ἄγγελοι συνομιλοῦν μέ δύο βοσκούς ἐνῶ ἕνας τρίτος δεξιὰ ὑπερίπταται τοῦ καθισμένου στήν κάτω δεξιὰ γωνία Ἰωσήφ, πού ἀνήκει στήν κάτω ζώνη. Στήν ἴδια ζώνη εἰκονίζεται καί τό λουτρό τοῦ βρέφους, σέ τύπο πού παρουσιάζει ἀναλογίες ἀλλά καί διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τήν ἀνάλογη σκηνή τῶν ἄλλων ἐπενδύσεων πού εἶδαμε. Ἡ ἀπόδοση τοῦ θέματος χαρακτηρίζεται ἀπό ἀσά-

Ἡ ἀποψή μας αὐτὴ ἐνισχύεται ἀν γίνει σύγκριση τῆς συνθέσεως τῆς Βαπτίσεως (εἰκ. 292) μέ τήν ἀντίστοιχη σύνθεση στίς ἐπενδύσεις ἀρ. 2 καί 5 (εἰκ. 241, 266), μιά καί εἰκονογραφικά βρίσκονται πολὺ κοντά. Τό διάχωρο αὐτὸ σήμερα ἔχει τοποθετηθεῖ στό μέσο τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου, ἀλλὰ πρέπει νά προέρχεται ἀπὸ τήν δεξιὰ πλευρά του, μέ βάση τίς δύο ταινίες πού διασώζει στίς κάθετες πλευρές του. Ἡ ἐπιγραφή Η ΒΑΠ-ΤΙCΙC στό ἄνω μέρος διακόπτεται καί ἐδῶ ἀπὸ τό θεῖο φῶς καί τό Ἅγιο Πνεῦμα. Τό ἀνάγλυφο τῆς τετράμορφης σύνθεσης εἶναι καλύτερα ἀποδοσμένο, μέ μεγαλύτερη ὁμως σχηματοποίηση στήν ἀπόδοση τῶν προσώπων καί τῶν κυμάτων τοῦ ποταμοῦ, ἀλλὰ μέ φυσικότερη καί πιό ρευστή τήν πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων. Οἱ παραπάνω σκηνές τοῦ Δωδεκάορτου εἶναι λοιπὸν ἔργα ἴδιας ἐποχῆς μέ τῶν προηγούμενων ἐπενδύσεων τῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας καί τῆς Σταυρώσεως (ἀρ. 2 καί 4, εἰκ. 234, 264), ἔχουν ὁμως διαφορετικὸ πρότυπο, ἀπλούστερο καί πιό ἄτεχνο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀπόδοση δέν ὑπῆρξε καλοδουλεμένη.

Τά ἐπιμήκη διάχωρα καλύπτονται ἀπὸ τόν ἴδιο φυτικὸ τάπητα μέ τό βάθος τῆς ἐπενδύσεως, καί στό μέσον φέρουν κυκλικά ἔξεργα μετάλλια μέ προφῆτες σέ προτομή. Στήν μία τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχει ἐνσωματωθεῖ ταινία μέ σχηματοποιημένα φύλλα ἄκανθας, ἀνάλογη μέ αὐτὴ πού πλαισιώνει τά διάχωρα τοῦ Δωδεκάορτου. Ἡ θέση καί αὐτῶν τῶν διαχώρων εἶναι λανθασμένη, διότι ἡ ταινία αὐτὴ βρίσκεται στήν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς εἰκόνας. Λανθασμένη φαίνεται ὅτι εἶναι καί ἡ τοποθέτηση τῶν κυκλικῶν μεταλλίων, ἔξωτερικὴ πλευρὰ τῆς εἰκόνας. Εἰκονίζονται τοποθετημένοι ἔτσι, ὥστε μέ τήν στροφή τοῦ σώματος σέ μιά καί οἱ δύο ἀπὸ τοὺς προφῆτες, εἰκονίζονται τοποθετημένοι ἔτσι, ὥστε μέ τήν στροφή τοῦ σώματος σέ τρία τέταρτα, νά στρέφουν τήν ράχη πρὸς τό κεντρικὸ πρόσωπο τῆς εἰκόνας, τὴν Παναγία.

Στήν ἀρχικὴ του θέση πρέπει νά βρίσκεται τό μετάλλιο τοῦ ἄνω δεξιὰ διαχώρου, πού περικλείει τήν προτομή τοῦ Μωϋσῆ (εἰκ. 294), ὅπως δηλώνει ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή ΜΟΥ / CHC μέσα σέ κυκλικὸ διάχωρο πού τὸν συνοδεύει. Βραχυγένης καί μέ μαλλιὰ ἴσια καί κοντά, μέ πλούσια διακοσμημένο μανδύα καί σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ στέμμα διακοσμημένο μέ κάθετες ἐγχαράξεις, ἔχει ἐκφραστικὸ πρόσωπο μέ λεπτά χαρακτηριστικά. Στά ἐλαφρά προτεταμένα χέρια του κρατᾷ τίς δέλτους τῶν ἐντολῶν. Ἀντίθετα, τό μετάλλιο μέ τόν προφήτη Ἡσαΐα, πού βρίσκεται στό ἴδιο πλαίσιο (εἰκ. 296) ἔχει τοποθετηθεῖ λανθασμένα, διότι ἡ μορφή στρέφεται πρὸς τά ἔξω. Ὁ προφήτης ἔχει μακριὰ μαλλιὰ καί γένια καί κρατᾷ ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο μέ τό ἀριστερό χέρι, ἐνῶ μέ τό δεξιὸ εὐλογεῖ.

Εἰκ. 296. Κυκλικὸ διάχωρο μέ τόν προφήτη Ἡσαΐα στό δεξιὸ κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 7) τῆς Παναγίας Παράκλησης. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 291.

Δύο νεανικές μορφές, οί προφήτες Ζαχαρίας και Δανιήλ κοσμοῦν τὰ δύο ἄλλα μετάλλια στὰ κάτω διάχωρα τῶν δύο κάθετων πλευρῶν. Ὁ ΠΡΟ/ ΦΗΤ(ης) - ΖΑΧ/ ΑΡΙΑ(ς) (εἰκ. 295), ὅπως προσδιορίζουν μέσα σέ δύο μετάλλια οἱ ἐπιγραφές, εἶναι ἀγένειος, μέ νεανικό ὡσείδες πρόσωπο καί πλούσιο κατάκοσμο ἐπενδύτη, ἐνῶ φορᾷ στὰ κοντά βοστρυχωτά του μαλλιά, πόκο ρομβοειδῆ. Μέ τό δεξιῖ του χέρι εὐλογεῖ ἐνῶ μέ τό ἀριστερό κρατᾷ ἀνοιχτό ἐμπρός του ἐνεπίγραφο εἰλητάριο. Ὁ προφήτης ΔΑΝ / ΗΗΛ (εἰκ. 293), σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή σ' ἓνα μετάλλιο πού τόν συνοδεύει, ἔχει ἀνάλογη ἐμφάνιση μέ μικροδιαφορές, ὅπως τό διαφορετικό σχῆμα τοῦ πόκου, τὰ διαφορετικά κεντήματα τοῦ χειριδωτοῦ ἐνδύματος, τό ἱμάτιο πάνω στόν ἀριστερό ὤμο, πού τόν διαφοροποιοῦν. Τεχνοτροπικά καί τεχνικά τὰ μετάλλια αὐτά μέ τούς προφήτες εἶναι ὅμοια μέ τὰ μετάλλια πού διακοσμοῦν τό βάθος τῆς ἐπενδύσεως τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 6, εἰκ. 277) μέ προτομές ἐρημιτῶν ἁγίων καί χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 14ου αἰώνα. Παράλληλα, παρουσιάζουν πολλές ἀναλογίες μέ τὰ εἰκονιστικά διάχωρα στρατιωτικῶν ἁγίων τῆς ἐπενδύσεως τῆς εἰκόνας τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου (ἀρ. 8, εἰκ. 297), πού χρονολογεῖται μέ ἀσφάλεια τήν ἴδια περίοδο. Ὁ φυτικός τάπητας τοῦ βάθους καί τῶν παραλληλόγραμμων διαχῶρων τοῦ πλαισίου, παρουσιάζει ὁμοιότητα μέ τήν φυτική διακόσμηση τῆς ἐπενδύσεως τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 6, εἰκ. 277) ἀλλά καί ἀναλογίες μέ τόν φυτικό τάπητα τῆς ἐπενδύσεως τῆς εἰκόνας τῶν δύο Πρωταποστόλων (ἀρ. 8, εἰκ. 297).

Τήν ἐπένδυση αὐτή, τήν ὁποία εἰκονογραφικά καί τεχνοτροπικά στοιχεῖα συνδέουν κυρίως μέ τήν ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 6 εἰκ. 277), θά πρέπει νά χρονολογήσουμε τήν ἴδια χρονική περίοδο, δηλαδή στήν ἀρχή τοῦ 14ου αἰώνα, ἐνῶ στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου δέχθηκε κάποιες διακοσμητικές προσθήκες. Στόν 17ο αἰώνα πιθανότατα ἐπανατοποθετήθηκε σέ εἰκόνα καί δέχθηκε ἀτεχνες συμπληρώσεις.

8. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου (εἰκ. 297).

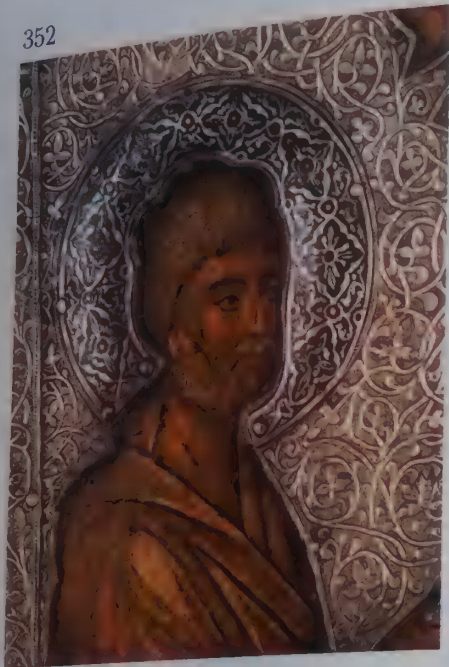
Ἡ ἀκέραιη ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου, χρονολογημένη, μέ βάση καλλιτεχνικά κριτήρια³⁰² ἀλλά καί τήν κτητορική της ἐπιγραφή³⁰³, στίς ἀρχές τοῦ 15ο αἰώνα.

Ἡ διακόσμησή της φανερώνει ἰδιαίτερη ὁμοιογένεια τεχνικῶν, ἀφοῦ σ' αὐτήν συνδυάζονται χαμηλό ἀνάγλυφο καί λακκωτό σμάλτο, χωρίς ἐπισκευαστικές προσθήκες. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας παρουσιάζει «νεωτερισμούς» πού ἔκαναν κάποιους μελετητές νά τήν θεωροῦν νεώτερο ἔργο τοῦ 16ου-17ου αἰώνα³⁰⁴, ἐνῶ ἄλλους νά τήν θεωροῦν ὑστεροβυζαντινὸ ἔργο μέ νεώτερες προσθήκες³⁰⁵. Τὰ «νεωτεριστικά στοιχεία» εἶναι κυρίως τὰ φωτοστέφανα, τὰ διάχωρα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ βάθους καί τὰ εἰκονιστικά διάχωρα τοῦ πλαισίου πού εἶναι κατασκευασμένα μέ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική καί λακκωτό σμάλτο. Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐπένδυση αὐτή εἶναι ἐνιαῖο ἔργο, χωρίς νεώτερες προσθήκες διότι τόσο στό βάθος τῆς εἰκόνας ὅπου ἔχουν προσηλωθεῖ τὰ φωτοστέφανα τῶν μορφῶν καί τὰ διάχωρα τῶν ἐπιγραφῶν, ὅσο καί στό πλαίσιο ὅπου ἔχουν προσηλωθεῖ τὰ διάχωρα μέ τούς ἁγίους καί τήν ἐπιγραφή, ὁ χώρος ὅπου ἔχουν τοποθετηθεῖ καί προσηλωθεῖ, εἶχε καθορισθεῖ ἐξ ἀρχῆς πάνω στό ἔλασμα μέ ἔξεργο πλαίσιο, διακοσμημένο μέ μικρές ἐπάλληλες ἐγχαράξεις, πού θυμίζουν «ἀνεβατή» βελονιά, πλαίσιο γνωστό καί ἀπό πολλές παλαιότερες ἐπενδύσεις.

Ἡ ἐπένδυση συνίσταται ἀπό αὐτήν τοῦ βάθους καί τῶν φωτοστεφάνων, αὐτήν τοῦ πλαισίου καί ἀπό τήν ταινία πού συνδέει τὰ δύο αὐτά μέρη. Ἡ ἐπένδυση τοῦ βάθους (εἰκ. 162) εἶναι κατασκευασμένη ἀπό δύο ἐλάσματα διακοσμημένα μέ τόν ἴδιο φυτικό πλοχμό, πού ἐνώνονται ὀριζόντια στό μέσον τῆς εἰκόνας, ἀλλά στό σημεῖο αὐτό δέν ὑπῆρξε φροντίδα, ὥστε νά συνδέεται καί νά συνεχίζεται τό θέμα. Πρόκειται

Εἰκ. 297. Ἐπένδυση (ἀρ. 8) τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα τῆς σύγχρονης τῆς εἰκόνας τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου.

Εἰκ. 298. Φωτοστέφανο ἀποστόλου Πέτρου, ἀπὸ τὴν ἐπένδυση (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εἰκ. 300. Διάχωρο μετὸν ἅγιον Νέστορα, ἀπὸ τὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εἰκ. 299. Φωτοστέφανο ἀποστόλου Παύλου, ἀπὸ τὴν ἐπένδυση (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εἰκ. 301. Διάχωρο μετὸν ἅγιον Λουῖπο, ἀπὸ τὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

γιά πλοχμό βλαστῶν σέ χαμηλό ἀνάγλυφο. Οἱ ἔλικες τῶν βλαστῶν περικλείουν τρίλοβα ἢ πεντάλοβα φύλλα πού ἀλληλοσυμπλέκονται, ἐνῶ μικροὶ βλαστοὶ μέ μονόλοβα φύλλα συμπληρώνουν τὰ κενά, δημιουργώντας μικρές ἐλεύθερες συνθέσεις καὶ δίνοντας στό σύνολο τὴν εἰκόνα ἀνθισμένου διχτυοῦ (εἰκ. 310). Πάντως, «ὁ τάπητας ἀπὸ λεπτό ἐμπέστο κόσμημα μέ ἔλικες βλαστῶν» κατὰ τὸν Grabar, πού καλύπτει τὸ βάθος τῆς εἰκόνας ἔχει κοπεῖ μεθοδικά γιὰ νά ἀποδοθοῦν λεπτομέρειες τοῦ γραπτοῦ θέματος τῆς εἰκόνας, ὅπως λεπτομέρειες τοῦ ἐνδύματος τῶν ἀποστόλων, ἐνῶ ὅπου τὸ σχέδιο τὸ ἐπιβάλλει τὸ θέμα τῆς ἐπενδύσεως σμικρύνεται καὶ προσαρμόζεται στὸν χώρο, ὅπως στίς λεπτομέρειες τῶν ἀκτίνων τῆς δόξας τοῦ Χριστοῦ.

Τὰ φωτοστέφανα τῶν δύο ἀποστόλων εἶναι ἑνθετα (εἰκ. 298, 299), ἔξεργα καὶ διακοσμημένα μέ τὸ ἴδιο γεωμετρικὸ θέμα: ταῖν ἀπὸ ρομβόσχημα κοσμήματα πού περικλείουν τετράλοβους ρόδακες μέ κυκλικὸ κόκκινο κέντρο καὶ ἀνάμεσά τους, ἀκτινωτά

Εἰκ. 302. Διάχωρο μετὸν Χριστὸ Παντοκράτορα, ἀπὸ τὴν σύνθεση τῆς Δεήσεως τοῦ ἁγίου πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εἰκ. 303. Διάχωρο μετὸν Παναγία, ἀπὸ τὴν σύνθεση τῆς Δεήσεως τοῦ ἁγίου πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εἰκ. 304. Διάχωρο μετὸν ἅγιον Ἰωάννη Πρόδρομο, ἀπὸ τὴν σύνθεση τῆς Δεήσεως τοῦ ἁγίου πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εικ. 305. Διάχωρο με τόν ἅγιο Θεόδωρο Τήρωνος, ἀπό τό ἄριστερό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εικ. 306. Διάχωρο με τόν ἅγιο Γεώργιο, ἀπό τό δεξιό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

φύλλα μέσα σέ κυανό βάθος ἀπό σμάλτο. Τά κενά μεταξύ τῶν ρόμβων πληροῦνται ἀπό χυμώδεις βλαστούς ἄκανθας μέ τρία λυγισμένα φύλλα, ἐνῶ φωτοσκιάσεις τούς προσδίδουν πλαστικότητα.

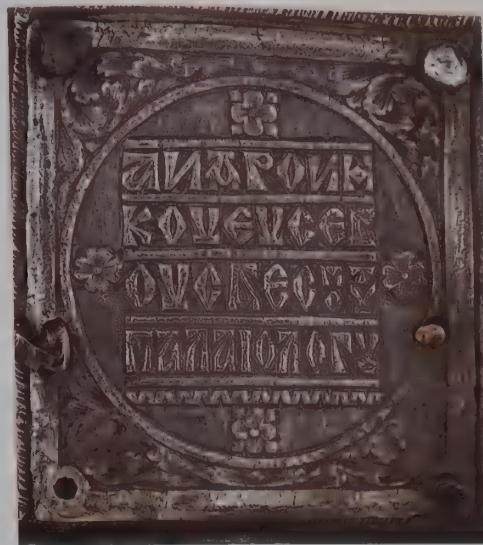
Πρωτοτυπία ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ ταινία πού συνδέει τήν ἐπένδυση τοῦ βάθους μ' αὐτήν τοῦ περιθωρίου (εἰκ. 297) ἔχει διακοσμηθεῖ, πράγμα σπάνιο, μέ τό ἴδιο θέμα μέ τό βάθος τῆς ἐπενδύσεως. Πρόκειται γιά ἀνάλογο κυματοειδῆ βλαστό, ἀπ' ὅπου ἐκφύονται μικρές ἔλικες, πού πλαισιώνουν τρίλο-

Εικ. 307. Διάχωρο με τόν ἅγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη, ἀπό τό ἄριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εικ. 308. Διάχωρο με τόν ἅγιο Δημήτριο, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Εικ. 309. Διάχωρο με τήν ἐπιγραφὴ τοῦ δωρητοῦ ἀπό τό κάτω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

βα φύλλα, κόσμημα ἀπόλυτα ἐναρμονισμένο μέ τήν λοιπή διακόσμηση τῆς εἰκόνας.

Τό πλαίσιο διακοσμοῦν ταινίες πού περιέχουν φυτικά διάχωρα καί, σέ εἰδικά προετοιμασμένους χώρους, ἔχουν δεχθεῖ προσηλωμένα τετράγωνα διάχωρα μέ εἰκονιστικά θέματα, ἀλλά καί τήν ἀφιερωματική ἐπιγραφὴ (εἰκ. 309). Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτή³⁰⁹ πού βρίσκεται σέ τετράγωνο διάχωρο, στό μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου, εἶναι γραμμένη σέ τέσσερις στίχους: ΑΝΔΡΟΝΗ/ ΚΟΥ ΕΥΣΕΒ/ ΟΥΣ ΔΕΣΠΟΤΟΥ/ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ. Περιβάλλεται ἀπό κυκλικό μετάλλιο ἐγγεγραμμένο σέ τετράγωνο, στίς γωνίες τοῦ ὁποῦ τοῦ διακοσμητικό στοιχείο ἀποτελεῖ φυτικό κόσμημα μέ τήν μορφή φύλλων ἄκανθας πού πρέπει νά συμπλήρωνε βαθυκύανο σμάλτο³¹⁰. Παράλληλα, τά κενά μεταξύ ἐπιγραφῆς καί τοῦ κυκλικοῦ τῆς πλαισίου, πληροῦν τέσσερις τετράλοβοι ρόδακες δύο τύπων, ἐνῶ τό βάθος πιθανότατα ἔφερε πράσινο σμάλτο. Σύμφωνα λοιπόν μέ τήν ἐπιγραφὴ, ἀλλά καί μέ

ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαίδιου³¹¹ ὅπου γίνεται ἀναφορά τῆς δωρεᾶς τῆς εἰκόνας αὐτῆς καί τῆς καθιερώσεως πανηγύρεως πρὸς τιμὴν τῶν πρωταποστόλων, ἡ ἐπενδεδυμένη εἰκόνα ἀποτελεῖ δωρεὰ τοῦ γόνου τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογενείας, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ καί Δεσπότη τῆς Θεσσαλονίκης πού ἐμόνασε στήν Μονή Βατοπαίδιου³¹².

Ἀναλόγου ὕφους καί σχεδίου μέ αὐτόν τοῦ τάπητος στό βάθος τῆς εἰκόνας, εἶναι ὁ βλαστός πού κοσμεῖ τά διάχωρα μέ φυτικό διάχωρο τοῦ πλαισίου (εἰκ. 311). Ὁ βλαστός αὐτός ἔχει πάρει τήν μορφή "τρέχουσας σπείρας"

Εικ. 310. Τμήμα τοῦ βάθους μεταξύ τῶν δύο ἀποστόλων ἀπό τήν ἐπένδυση (ἄρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

στά μικρότερα διάχωρα τῶν καθέτων πλευρῶν καὶ φυτοῦ ἀπ' ὅπου ἐκφύονται δύο ἐλικόμορφοι βλαστοί· στά μεγαλύτερα διάχωρα τοῦ καλύπτουν τίς ὀριζόντιες πλευρές. Ἡ ἀπόδοση τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ βλαστοῦ βρίσκεται κοντά σέ ἔργα μεταλλοτεχνίας καὶ μικρογραφίες χειρογράφων τοῦ 14ου αἰῶνα³¹⁰.

Ἀνάμεσα στὰ διάχωρα μέ φυτικό διάχρσμο εἶναι προσηλωμένα ἐννέα τετράγωνα διάχωρα μέ προτομές ἁγίων σέ μέταλλα, πού ἔχουν ἀποδοθεῖ μέ ἐπιπεδόγλυψη τεχνική καί λακκωτό σμάλτο σέ τρία χρώματα: πράσινο, κόκκινο καί βαθυγάλαζο (εἰκ. 302–308). Εἰκονογραφικά, οἱ μορφές συνθέτουν τήν Δέηση, ὅπου ὅμως ἐκτός τῶν τριῶν κυρίων μορφῶν, τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 302–304), πού τά διάχωρά τους καταλαμβάνουν τήν ἄνω πλευρά τοῦ πλαισίου, ἀπεικονίζονται οἱ δημοφιλέστεροι τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων. Πρόκειται γιὰ τούς ἁγίους Θεοδώρους, Τήρωνα καί Στρατηλάτη (εἰκ. 305, 307), τόν ἅγιο Γεώργιο καί τον ἅγιο Δημήτριον (εἰκ. 306, 308). Στίς κάτω γωνίες τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Νέστωρ καί Λαῦπος, ὁλόσωμοι (εἰκ. 300, 301). Ὅλες οἱ μορφές πλαισιώνονται στό ὕψος τοῦ κεφαλιοῦ ἀπό ἐπιγραφές μέ ἐπιπεδόγλυψη τεχνική μέσα σέ κυκλικό μέταλλο μέ βάθος ἀπό κόκκινο σμάλτο³¹¹. Ἡ τεχνική τῆς διακόσμησης τῶν μεταλλίων ἀπαντᾷ καί σέ ἀνάλογα ἔργα τῆς γοτθικῆς τέχνης³¹² καί πού δέν ἀποτελεῖ μοναδικό φαινόμενο

για την υστεροβυζαντινή τέχνη³¹³. Οί αποδόσεις τῶν μορφῶν παρουσιάζουν πολλές ἀδεξιότητες, ἂν καί σέ γενικές γραμμές. ἀκολουθοῦν τήν βυζαντινή τυπολογία στήν στάση, στίς κινήσεις καί στά ἐνδύματα. Ὡστόσο τεχνικά καί τεχνοτροπικά στοιχεῖα ὅπως δυσαναλογία μεταξύ κεφαλῆς καί σώματος³¹⁴, ἀτέλειες στήν ἀπόδοση τῆς κόμης³¹⁵, ὑποτυπώδης ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου πού τοὺς ἀφαιρεῖ κάθε ἔκφραση, πτυχολογία πού ἄλλοτε τονίζει τόν ὄγκο τῶν ἐνδυμάτων καί ἄλλοτε τά σχηματοποιεῖ³¹⁶, συμβάλλουν στήν ἀπομάκρυνσή τους ἀπό τά βυζαντινά τους πρότυπα.

Ἡ παρουσία τῶν δύο ἀγίων, Νέστορος καὶ Λούπου (εἰκ. 300, 301), ποὺ εἶναι στενά συνδεδεμένοι μετὰ τὸν ἅγιον προστάτη τῆς Θεσσαλονίκης, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ προσωπικὴ προτίμηση τοῦ δωρητοῦ, δεσπότη τῆς Θεσσαλονίκης Ἀνδρονίκου. Ἐτσι, στὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ σχῆμα, τὸ στενὰ συνδεδεμένο μετὰ τὸν ἅγιον Δημήτριον, προστάτη τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων, μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ μιὰ εὐλογητὴ σχέση μετὰ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς εἰκόνας σὲ ἐργαστήριο τῆς πόλεως αὐτῆς.

9-10. Οἱ ἐπενδύσεις δύο εἰκόνων, γνωστῶν ὡς «Νινία τῆς Θεοδώρας» (εἰχ. 312).

Οι επενδύσεις δύο εικόνων, γνωστών ως τὰ “Νινία τῆς Θεοδώρας” ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῆς συμπατερῆς τεχνικῆς μέ ταινίες, πού χρησιμοποιεῖται κυρίως στὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰώνα³¹⁷. Οἱ δύο εἰκόνες, τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καὶ τῆς Παναγίας πού φέρει τὴν προσωνομία “ἡ Ἐλπίς τῶν ἀπηλπισμένων”³¹⁸, ἂν καὶ ἔχουν διαφορετικὲς διαστάσεις³¹⁹, συνθέτουν σήμερα δίπτυχο³²⁰ πού διασώζει τμήματα τῶν ἀρχικῶν τους επενδύσεων. Τό δίπτυχο αὐτό, σύμφωνα μέ τὴν παράδοση, ἀνῆκε στὴν Αὐγούστα Θεοδώρα σύζυγο τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου (Κεδρηνός II, 104–5) καὶ συνθηξίεται νὰ ὀνομάζεται “τὰ καλὰ νινία τῆς τὰ ὁποῖα ἡγάπα πολλὰ”³²¹. Σήμερα οἱ δύο εἰκόνες φυλάσσονται σέ ἀργυρὸ κιβώτιο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρὶτῆ Ἰάκωβο τὸ 1818³²². Καλλιτεχνικά καὶ ἐπιγραφικά στοιχεῖα πού προσφέρουν οἱ ἴδιες οἱ εἰκόνες³²³ ἀποκλείουν τὴν σχέση τους μέ τὴν Θεοδώρα, ἐνὺ σύμφωνα μέ τὴν γραπτὴ μεγαλογράμματῃ ἐπιγραφῇ πού συνοδεύει τὴν ἀπεικόνιση τῆς δωρήτριας στὸ κάτω τμήμα τοῦ αὐτόξυλου πλαισίου, τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας³²⁴ (εἰκ. 210, 211), ἡ εἰκόνα εἶναι προσφορά τῆς Ἄννας Παλαιολογίνας, Καντακουζηνῆς Φιλανθρωπινῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν κόρη τοῦ πρωτοστράτορος καὶ μετὰ μεγάλου δούκα Ἀλεξίου Δούκα Φιλανθρωπίνου, πού γίνεταί τὸ 1395 ἡ δευτέρη σύζυγος τοῦ Μανουὴλ Γ', αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντος (1390–1412)³²⁵.

Στο τέλος του 14ου αιώνα και στις αρχές του 15ου, εποχή που δεν πρέπει να απέχει πολύ από αυτήν της κατασκευής της εικόνας, μιά νέα αφιερωματική επιγραφή, πάνω σε αργυρά ελάσματα ήρθε να την αντικαταστήσει ή να την συμπληρώσει.³²⁰ Η προσωπογραφία της δωρήτριας πάνω στο πλαίσιο της εικόνας και η επιγραφή που την συνοδεύει είναι πιθανόν να μην καλύφθηκαν από την επένδυση. Αυτό συνάγεται από την προσοχή με την οποία αφήνουν ακάλυπτες τις ζωγραφισμένες επιφάνειες σε άλλες

Εἰκ. 312. Ἐπενδύσεις, βυζαντινές καὶ νεώτερες (ἀρ. 9-10), συνδυασμένες ὡς δίπτυχο τῶν εἰκόνων Χριστοῦ Παντοκράτορα, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα καὶ τῆς Παναγίας Ἐλπίδος τῶν Ἀπελπισμένων, τοῦ τέλους 14ου - ἀρχῶν 15ου αἰῶνα, τῶν γνωστῶν ὡς "Νινία τῆς Θεοδώρας".

Εἰκ. 311. Διάχωρο μέ φυτικό διάκοσμο, ἀπό τό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης
(ἀρ. 8) τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 297.

Είχ. 313. Επένδυση του 15ου αιώνα (άρ. 9) του Χριστού Παντοκράτορα. τών αρχών του 15ου αιώνα.

Είχ. 314. Επένδυση του τέλους του 14ου - αρχών του 15ου αιώνα του Χριστού Παντοκράτορα. τών αρχών του 15ου αιώνα.

λογής, από απόψεως τεχνικής και αισθητικής, επενδύσεώς του, πάνω στο πορτοκαλόχρωμο βάθος και τό πλαίσιό του³³⁴. Ἡ ὁμοιογενής συρματερή μέ ταινίες τεχνική φανερώνει ὅτι ἀρχικά τὰ σωζόμενα κοσμήματα, στό πλαίσιο, στό φωτιστέφανο καί στόν τάπητα τοῦ βάθους τῆς εἰκόνας πρέπει νά ἦταν στερεωμένα σέ ἀργυρό ἔλασμα πού σήμερα δέν σώζεται³³⁵. Ὁ τάπητας τοῦ βάθους τῆς εἰκόνας διασώζει ἀχέραια τήν διακόσμησή του. Ἀντίθετα ἡ ταινία πού τόν συνδέει μέ τό πλαίσιο ἔχει σχεδόν ὅλοσχερῶς καταστραφεί, ἐνῶ ἀπό τό πλαίσιο διασώζονται μόνο τμήματα τῆς ἄνω καί τῶν καθέτων πλευρῶν. Πρόκειται γιά ἓνα λεπτό δίχτυ βλαστῶν ἀπό τοὺς ὁποίους ἐκφύονται ἕλικες πάνω στό ὅποιο παρεμβάλλονται ὁμόκεντροι κύκλοι, πού ἔχουν ρόδακα στό κέντρο καί πληροῦνται ἀπό ἀκτινωτά τοποθετημένους βλαστούς μέ ἕλικες. Παχύτερες ταινίες—λάμες σημειώνουν τὰ ὅρια τοῦ πλαισίου καί τοῦ σταυροφόρου φωτιστέφανου, καθώς καί τίς συντομογραφίες IC—XC μέ τὰ μέταλλα πού τίς περιχλίσουν (εἶχ. 145). Παρόμοιες ταινίες ὀριοθετοῦν ἐπίσης τὰ ὅρια τῆς ἐπένδυσης στά σημεῖα πού ἀρχίζει ἡ ζωγραφική ἀπόδοση τοῦ θέματος. Ἡ κακή σημερινή κατάσταση τοῦ πλαισίου, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ὀφείλεται καί σέ νεώτερες ἐπεμβάσεις³³⁶ δέν ἐπιτρέπει παρά γενικές παρατηρήσεις, ὅπως ὅτι τό πλαίσιο κάλυπτε πυκνός τάπητας βλαστῶν, στόν ὁποῖο παρεμβάλλονταν μικροί κυκλίσκοι μέ ρόδακες ἢ σταυροσχήμα κοσμήματα καί μεγαλύτεροι μέ σταυρό στό κέντρο πού πλαισιωνοῦν βλαστοί.

Σε επέμβαση των μεταβυζαντινών χρόνων ίσως, ανήκει ή ιδιαίτερα επιμελημένη διάλιθη επένδυση του Εὐαγγελίου πού κρατᾶ ὁ Ἰησοῦς (εἰκ. 203).

Η επένδυση της Παναγίας συνδέεται με την δωρητριά της και τοποθετείται στο τέλος του 14ου αιώνα ή στις αρχές του 15ου ενώ η επένδυση του Χριστού, σύγχρονη πιθανότατα με την εικόνα τοποθετείται χρονολογικά στον 15ο αιώνα.

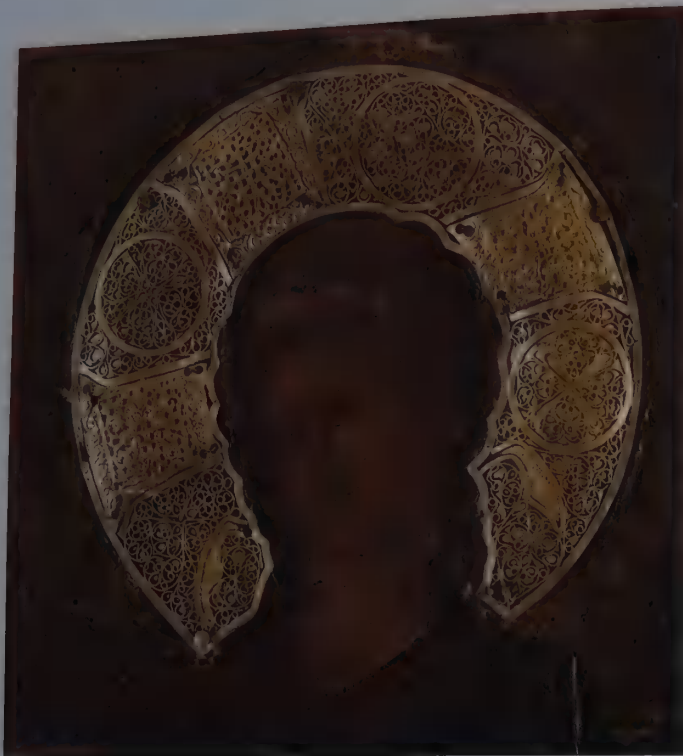
11. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 319).

Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ³³⁷, εἰκόνας σύγχρονης (δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα) καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ ἐργαστήρι τῆς Θεσσαλονίκης³³⁸ μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ὁδηγητρίας (ἀρ. 12, εἰκ. 336) ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα καλοδιατηρημένης ἐπενδύσεως τοῦ τέλους τοῦ 14ου – ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα³³⁹, μετὰ προσθήκης τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων (16ος καὶ 18ος αἰώνας). Ἦταν τοποθετημένες στοὺς πεσσούς τοῦ καθολικοῦ καὶ σύμφωνα μετὰ πηγές τοῦ 19ου αἰώνα προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης³⁴⁰. Ἡ ἐπένδυση συρματερῆς μετὰ ταινίες τεχνικῆς κυρίως, σὲ συνδυασμὸ μετὰ χαμηλὸ ἀνάγλυφο, καλύπτει τὸ βάθος τῆς εἰκόνας, τὰ φωτιστέφανα τῶν πέντε μορφῶν τῆς συνθέσεως καὶ τὴν ταινία ποὺ συνδέει τὸ πλαίσιο καὶ βάθος.

καλύπτει το βάθος της εικόνας, τα φωτισμένα συνδέει το πλαίσιο και βάθος.

Τό βάθος καλύπτεται από τάπητα πυκνό έλισσομένων βλαστών που καταλήγουν σε τριφυλλόσχημα περικλειστα κοσμήματα. Πάνω του παρεμβάλλονται σε επάλληλες σειρές, κύκλοι που όριοθετούνται από διπλές πλατύτερες ταινίες. Οι κύκλοι, διαφόρου μεγέθους, περικλείουν ενάλλαξε, ισοσκελή σταυρό μέσα σε βλαστούς και φυτό μέ έλισσόμενους βλαστούς. Στά όρια του τάπητα του βάθους, κοντά στο άνω πλαίσιο, σε δύο οριζόντια παραλληλόγραμμα διάχωρα που δημιουργούνται από τό αδιακόσμητο έλασμα πάνω στο όποιο τοποθετείται τό κόσμημα μέ την συρματερή τεχνική, αναγράφεται έπιπεδόγλυφη ή έπιγραφή Η ΑΓΙΑ – ΤΡΙΑΣ (ειχ. 205). Τά άκρα του αδιακόσμητου έλάσματος δημιουργούν την όριοθέτηση του γραπτού θέματος της Φιλοξενίας του Άβραάμ, αλλά και του βάθους της εικόνας. Είναι χαρακτηριστική ή προσοχή μέ την όποία έχει κοπεί ή επένδυση σε όρισμένα σημεία ώστε νά μήν θιγούν λεπτομέρειες από τό γραπτό θέμα, όπως π.χ. τά άκρα του τοξωτού στεγάστρου ή τό άκρο του ίματίου άρχαγγέλου.

Εικ. 319. Ἐπένδυση (ἀρ. 11) τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα μέ προσθήκες τοῦ 16ου καί τοῦ 18ου - 19ου αἰώνα τῆς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα.

Τά πέντε φωτοστέφανα τῶν ισάριθμων μορφῶν τῆς συνθέσεως (εἰκ. 134), ὁριοθετοῦνται μέ τόν ἴδιο τρόπο καί παρουσιάζουν τήν ἴδια προσοχή καί ἐπιμέλεια γιά τό ζωγραφικό θέμα, γεγονός πού μερικές φορές ἀλλοιώνει τό σχῆμα τους, ὅπως στά φωτοστέφανα τοῦ Ἀβραάμ (εἰκ. 135) καί τῆς Σάρρας (εἰκ. 321), ἢ τό περίγραμμά τους, ὅπως στήν περίπτωση τῶν κυματιστῶν μαλλιῶν τῶν ἀγγέλων (εἰκ. 136, 320, 322) καί τοῦ Ἀβραάμ. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ κυματιστές κορδέλες πού συγκρατοῦν τά μαλλιά τῶν ἀγγέλων οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται πάνω στά φωτοστέφανα. Ἡ διακόσμησή τους ποικίλλει. Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ἰδιαίτερα προσεγμένη εἶναι αὐτή τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ κεντρικοῦ ἀγγέλου (εἰκ. 320), πού εἶναι σταυροφόρο καί στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ φέρει τετράγωνα ἐξάρματα διακοσμημένα μέ πλέγμα βλαστῶν καί διάτρητη τεχνική³⁴¹. Ἀνάμεσα στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ ἀπλώνεται τό γνωστό φυτικό κόσμημα καί πάνω του τρεῖς εὐμεγέθεις κύκλοι πού περικλείουν ἰσοσκελεῖς σταυρούς καί τά γνωστά φυτικά περικλείστα κοσμήματα. Στά φωτοστέφανα τῶν δύο λοιπῶν ἀγγέλων καί τοῦ Ἀβραάμ τά φυτικά αὐτά θέματα περικλείονται σέ καρδιάσχημα κοσμήματα πού συνθέτουν ταινία. Ἀντίθετα στό φωτοστέφανο τῆς Σάρρας (εἰκ. 321), τά θέματα αὐτά ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό ρομβόσχημα πού περικλείουν καρδιάσχημα κοσμήματα. Ἡ ποικιλία αὐτῆς θεμάτων φανερώνει τήν ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια μέ τήν ὁποία ἔχει κατασκευασθεῖ αὐτό τό ἔργο.

Στήν ταινία πού συνδέει τό βάθος μέ τό πλαίσιο (εἰκ. 205, 319) καί ὁριοθετεῖται ἐπίσης ἀπό τό ἔλασμα, δύο ἀντωπές σειρές καρδιάσχημων βλαστῶν περιβάλλουν ἀνθεμωτό κόσμημα, πού ἀποδίδεται μέ περικλειστή τεχνική. Τό διακοσμητικό αὐτό θέμα εἶναι γνωστό ἤδη ἀπό ἀρχιτεκτονικά γλυπτά τοῦ 12ου αἰώνα. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅμως ὅτι γιά πρώτη φορά αὐξομειώνεται τό πλάτος τῆς ταινίας αὐτῆς στίς κάθετες πλευρές γιά νά μὴν θιγεῖ τό ζωγραφικό θέμα.

Ἡ κάλυψη τοῦ πλαισίου ἔχει γίνει ἀπό ἐπιμήκη ἐλάσματα χωρισμένα σέ παραλληλόγραμμα διάχωρα, πού κοσμοῦνται ἀπό τόν ἴδιο τάπητα βλαστῶν καί κυκλίσκων πού διακοσμεῖ καί τό βάθος (εἰκ. 334, 335). Οἱ κυκλίσκοι πού εἶναι ὁμοίου σχήματος καί ἐπάλλῃλα τοποθετημένοι πλαισιώνουν τά «κομβία» ἢ τά εἰκονιστικά διάχωρα πού εἶναι προσηλωμένα στό μέσον τῶν διαχωρῶν, δημιουργώντας ἐναλλαγές σχημάτων ὅπως καί σέ ἄλλα πλαίσια³⁴². Τά καρφωμένα ἔνθετα κυκλικά κομβία καί τά τετράγωνα διάχωρα μέ ἁγίους σέ προτομή ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἐποχές. Στήν ἀρχική διακόσμηση ἀποδίδονται τά δύο κομβιόσχημα ἐξάρματα (εἰκ. 334), πού βρίσκονται στά δύο μεσαία διάχωρα τοῦ δεξιοῦ πλαισίου. Τά «κομβία» αὐτά, ἔχουν διακοσμηθεῖ μέ ἀνάγλυφο ἀστερόσχημο κόσμημα, πού παρουσιάζει ἀναλογίες μέ

Εἰκ. 320. Κεφαλή μέ φωτοστέφανο τοῦ μεσαίου ἀγγέλου ἀπό τήν ἐπένδυση (ἀρ. 11) τοῦ βάθους τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

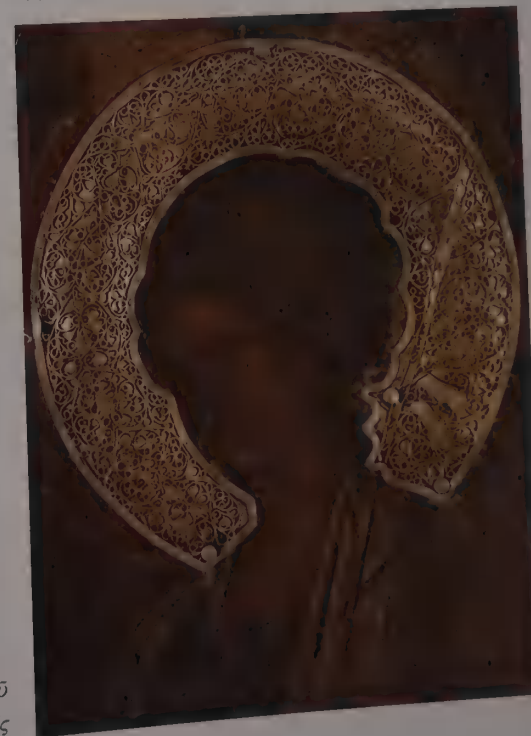
ρομβόσχημα κοσμήματα τῶν ἐπενδύσεων ἄλλων εἰκόνων τῆς Μονῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα³⁴³. Τά ὑπόλοιπα 12 «κομβία», πού διακοσμοῦνται μέ cornu coria γεμάτη ἄνθη, εἶναι ἔργα νεώτερα, 18ου αἰώνα (εἰκ. 204, 335).

Τά τετράγωνα διάχωρα μέ τούς ἀνάγλυφους ἡμίσωμους ἁγίους ἀνήκουν σέ τρεῖς περιόδους. Παλαιότερα θεωροῦμε ἔξι πλακίδια³⁴⁴ μέ ἁγίους καί ἀποστόλους. Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τίς μορφές εἶναι ἐγχάρακτες. Πάνω σέ κομβίο (ἀριστερά) εἶναι γραμμένος ὁ τίτλος Ο ΑΓΙΟΣ καί σέ παραλληλεπίπεδο ἔξεργο διάχωρο τά ὀνόματα ἦτοι ΠΡΟ/ΚΟ/ΠΗ/ΟC (εἰκ. 324) ΠΕ/ΤΡΟC, (εἰκ. 327), ΗΟ/ΑΚ/ΗΜ (εἰκ. 326), ΛΟΥ/ΠΠ/ΟC (εἰκ. 328), ΓΕ/ΩΡ/ΓΗ/ΟC (εἰκ. 323) καί ΒΑΡ/ΘΟΛ/ΟΜΕ/ΟC (εἰκ. 325). Οἱ προτομές αὐτῶν τῶν ἁγίων παρουσιάζουν ἔντονες ὁμοιότητες μέ ἀντίστοιχα διάχωρα τῆς ἐπενδύσεως τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 6, εἰκ. 277), ὥστε νά μποροῦν νά ἀποδοθοῦν στό ἴδιο ἐργαστήριο ἀλλά σέ διαφορετικό χέρι. Οἱ διαφοροποιήσεις πού παρατηρεῖ κανεῖς μεταξύ τῶν δύο ἔργων, δέν ἀφοροῦν στήν πλαστική ποιότητα τῆς ἀποδόσεως τῶν μορφῶν ἢ στήν κατασκευή τῶν προσώπων, τῆς πτυχολογίας καί τῆς διακοσμήσεως τῶν ἐνδυμάτων καί τῶν φωτοστεφάνων μέ ἐγχάρακτη καί στικτή τεχνική πού εἶναι ὅμοιες, ὅσο σέ λεπτομέρειες, ὅπως ἡ ἔλλειψη ἔκφρασης τῶν ἐκστατικῶν ματιῶν, ἡ πλατύτερη χάραξη τῶν ὁμοίου τύπου γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν ἢ ἡ δήλωση πλαισίου στό παραλληλόγραμο διάχωρο τῶν ἐπιγραφῶν στά διάχωρα τῆς ἐπενδύσεως τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἀρ. 6, εἰκ. 277). Ποιοτικά καί τά δύο αὐτά σύνολα βρίσκονται μέσα στά πλαίσια τῆς παλαιολόγειας γλυπτικῆς. Ἡ ποιότης τῆς τέχνης τῶν ἔργων αὐτῶν, πού θεωροῦνται «μικρά ἀριστουργήματα τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων» καί συγκρίνονται μέ τά μαρμάρινα γλυπτά κεφάλια ἀπό τήν Μονή τῆς Παμμακαρίστου (Fener isa Djami) τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁴⁵, εἶναι ἀδιαμφισβήτητη.

Εἰκ. 322. Κεφαλή μέ φωτοστέφανο τοῦ δεξιοῦ ἀγγέλου ἀπό τήν ἐπένδυση (ἀρ. 11) τοῦ βάθους τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 321. Κεφαλή μέ φωτοστέφανο τῆς Σάρρας ἀπό τήν ἐπένδυση (ἀρ. 11) τοῦ βάθους τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Διαφοροποιημένη εμφανίζεται ή απόδοση στα επόμενα επτά διάχωρα, που πρέπει να ανήκουν στην μεταβυζαντινή περίοδο (16ος αί.). Πρόκειται για επτά διάχωρα με απεικονίσεις του Αγίου Μανδηλίου (ειχ. 329), όπου το ανάγλυφο κεφάλι του Ίησού με τόν ένσταυρο φωτοστέφανό του πάνω σέ μανδήλιο στό γενικό του σχήμα θυμίζει οικόσημο, καί έξι άγιών, ιεραρχών καί άποστόλων. Τά όνόματά τους δηλώνονται συνήθως έγχάρακτα στό βάθος, έκατέρωθεν τών κεφαλών που φέρουν φωτοστέφανα μέ έξεργα

Ειχ. 323. Διάχωρο του αγίου Γεωργίου από τό κάτω άριστερά πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 11) τής Φιλοξενίας του Άβραάμ. Λεπτομέρεια τής ειχ. 319.

περιγράμματα, συχνά διακοσμημένα μέ στικτά φυτικά θέματα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τούς εξής άγίους: ΑΓΙΟΣ – ΠΑΥΛΟΣ (άνω πλάισιο) (ειχ. 330) ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ (άνω δεξιά γωνία), άγνωστος (χωρίς έπιγραφή) ιεράρχης (δεξιό πλάισιο), ΑΓΙΟΣ – ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (δεξιό πλάισιο) (ειχ. 331), ΙΩΑΝ(νης)–ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ (άριστερό πλάισιο), ΑΓΙΟΣ – ΙΓΝΑΤΙΟΣ (άριστερό πλάισιο). Τά ύφάσματα βαριά, σχεδόν άλύγιστα, καλύπτουν τίς γραμμές του σώματος, προσδίδοντας τούς δυσανάλογο όγκο.

Ειχ. 324. Διάχωρο μέ τόν άγιο Προκόπιο, από τήν άνω άριστερή γωνία του πλαισίου τής επένδυσης (άρ. 11) τής Φιλοξενίας του Άβραάμ. Λεπτομέρεια τής ειχ. 319.

Εἰκ. 325. Διάχωρο με τόν ἀπόστολο Βαρθολομαῖο, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 327. Διάχωρο με τόν ἀπόστολο Πέτρο, ἀπό τό ἄνω ὀριζόντιο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 326. Διάχωρο με τόν ἅγιο Ἰωακεῖμ, ἀπό τό δεξιό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 328. Διάχωρο με τόν ἅγιο Λοῦπο, ἀπό τό κάτω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

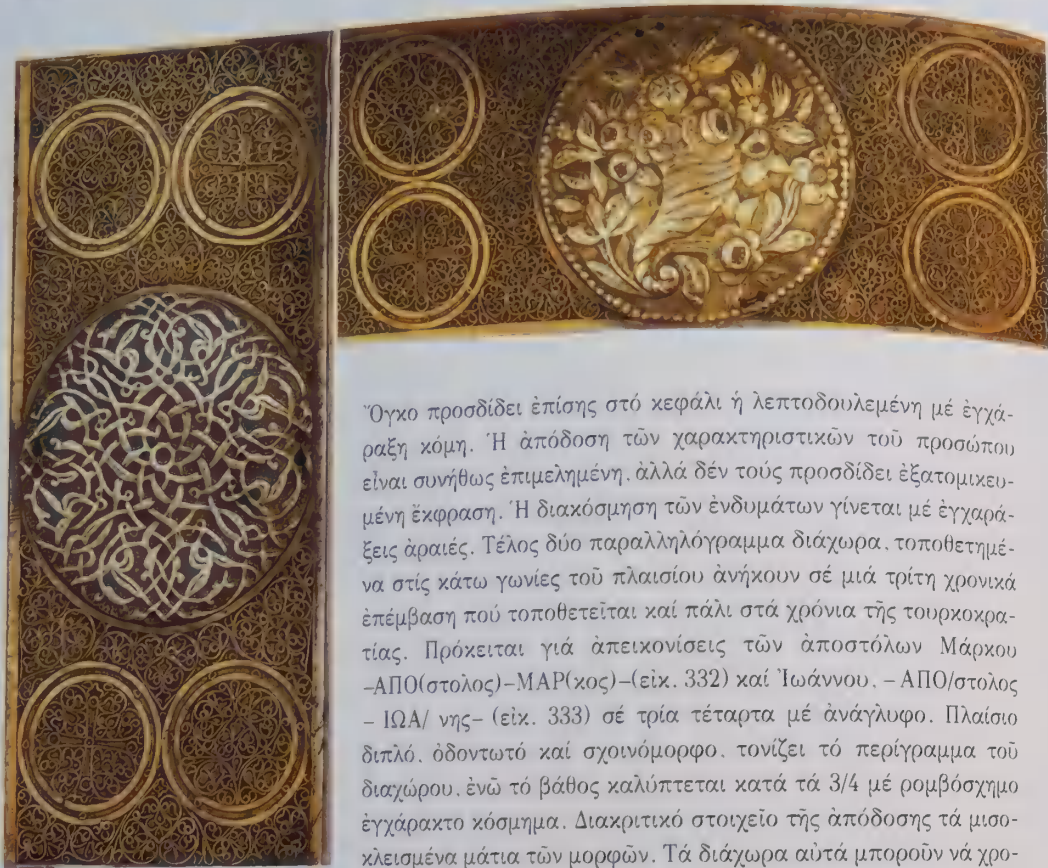
Εἰκ. 332 καί 333. Διάχωρα με τοὺς ἀποστόλους Μάρκο ἀπό τὴν κάτω ἀριστερή γωνία καὶ Ἰωάννη ἀπό τὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ πλαισίου τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 329. Διάχωρο με τὸ ἅγιο Μανδηλίο, ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 330. Διάχωρο με τόν ἀπόστολο Παῦλο, ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εἰκ. 331. Διάχωρο με τόν ἅγιο Βασίλειο, ἀπό τό δεξιό πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 11) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 319.

Εικ. 334. Διάχωρο συρματερής τεχνικής κοσμήματα και ανάγλυφο ψαθωτό βλάστο γύρω από ρόδακα στο κομβίοσχημο έξαρμα, του πλαισίου της επένδυσης (άρ. 11) της Φιλοξενίας του Αβραάμ. Λεπτομέρεια εικ. 319.

Εικ. 335. Διάχωρο με συρματερής τεχνικής κοσμήματα και ανάγλυφο κέρας Αμαλθείας στο κομβίοσχημο έξαρμα του κέντρου, από το πλαίσιο της επένδυσης (άρ. 11) της Φιλοξενίας του Αβραάμ. Λεπτομέρεια της εικ. 319.

Η εικόνα της Παναγίας τύπου 'Οδηγήτριας που πλαισιώνεται από τις προτομές των δύο αρχαγγέλων σε μικρή κλίμακα, βρίσκεται πλησιέστερα σε έργα του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα³⁴⁶ και η επένδυσή της³⁴⁷ παρουσιάζει εντυπωσιακή ομοιότητα στο εικονογραφικό σχήμα και την εκτέλεση της διακοσμήσεως με αυτή της εικόνας της Φιλοξενίας του Αβραάμ (άρ. 11, εικ. 319). Επίσης οι νεώτερες προσθήκες που έχει δεχθεί όχι μόνο είναι σύγχρονες και στίς δύο εικόνες, αλλά έχουν επιλεγεί στην ίδια αναλογία έργα των ίδιων εποχών³⁴⁸. Οι επισημάνσεις αυτές επιβεβαιώνουν την κοινή προέλευση των δύο εικόνων

Όγκο προσδίδει επίσης στο κεφάλι ή λεπτοδουλεμένη με έγχραξη κόμη. Η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου είναι συνήθως επιμελημένη, αλλά δεν τους προσδίδει εξατομικευμένη έκφραση. Η διακόσμηση των ενδυμάτων γίνεται με έγχραξις αραίες. Τέλος δύο παραλληλόγραμμα διάχωρα, τοποθετημένα στις κάτω γωνίες του πλαισίου ανήκουν σε μία τρίτη χρονικά επέμβαση που τοποθετείται και πάλι στά χρόνια της τουρκοκρατίας. Πρόκειται για απεικονίσεις των αποστόλων Μάρκου - ΑΠΟ(στολος) - ΜΑΡ(κος) - (εικ. 332) και Ιωάννου - ΑΠΟ(στολος) - ΙΩΑ(νης) - (εικ. 333) σε τρία τέταρτα με ανάγλυφο. Πλαίσιο διπλό, οδοντωτό και σχοινόμορφο, τονίζει το περίγραμμα του διαχώρου, ενώ το βάθος καλύπτεται κατά τα 3/4 με ρομβόσχημο έγχάρακτο κόσμημα. Διακριτικό στοιχείο της απόδοσης τα μισοκλεισμένα μάτια των μορφών. Τα διάχωρα αυτά μπορούν να χρονολογηθούν τον 18ο-19ο αιώνα.

Η επένδυση της εικόνας της αγίας Τριάδος, που χρονολογείται στο τέλος του 14ου αιώνα, αποτελεί εξαιρετικό δείγμα της συρματερής τεχνικής με ταινίες αλλά και της μικρογλυπτικής. Την εξαιρετική σημασία που είχε για την Μονή ή εικόνα και η επένδυσή της επιβεβαιώνει η εξαιρετική επιμέλεια που επιδείχθηκε στίς συμπληρώσεις που δέχθηκε την μεταβυζαντινή περίοδο.

12. Η επένδυση της εικόνας της Παναγίας τύπου 'Οδηγήτριας (εικ. 336).

Εικ. 336. Επένδυση (άρ. 12) του τέλους του 14ου - των αρχών του 15ου αιώνα της εικόνας της Παναγίας 'Οδηγήτριας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα.

καί τήν κοινή χρονικά εἰσοδό τους στήν Ἱερά Μονή Βατοπαιδίου ὅπου πρέπει νά ἐπιδιορθώθηκαν ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο. Ἐτσι ἡ ἐξέταση τῆς ἐπένδυσεως αὐτῆς θά γίνει μέ τήν ἐπισήμανση τῶν ὁμοιοτήτων καί τῶν διαφορῶν τῶν δύο ἔργων.

Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας εἶναι ἀχέραιη μέ μικρές νεώτερες προσθήκες στήν διακόσμηση καί καλύπτει τό βάθος τῆς εἰκόνας, τό πλαίσιο καί τήν ταινία πού συνδέει τά δύο αὐτά μέρη. Ἡ συρματερῆς τεχνικῆς μέ ταινίες διακόσμησής της, κάποια ἀπό τά εἰκονιστικά διάχωρα καί τά κομβία πού κοσμοῦν τό πλαίσιο, τά φωτοστέφανα καί οἱ ἐπιγραφές τῆς εἰκόνας ἀνήκουν στήν ἀρχική ἐπένδυση. Οἱ ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τά θεῖα πρόσωπα εἶναι γραμμένες μέ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική σέ παραλληλεπίπεδα ἢ κυκλικά διάχωρα, πού σχηματίζονται στό ἔλασμα τοῦ βάθους τῆς εἰκόνας ὅπως ἀκριβῶς καί στήν ἐπένδυση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ (ἀρ. 11, εἰκ. 319). Ἐτσι πάνω ἀπό τό μέταλλο πού πλασιώνει τήν μορφή τοῦ ἀρχαγγέλου στήν ἀριστερή γωνία τῆς εἰκόνας, ὑπάρχει σέ

Εἰκ. 337. Ἡ ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ βάθους τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 338. Τό φωτοστέφανο τῆς Παναγίας ἀπό τήν ἐπένδυση (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 339. Μετάλλιο μέ συντομογραφία ΜΗΤΗΡ ἀπό τό βάθος τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 343. Διάχωρο με τόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 344. Διάχωρο με τόν ἀρχάγγελο Γαβριήλ ἀπό τό ἄνω πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Είχ. 345. Διάχωρο μέ τήν άγία Μαρίνα άπό τό κάτω όριζόντιο πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 12) τής Παναγίας Όδηγήτριας. Λεπτομέρεια τής είχ. 336.

Είχ. 346. Διάχωρο μέ τόν άπόστολο Φίλιππο, άπό τό δεξιό κάτω πλαίσιο τής επένδυσης (άρ. 12) τής Παναγίας Όδηγήτριας. Λεπτομέρεια τής είχ. 336.

Εἰκ. 347. Διάχωρο με τόν ἅγιο Νέστορα, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 348. Διάχωρο με τήν ἁγία Παρασκευή, ἀπό τό κάτω ὀριζόντιο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

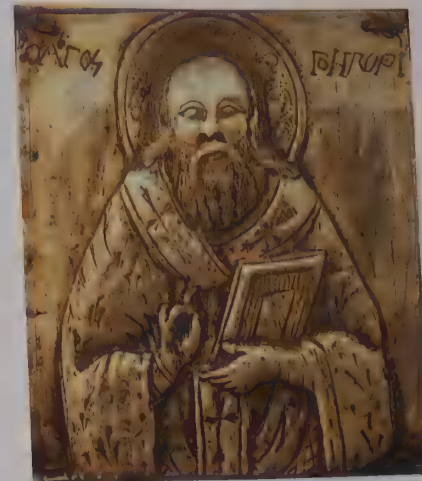
Παρασκευή καί Μαρίνα (εἰκ. 348, 345). Οἱ ἐπιγραφές τους εἶναι γραμμένες, ὅπως καί στά ἀνάλογα διάχωρα τῆς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. Δηλαδή οἱ μὲν τίτλοι "ἅγιος ἢ ἄρχων" ἀποδίδονται σταυρόσημα σ' ἓνα "κομβίο" (ἀριστερά) καί τὰ ὀνόματα: ΓΑ/ΒΡΙ/ΗΛ, ΜΙΧ(αηλ) (τό ὅποιο κατ' ἐξαίρεση εἶναι γραμμένο σέ κομβίο) ΝΕ/CTO/P, ΜΑ/ΡΗ/ΝΑ/, ΦΙ/ΛΗ/ΠΟC, σ' ἓνα παραλληλόγραμμο. Στό διάχωρο με τήν ἁγία Παρασκευή (εἰκ. 348) παρατηροῦνται μικρές διαφοροποιήσεις⁶¹, οἱ ὁποῖες μᾶς εἶχαν κάνει νά ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιά διάχωρο πού ἔχει δεχθεῖ νεώτερες ἐπεμβάσεις⁶². Τεχνοτροπικά οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στά ἀρχικά εἰκονιστικά ἀνάγλυφα τῶν δύο ἔργων, ὅπως ἡ πλαστικότητα στήν πυχολογία καί τήν δομή τῶν προσώπων, εἶναι ἐντυπωσιακές. Χαρακτηριστική μάλιστα εἶναι ἡ χάρη πού διακρίνει τίς ἐλαφρά κεκλιμένες κεφαλές τῶν ἁγίων γυναικῶν καί κυρίως τῶν ἀγγέλων στήν ἐπένδυση τῆς Παναγίας (εἰκ. 243-245).

Μιά δεύτερη ομάδα ἐπτά διαχώρων με προτομές ἁγίων παρουσιάζουν ὁμοιότητες εἰκονογραφικές καί ἀναλογίες τεχνοτροπικές⁶³ με ὁκτώ διάχωρα τῆς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ καί πρέπει νά προέρχονται ἀπό τό ἴδιο μεταβυζαντινὸ ἐργαστήρι τοῦ 16ου αἰώνα. Ἀναφερόμαστε στό Ἅγιο Μανδῆλιον στό μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τοῦ πλαισίου (εἰκ. 336), τό ὅποιο εἶναι τελείως ὅμοιο με αὐτό τῆς προηγούμενης ἐπένδυσεως (εἰκ. 329) καί στοὺς ἁγίους πού συνοδεύονται με τίς ἀκόλουθες ἐγχάρακτες ἐπιγραφές ΑΝΔΡΕΑΣ (εἰκ. 349), ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ καί ΙΩΑΝΝΗΣ στήν ἀριστερή πλευρά καί ΜΑΤΘΑΙΟΣ, ΓΡΗΓΟΡΙ(ος) (εἰκ. 350), ΛΟΥΚΑΣ καί ΜΑΡΚΟΣ (εἰκ. 351), ἐλεύθερες μέσα στό χῶρο.

Τό διάχωρο τῆς κάτω ἀριστερῆς γωνίας με τόν ἀπόστολο Ματθαῖο (εἰκ. 352) πού εἰκονίζεται γιά δεύτερη φορά στήν ἐπένδυση καί πρέπει νά ἀνήκει στό ἴδιο σύνολο διαχώρων μεταβυζαντινῆς περιόδου (19ος

Εἰκ. 349. Διάχωρο με τόν ἀπόστολο Ἀνδρέα, ἀπό τό ἀριστερό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 350. Διάχωρο με τόν ἅγιο Γρηγόριο, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

αἰ.) μ' αὐτό πού κοσμεῖ τίς κάτω γωνίες τῶν ἐπενδύσεων τῆς Παναγίας Βηματάρισσας (ἀρ. 1, εἰκ. 212, 233) καί τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ (ἀρ. 11, εἰκ. 332, 333). Πρόκειται γιά διάχωρα με ὅμοια εἰκονιστικά καί τεχνικά χαρακτηριστικά πού συνθέτουν ἓνα σύνολο εὐαγγελιστῶν, τό ὅποιο πιθανῶς προέρχεται ἢ προορίζονταν γιά ἐπένδυση Εὐαγγελίου καί ἔχει μοιραστεῖ σέ τρεῖς εἰκόνες τῆς Μονῆς⁶⁴ γιά νά βελτιωθεῖ ἡ ἐπένδυσή τους.

Εἰκ. 351. Διάχωρο με τόν ἀπόστολο Μάρκο, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 352. Διάχωρο τοῦ ἀποστόλου Ματθαίου, ἀπό τό δεξιό κάθετο πλαίσιο τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

Εἰκ. 353. Κομβιοσχισμοῦ ἑξάρχη με ψαθιτὸ πλέγμα βλαστῶν γύρω ἀπὸ ρόδακα, ἀπὸ τὸ φωτοστεφανὸ τῆς ἐπένδυσης (ἀρ. 12) τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 336.

13. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (εἰκ. 354).

Ἡ ἀργυρὴ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ³⁵⁴, προσκυνηματικῆς εἰκόνας τῆς Μονῆς, με ζωγραφικὴ πού χρονολογεῖται στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 14ο στὸ 15ο αἰώνα³⁵⁵, καλύπτει τὸ βάθος, τὸ πλαίσιο τῆς καὶ τὴν ταινία πού τὰ συνδέει. Ἡ εἰκόνα δὲν δέχθηκε ἀμέσως ἐπένδυση σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα πού διασώζει, ἀλλὰ λίγο ἀργότερα³⁵⁶. Ἐχει κατασκευασθεῖ με συρματερὴ τεχνικὴ σὲ δύο παραλλαγές: συρματερὴ με ταινίες καὶ με ἀπλὴ συρματερὴ τεχνικὴ³⁵⁷. Δυστυχῶς ὁμως, πολλὲς ἐπεμβάσεις γιὰ τὴν συντήρησή της καὶ φθορές ἢ ἀπώλειες στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὁδήγησαν στὴν ἀλλοίωση τῆς ἀρχικῆς τῆς μορφῆς. Εἰδικότερα διαπιστώθηκε ὅτι μέρος τῆς ἐπενδύσεως τοῦ πλαισίου ἔχει χαθεῖ, ἐνῶ ὅσα διαχωρὰ διασώθηκαν καὶ τὴν συνθέτουν δὲν βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση³⁵⁸.

Ἡ ἐπένδυση τοῦ βάθους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπτὰ κομμάτια, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ χῶρο πού ἀφήνει γιὰ βάθος τὸ πολυπλοκὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς σύνθεσης (εἰκ. 140, 355-356). Συνδυάζει δύο παραλλαγές τῆς συρματερῆς τεχνικῆς πού ἔχουν διαφορετικὸ διακοσμητικὸ θέμα. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ βάθους, οἱ φωτοστέφανοι καὶ τὸ πλαίσιο (εἰκ. 357-360) ἀποτελοῦν ἐνιαῖο διακοσμητικὸ σύνολο καὶ ἡ ἐπένδυση τους ἔχει γίνε με τὴν συρματερὴ τεχνικὴ με ταινίες(;) πάνω σὲ ἔλασμα, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τοῦ βάθους ἡ συρματερὴ τεχνικὴ ἔχει κατασκευασθεῖ με στριμμένο σύρμα καὶ χωρὶς συγκόλληση σὲ ἔλασμα. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα νεώτερη συμπλήρωση πού ἔχει γίνε σὲ διαφορετικὴ χρονικὴ περίοδο. Ἐάν κρίνουμε μάλιστα καὶ ἀπὸ τίς συμπληρώσεις, πού παρατηροῦνται σὲ ὅλες τίς πλευρές τῆς ταινίας πού συνδέει τὸ βάθος με τὸ πλαίσιο³⁵⁹, οἱ ὁποῖες μοιάζουν σύγχρονες ἂν καὶ ἔχουν διαφορετικὸ διακοσμητικὸ θέμα³⁶⁰, δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο μέρη τῆς ἐπένδυσης τοῦ βάθους νὰ εἶναι σύγχρονα, παρα

Εἰκ. 354. Ἐπένδυση (ἀρ. 13) τέλους 14ου - ἀρχῶν 15ου αἰῶνα τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς ἰδίας περιόδου.

εὐχρίνεια, ἀλλὰ εἶναι λιγότερο πυκνά τοποθετημένα καὶ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν ἐκτέλεση τῶν ἐπενδύσεων τῶν «νινίων» (ἀρ. 9 καὶ 10, εἰκ. 277, 291).

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ταινίας πού συνδέει τὸ βάθος μὲ τὸ πλαίσιο (εἰκ. 356, 358), ἔχει ὡς θέμα ζεύγη κυκλίσκων τὰ ὁποῖα τοποθετημένα κατὰ παράταξη, σχηματίζουν μιὰ μορφή τρέχουσας σπείρας, ἐνῶ τὸ θέμα τῆς προσθήκης, συνίσταται σὲ σειρὰ σταυροσχημῶν κοσμημάτων ἀπὸ κυκλίσκους. Μεγάλα μέρη τῆς ταινίας αὐτῆς λείπουν, ἐνῶ μιὰ νεώτερη κακότεχνη στερέωση τῶν τεμαχίων τῆς ἐπενδύσεως τοῦ βάθους τὴν ἐπικαλύπτει σὲ κάποια σημεῖα τῆς.

Στὸ πνεῦμα τοῦ φυτικού τάπητος τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ βάθους, κινεῖται ἡ διακόσμηση τοῦ βάθους καὶ τῶν πολυάριθμων διαχώρων τοῦ πλαισίου¹⁴. Κάθε τετράγωνο διάχωρο κοσμεῖται ἀπὸ τέσσερις κυκλίσκους – ἔξαι γιὰ τὸ ἐπίμηκες παραλληλόγραμμο διάχωρο – μὲ ἀκτινωτὰ τριφυλλόσχημα κοσμήματα καὶ “κομβίον” ἔξωργο πού καλύπτεται μὲ ἀνάλογο κόσμημα στὸ μέσον (εἰκ. 357–360). Τὰ τρία μικρὰ παραλληλόγραμμα διάχωρα πού κατέχουν τὶς τρεῖς γωνίες τοῦ πλαισίου ἔφεραν μόνον ἓνα μεγάλο κυκλικό κόσμημα στὸ κέντρο, πιθανότατα κομβιόσχημο ἔξωγμα, τοῦ ὁποῖου σώθηκε μόνον ἡ δήλωση τῆς θέσεως (εἰκ. 357). Ὡστόσο, ἡ μορφή τους εἶναι δυνατό νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού διασώζει τὸ κομβιόσχημο ἔξωγμα στὸ μεγάλο παραλληλόγραμμο διάχωρο τῆς ἄνω πλευρᾶς (εἰκ. 358). Τὸ κομβιόσχημο αὐτὸ ἔξωγμα στὸ μέσον του φέρει σταυρόσχημο φυτικὸ κόσμημα πού περιβάλλεται ἀπὸ ταινία ἀλυσσιδωτῶν κυκλίσκων ὀριοθετημένη ἀπὸ ἀδιακόσμητα ἐλάσματα (εἰκ. 358).

Ἡ σημερινὴ θέση τῶν διαχώρων στὸ πλαίσιο εἶναι σαφές ὅτι δέν εἶναι ἡ ἀρχικὴ ἀλλὰ ἀποτέλεσμα μετασκευῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν Uspenski¹⁵ ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, εἶναι “ἀρχαία, τῆς ἐποχῆς τοῦ βασιλεῖς Ἀνδρονίκου” καὶ οἱ ἀργυρές ἐπενδύσεις τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ καὶ τῆς Ὑπεραγίας Παρθένας Μαρίας εἶναι δωρεὰ τοῦ κόμητα Δημήτρη Νικολάγιεβιτς Σερεμέτιεφ τοῦ 1857 σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή. Οἱ πληροφορίες αὐτές τοῦ Uspenski δέν μποροῦν νὰ ληφθοῦν ὑπόψιν οὔτε καὶ γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς ἐπένδυσης, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφή δέν ἔχει διασωθεῖ.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, παρουσιάζει μεγάλες ἀναλογίες μ’ αὐτές τῶν εἰκόνων τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας, πού ἔχουν προέλευση τὴν Θεσσαλονίκην καὶ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα¹⁶. Ἡ χρονολόγηση λοιπὸν τῆς ἀρχικῆς ἐπένδυσης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ἢ στὶς ἀρχές 15ου αἰώνα καὶ ἡ ἀπόδοσή της στὸ ἴδιο παραγωγικὸ κέντρο φαίνεται πολὺ πιθανή.

14. Ἡ ἐπένδυση τῆς εἰκόνας ἀπὸ στεατίτη τοῦ ἀγίου Γεωργίου (εἰκ. 361).

Ἡ μικρὴ εἰκόνα ἀπὸ στεατίτη (21x13,5 ἐκ.) τοῦ ἀγίου Γεωργίου τοῦ 11ου αἰώνα¹⁷ εἶναι τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀνάλογα εἰκονίδια πού φυλάσσονται στὴν Μονή¹⁸ καὶ τὸ μόνον πού ἔχει δεχτεῖ πλαίσιο μὲ ἐπένδυση. Ποικίλες παραδόσεις τὸ συνδέουν μὲ αὐτοκρατορικοὺς οἴκους¹⁹, καὶ μάλιστα μὲ συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Σ’ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα²⁰, οἱ ὁποῖοι τὸ προσέφεραν στὴν Μονή τὸν 14ο αἰώνα.

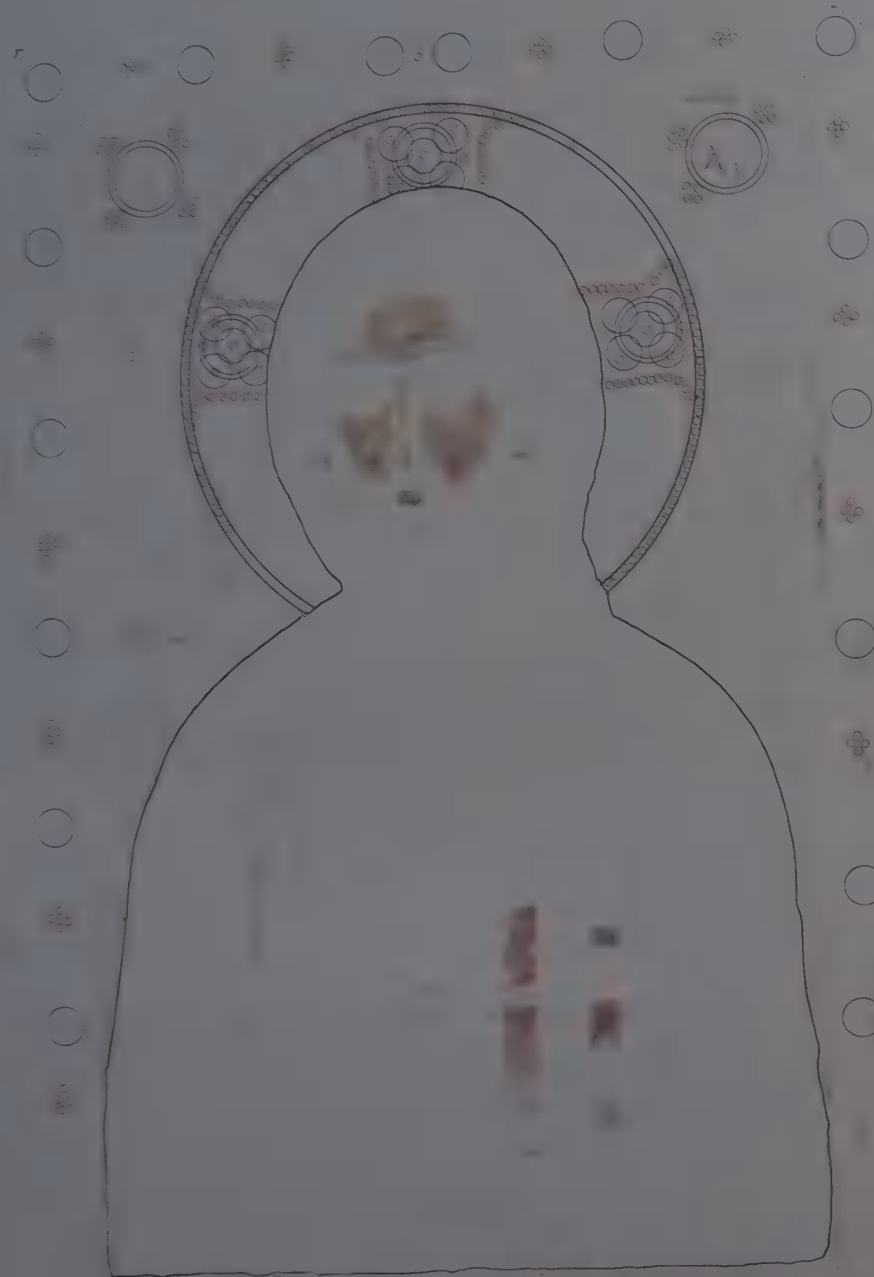
Τὸ ξύλινο πλαίσιο, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση μιᾶς εἰκόνας ἀπὸ στεατίτη, ἔφερε ἀργυρεπίχρυση ἐπένδυση ἀπὸ δύο διαφορετικὲς περιόδους τῆς ὁποίας τμήματα σώζονται στὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνας (εἰκ. 364), στὸ κάτω πλαίσιο (εἰκ. 363), ὅπως καὶ μικρὸ τμήμα στὸ δεξιὸν πλαίσιο (εἰκ. 362). Τὸ τελευταῖο παρουσιάζει ἱγνή φθορὰς στὴν ἐσωτερικὴ παρυφὴ καὶ εἶναι διακοσμημένο μὲ ἐμπέστο ἔξωργο ἀνάγλυφο. Διασώζει τὴν ὁλόσωμη μορφή τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, σύμφωνα μὲ τὴν γραμμένη κιονηδὸν ἐπιγραφή πού τὴν συνοδεύει, ὁ ὁποῖος στραμμένος πρὸς τὸ κέντρο τῆς εἰκόνας κλίνει ἐλαφρὰ

Εἰκ. 361. Ἐπένδυση (ἀρ. 14) τοῦ πλαισίου τοῦ 11ου καὶ 14ου αἰώνα, τῆς εἰκόνας τοῦ ἀγίου Γεωργίου.

ότητα με ανάλογες ταινίες στην επένδυση του διπτύχου του Μουσείου της Opera del Duomo στην Φλωρεντία που χρονολογείται στα 1300-1350³⁷⁵.

Τό εικονίδιο λοιπόν του αγίου Γεωργίου δέχθηκε δύο τουλάχιστον επενδύσεις στο πλαίσιο, από τις οποίες σώζονται σήμερα³⁷⁶. Η παλαιότερη στο δεξιό πλαίσιο είναι πιθανότατα ή αρχική και χρονολογείται στον 11ο αιώνα, στοιχείο που την καθιστά την παλαιότερη σωζόμενη επένδυση στην Μονή. Η δεύτερη, που ήρθε να την αντικαταστήσει ή να την συμπληρώσει την εποχή περίπου που τό εικονίδιο δωρήθηκε στην Μονή, ανήκει στον 14ο αιώνα και διασώζεται στο άνω και κάτω τμήμα του πλαισίου³⁷⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

* Στο σημείο αυτό επιθυμώ να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου προς τον καθηγούμενο της Μονής, πανοικονομώτατο αρχιμανδρίτη Έφραίμ, γιατί μου εμπιστεύτηκε την μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων της Μονής (12ος αιώνας - τέλος 15ου αιώνα) και μου παρείχε κάθε δυνατή διευκόλυνση για τό έργο αυτό.

1. Η συντήρηση 54 εικόνων από τις 72 που παρουσιάζονται στον τόμο αυτόν έγινε κατά τά έτη 1990-1996 από την 10η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, περίοδο κατά την οποία ήμουν προϊστάμενος αυτής, με την συνεργασία της Διευθύνσεως Συντηρήσεως του Υπουργείου Πολιτισμού, υπό την επίβλεψη του συντηρητού έργων τέχνης κ. Νικ. Μίνου. Ο μεγαλύτερος αριθμός των εικόνων της Μονής συντηρήθηκε από τον συντηρητή έργων τέχνης κ. Πέτρο Σγούρο με άμεσους συνεργάτες τους συντηρητές έργων τέχνης Διοτσόπουλο Χρήστο, Πάππα Κωνσταντίνο, Σγούρο Βασίλειο και Τσίμπουλα Κωνσταντίνο. Στην συντήρηση των εικόνων της Μονής έλαβαν επίσης μέρος οι συντηρητές έργων τέχνης του ΥΠΠΟ: Βούλγαρης Απόστολος, Γανίτης Βάσιος, Γέροντας Άρης, Θεοδωρακόπουλος Αντώνιος, Κάσσης Λεωνίδας, Μιχαηλίδης Ιάκωβος. Την περίοδο 1997-2005 συντηρήθηκαν άλλες 18 εικόνες από τους συντηρητές της 10ης Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Άγγελος Μήτσος, Τριαντάφυλλο Σταυρακάκη, Νίκος Στούμπο και Κωνσταντίνος Χασαπόπουλο.

ΨΗΦΙΔΩΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Μία τρίτη ψηφιδωτή εικόνα, του Ιωάννου Χρυσοστόμου (δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα), που βρίσκεται στην Συλλογή του Dumbarton Oaks στην Ουάσιγκτον, προέρχεται από την Μονή Βατοπαιδίου. Για την εικόνα αυτή βλ. Barskij, 1887, σελ. 206, Capustin, 1861, σελ. 223-224, Uspenskij, 1880, σελ. 34, Kondakov, 1902, πίν. XVII, σελ. 116, Felicetti-Liebenfels, 1956, πίν. 73a, Lazarev, 1967, σελ. 368, εικ. 491, Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 227 (εγχρωμή απεικόνιση), Demus, 1960, σελ. 110-119, Byzantium, 2004, άρ. 135. Η εικόνα του Ιωάννου Χρυσοστόμου δωρήθηκε τό 1894 από την Μονή στον πρεσβευτή της Ρωσίας Νελδωφ. Βλ. Συμπράκσης, 1903, σελ. 436 και Θεόφιλος 1972, σελ. 103-104, ό οποίος αναφέρει επιπλέον ότι ή εικόνα, σύμφωνα με την παράδοση, υπήρξε δωρεά του Ιωάννου Καντακουζηνού στην Μονή.
2. Για τις εικόνες του είδους αυτού βλ. Demus, 1947, σελ. 190-194 και Demus, 1960, σελ. 92 κ.ά.
3. Θεόφιλος, 1972, σελ. 102. Ο Kondakov, 1902, σελ. 113, υποθέτει ότι ή εικόνα της αγίας Άννης είναι δωρεά προς την Μονή της γυναίκας του Ιωάννου Καντακουζηνού, Άννας.
4. Η εικόνα έχει δημοσιευτεί από τους: Kondakov, 1902, σελ. 113-114, πίν. XII, Wulff-Alpatov, 1925, πίν. 18, Felicetti-Liebenfels, 1956, σελ. 64, πίν. 74, Lazarev, 1967, εικ. 42, Grabar, 1975, σελ. 53, άρ. 23, εικ. 60, Furlan, 1979, άρ. 25, Piatnitski, 1990, σελ. 71-76 και Piatnitski, 1994, σελ. 108-116, Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 368-369 εικ. 313, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 489.
5. Στην εικόνα παρατηρούνται απώλειες ψηφιδών, συμπληρωμένες με κερί -κυρίως στο κάτω άριστέρο τμήμα της- πάνω στο οποίο με εγχάραξη αποδίδεται ή εντύπωση της ψηφίδος.
6. Για την επένδυση της εικόνας και τον χρόνο εκτελέσεώς της βλ. τό κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.
7. Βλ. Capustin, 1861, σελ. 224 και Millet-Pargoire-Petit, 1904, σελ. 26-27, άρ. 78. Με βάση την επιγραφή αυτή πληροφορηθήκαμε τον τελευταίο κάτοχο της εικόνας, που ήταν ή μεγάλη δούκισσα Άνναστασία, σύζυγος του Ιβάν του Τρομερού. Ο Uspenskij, 1880, σελ. 34, με βάση την επιγραφή αυτή εξέφρασε την άποψη ότι "ή εὐσεβής και φιλάρετος σύζυγος του Ιωάννου του Τρομερού δώρισε αυτήν την εικόνα στην Μονή Βατοπαιδίου". Πρόσφατα ό Piatnitski, 1994, σελ. 108-116, υπέθεσε ότι ή εικόνα ανήκει στην συρβική καπαγωγής γιαγιά του Ιβάν Δ', Άννα Γκλίνσκαγια, ή οποία την προσέφερε ως γαμήλιο δώρο στην γυναίκα του εγγονού της. Μετά τον θάνατο της τσαρίνας Άννας (1560), σύμφωνα με τά έθιμα, ό σύζυγός της Ιβάν Δ' ό Τρομερός, προσέφερε την εικόνα στην Μονή Βατοπαιδίου. Με βάση όμως τό σωζόμενο μονόγραμμα, που είναι σύγχρονο με την επιγραφή, έχουμε την γνώμη ότι ή εικόνα μπορεί να ανήκε στην Μονή Βατοπαιδίου, ή οποία για άγνωστους λόγους την παραχώρησε στην τσαρίνα Άννα, μετά τον θάνατο της οποίας επεστράφη στην Μονή.
8. Τό παλαιότερο παράδειγμα βρίσκεται στην Santa Maria Antiqua της Ρώμης (650), ενώ στα τέλη του 10ου αιώνα επανεμφανίσθει στην Καππαδοκία. Σποραδικές είναι οι απεικονίσεις της αγίας Άννης κατά τόν 11ο-12ο αιώνα, ενώ συχνότερες είναι στην Εύβοια, όπου αναδεικνύεται σέ προσφιλέσ θέμα. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Διονύσιος, 1909, σελ. 229, Resu, III, 1 (1958), σελ. 90-96, Καλοκύρης, 1972, σελ. 84-95 και σελ. 94-95, LCI, 5 (1973), στ. 168-184, Lafontaine-Dosogne, 1992, σελ. 133-135, Hadernmann-Misguiche, 1975, σελ. 251-254, Siomkos, 2002, σελ. 284-292, Koumoussi, 1987, σελ. 131-132.
9. Koumoussi, 1987, σελ. 131-132, πίν. 39, Πελεκανίδης, 1953, πίν. 101a και Τσιτσιμίδου, 1986, πίν. 100.
10. Βλ. την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (Weitzmann κ.ά., 1982, εικ. 51) την εικόνα της Παναγίας Έλεούσας στην Βασιλική της Santa Maria della Salute στην Βενετία, την εικόνα της Παναγίας Έλεούσας σέ ιδιωτική Συλλογή στην Νέα Υόρκη (Byzantium, 2004, άρ. 127 και 128) κ.ά.
11. Βλ. τόν Ιωάννη Θεολόγο της Μονής Μεγίστης Λαύρας (γύρω στό 1300), τόν Εὐαγγελισμό του Λονδίνου (άρχές 14ου αιώνα), τόν Χριστό Έμμανουήλ του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας (τέλος 13ου αιώνα), τόν Άγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη του Μουσείου Hermitage (άρ. 9, εικ. 60) με την μίμηση

Εικ. 365. Σχεδιαστική απόδοση της εικόνας του Χριστού Παντοκράτορος (άρ. 9, εικ. 60) με την μίμηση του διάλθου διακόσμου.

ότητα με ανάλογες ταινίες στην επένδυση του διπτύχου του Μουσείου της Opera del Duomo στην Φλωρεντία που χρονολογείται στα 1300-1350³⁷⁵.

Τό εικονίδιο λοιπόν του αγίου Γεωργίου δέχθηκε δύο τουλάχιστον επενδύσεις στο πλαίσιο, από τις οποίες σώζονται σήμερα³⁷⁶. Η παλαιότερη στο δεξιό πλαίσιο είναι πιθανότατα η αρχική και χρονολογείται στον 11ο αιώνα, στοιχείο που την καθιστά την παλαιότερη σωζόμενη επένδυση στην Μονή. Η δεύτερη, που ήρθε να την αντικαταστήσει ή να την συμπληρώσει την εποχή περίπου που τό εικονίδιο δωρήθηκε στην Μονή, ανήκει στον 14ο αιώνα και διασώζεται στο άνω και κάτω τμήμα του πλαισίου³⁷⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

BYZANTINEΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

* Στο σημείο αυτό επιθυμώ να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου προς τον καθηγούμενο της Μονής, πανοσιολογώτατο ἀρχιμανδρίτη Έφραίμ, γιατί μου έμπιστεύτηκε την μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων της Μονής (12ος αϊ.-τέλος 15ου αϊ.) και μου παρείχε κάθε δυνατή διευκόλυνση για τό έργο αυτό.

1. Η συντήρηση 54 εικόνων από τις 72 που παρουσιάζονται στον τόμο αυτόν έγινε κατά τά έτη 1990-1996 από την 10η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, περίοδο κατά την οποία ήμουν προϊστάμενος αυτής, με την συνεργασία της Διευθύνσεως Συντηρήσεως του Υπουργείου Πολιτισμού, υπό την επίβλεψη του συντηρητού έργων τέχνης κ. Νικ. Μίνου. Ο μεγαλύτερος αριθμός των εικόνων της Μονής συντηρήθηκε από τον συντηρητή έργων τέχνης κ. Πέτρο Σγούρο με άμεσους συνεργάτες τους συντηρητές έργων τέχνης Λιοβαν επίσης μέρος οι συντηρητές έργων τέχνης του ΥΠΠΟ: Βούλγαρης Απόστολος, Γανίτης Βάιος, Γέροντας Άρης, Θεοδωρακόπουλος Άντώνιος, Κάσσης Λεωνίδας, Μιχαηλίδης Ιάκωβος. Την περίοδο 1997-2005 συντηρήθηκαν άλλες 18 εικόνες από τους συντηρητές της 10ης Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Άγγελο Μήτσα, Τριαντάφυλλο Σταυρακάκη, Νίκο Στούμπο και Κωνσταντίνο Χασαπόπουλο.

ΨΗΦΙΔΩΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Μία τρίτη ψηφιδωτή εικόνα, του Ιωάννου Χρυσοστόμου (δεύτερο τέταρτο του 14ου αϊ.), που βρίσκεται στην Συλλογή του Dumbarton Oaks στην Ουάσιγκτον, προέρχεται από την Μονή Βατοπαιδίου. Για την εικόνα αυτή βλ. Barskij, 1887, σελ. 206, Capustin, 1861, σελ. 223-224, Uspenskij, 1880, σελ. 34, Kondakov, 1902, πίν. XVII, σελ. 116, Felicetti-Liebenfels, 1956, πίν. 73α, Lazarev, 1967, σελ. 368, εικ. 491, Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 227 (έγχρωμη άπεικόνιση), Demus, 1960, σελ. 110-119, Byzantium, 2004, άρ. 135. Η εικόνα του Ιωάννου Χρυσοστόμου δωρήθηκε τό 1894 από την Μονή στον πρεσβευτή της Ρωσίας Νελίδωφ. Βλ. Σμυρνάκης, 1903, σελ. 436 και Θεόφιλος 1972, σελ. 103-104, ό όποιος αναφέρει επιπλέον ότι ή εικόνα, σύμφωνα με την παράδοση, όπηρε δωρεά του Ιωάννου Καντακουζηνού στην Μονή.

2. Για τις εικόνες του είδους αυτού βλ. Demus, 1947, σελ. 190-194 και Demus, 1960, σελ. 92 κ.έ.

3. Θεόφιλος, 1972, σελ. 102. Ο Kondakov, 1902, σελ. 113, όποθετεί ότι ή εικόνα της αγίας Άνης είναι δωρεά προς την Μονή της γυναίκας του Ιωάννου Καντακουζηνού, Άννας.

4. Η εικόνα έχει δημοσιευτεί από τους: Kondakov, 1902, σελ. 113-114, πίν. XII, Wulff-Alpatov, 1925, πίν. 18, Felicetti-Liebenfels, 1956, σελ. 64, πίν. 74, Lazarev, 1967, εικ. 42, Grabar, 1975, σελ. 53, άρ. 23, εικ. 60, Furian, 1979, άρ. 25, Piatnitski, 1990, σελ. 71-76 και Piatnitski, 1994, σελ. 108-116, Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 368-369 εικ. 313, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 489.

5. Στην εικόνα παρατηρούνται άπώλειες ψηφιδών, συμπληρωμένες με κερί -κυρίως στο κάτω άριστερό τμήμα της- πάνω στο όποιο με έγχάραξη άποδίδεται ή έντύπωση της ψηφίδος.

6. Για την επένδυση της εικόνας και τον χρόνο εκτελέσεώς της βλ. τό κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.

7. Βλ. Capustin, 1861, σελ. 224 και Millet-Pargoire-Petit, 1904, σελ. 26-27, άρ. 78. Με βάση την έπιγραφή αυτή πληροφορούμαστε τον τελευταίο κάτοχο της εικόνας, που ήταν ή μεγάλη δούκισσα Αναστασία, σύζυγος του Ιβάν του Τρομερού. Ο Uspenski, 1880, σελ. 34, με βάση την έπιγραφή αυτή εξέφρασε την άποψη ότι "ή εύσεβής και φιλάρετος σύζυγος του Ιωάννου του Τρομερού δώρισε αυτήν την εικόνα στην Μονή Βατοπαιδίου". Πρόσφατα ό Piatnitski, 1994, σελ. 108-116, όπέθεσε ότι ή εικόνα ανήκε στην σεβυστής καταγωγής γιαγιά του Ιβάν Δ', Άννα Γκλίνσκαγια, ή όποια την προσέφερε ως γαμήλιο δώρο στην γυναίκα του έγγονου της. Μετά τον γωγής γιαγιά του Ιβάν Δ', Άννα Γκλίνσκαγια, ή όποια την προσέφερε ως γαμήλιο δώρο στην γυναίκα του έγγονου της. Μετά τον θάνατο της τσαρίνας Άννας (1560), σύμφωνα με τά έθιμα, ό σύζυγος της Ιβάν Δ' ό Τρομερός, προσέφερε την εικόνα στην Μονή Βατοπαιδίου. Με βάση όμως τό σωζόμενο μονόγραμμα, που είναι σύγχρονο με την έπιγραφή, έχουμε την γνώμη ότι ή εικόνα μπορεί να ανήκε στην Μονή Βατοπαιδίου, ή όποια για άγνώστους λόγους την παραχώρησε στην τσαρίνα Άννα, μετά τον θάνατο της όποιας έπεστράφη στην Μονή.

8. Τό παλαιότερο παράδειγμα βρίσκεται στην Santa Maria Antiqua της Ρώμης (650), ενώ στα τέλη του 10ου αϊ. θά έκανε εμφανισθεί στην Καππαδοκία. Σποραδικές είναι οι άπεικονίσεις της αγίας Άνης κατά τον 11ο-12ο αϊ., ενώ συχνότερες είναι στην Εύβοια, όπου αναδεικνύεται σέ προσφιλές θέμα. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. Διωώσιος, 1909, σελ. 229, Reau, III, 1 (1958), σελ. 90-96, Καλοκύρης, 1972, σελ. 84-95 και σελ. 94-95, LCI, 5 (1973), στ. 168-184, Lafontaine-Dosogne, 1992, σελ. 133-135, Hadermann-Misguiche, 1975, σελ. 251-254, Siomkos, 2002, σελ. 284-292, Koumoussi, 1987, σελ. 131-132.

9. Koumoussi, 1987, σελ. 131-132, πίν. 39, Πελεκανίδης, 1953, πίν. 101α και Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 100.

10. Βλ. την εικόνα της Παναγίας Όδηγήτριας του Βυζαντινού Μουσείου Άθηνών (Weitzmann κ.ά. 1966, εικ. 51), την εικόνα της Παναγίας Έλεούσας στην Βασιλική αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη του Μουσείου Hermitage (Bank, 1984, άρ. 260), την εικόνα της Παναγίας Έλεούσας σέ ιδιωτική Συλλογή στην Νέα Όρκη (Byzantium, 2004, άρ. 127 και 128) κ.ά.

11. Βλ. τον Ιωάννη Θεολόγο της Μονής Μεγίστης Λαύρας (γύρω στό 1300), τον Εύαγγελισμό του Λονδίνου (άρχές 14ου αϊ.), τον Χριστό Έμμανουήλ του Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας (τέλος 13ου αϊ.), τον Άγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη του Μουσείου Hermitage

Εικ. 365. Σχεδιαστική άπόδοση της εικόνας του Χριστού Παντοκράτορος (άρ. 9, εικ. 60) με την μίμηση του διάλθου διακόσμου.

- (αρχές 14ου αι.) κ.ά. Βλ. Chatzidakis, 1972, σελ. 73-81, εικ. 1-3. Byzantium, 2004, σελ. 203, άρ. 220. Bank, 1984, άρ. 258, 260, 12. Βλ. Συγγρόπουλος, 1953, σελ. 62, πίν. 42, 1-2. Underwood, 1966, τόμ. 2, εικ. 330.
13. Grabar, 1975, σελ. 53, άρ. 23, εικ. 60. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 489. Βλ. επίσης τό κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.
14. Διαπιστώθηκε ότι κάτω από την επένδυση τό αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας δέν φέρει ψηφιδωτή ή γραπτή διακόσμηση, προκειμένου ασφαλώς νά δεχτεί εξαρχής την επένδυση. Συνεπώς ή άποψη του Kondakov, 1902, σελ. 114, ότι τό ψηφιδωτό είναι πιά παλιό από την επένδυση δέν ευσταθεί.
15. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ό Lazarev, 1967, εικ. 426, χρονολογεί την εικόνα στό τέλος του 13ου αι. Ό Felicetti-Liebenfels, 1956, πίν. 74 στις αρχές του 14ου αι. Ό Grabar, 1975, σελ. 53, άρ. 23, εικ. 60 στις αρχές του 14ου αι. Ό Furlan, 1979, άρ. 25, σελ. 74 στον 13ο-14ο αι.
16. Από την εικόνα της Σταυρώσεως διατηρείται μόνο τό ψηφιδωτό τμήμα, χωρίς τό αρχικό αυτόξυλο πλαίσιο της, πάνω στό όποιο ήταν προσηλωμένη ή επένδυση. Σέ άγνωστη εποχή αφαιρείται τό αυτόξυλο πλαίσιο και ή εικόνα τοποθετείται μέσα σέ νεώτερο ξύλινο πλαίσιο-θήκη, προκειμένου νά τοποθετηθεί ή επένδυση. Την άλλαγή αυτή έχει επισημάνει και ό Kondakov, 1902, σελ. 109.
17. Millet, 1916, σελ. 400 κ.έ., εικ. 427-428. Στίκας, 1970, πίν. 13 και Hadermann-Misguich, 1975, σελ. 147-152, εικ. 69-68.
18. Lazarev, 1967, εικ. 427 και 490. Έγχρωμη άπεικόνιση της εικόνας του Βερολίνου βλ. Byzantium, 2004, άρ. 130 και της εικόνας της Φλωρεντίας βλ. σημ. 20. Πρόσθεσε την Σταύρωση από άμφιπρόσωπη εικόνα του 14ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Weitzmann κ.ά. 1966, εικ. 55.
19. Bank, 1985, άρ. 258.
20. Lazarev, 1967, εικ. 490. Bank, 1985, άρ. 259 και Byzantium, 2004, άρ. 134. Χατζηδάκης, 1994, εικ. 162-164. Έγχρωμη άπεικόνιση της εικόνας της Φλωρεντίας βλ. Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 74-75. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 86 και Byzantium, 2004, άρ. 129.
21. Σχετικά μέ την χρονολόγηση της εικόνας ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ό Χατζηδάκης, 1973-1974, σελ. 149 και ό Grabar, 1975, σελ. 52-53, προτείνουν τον 14ο αι. Αντίθετα ό Millet, 1916, σελ. 410 την χρονολογεί στό 12ο αι., ενώ ό Lazarev, 1967, σελ. 285 στό τέλος του 13ου αι. και ό Furlan, 1979, άρ. 24, σελ. 73, στό δεύτερο μισό του 13ου αι. Αντίθετα ό Felicetti-Liebenfels, 1956, εικ. 75 προτείνει τό δεύτερο μισό του 14ου αι. Τέλος, ό Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 369-372, εικ. 314 και Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997, άρ. 2.12 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας) προτείνει τό τέλος του 13ου μέ αρχές του 14ου. Την ίδια περίοδο χρονολογεί και την επένδυση της εικόνας ή Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 488-489. Βλ. επίσης, τό κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.

ΓΡΑΠΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνες του 12ου αιώνα

1. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 377-400, πίν. 77-86. Αναφορά στό έπιστόλριο μέ λεπτομέρειες προσώπων βλ. Weitzmann κ.ά., 1966, σελ. XIV-XV, πίν. 43 και Χηγορογλος, 1967, σελ. 78, εικ. 6-7. Βλ. επίσης την δημοσίευση του έπιστολίου μετά την συντήρηση, Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 351-361, εικ. 296-305.
2. Η συντήρηση των εικόνων του έπιστολίου έγινε κυρίως από τον συντηρητή έργων τέχνης κ. Πέτρο Σγούρο μέ την συμβολή σέ επιμέρους τμήματα του έπιστολίου του συντηρητού κ. Θεοδορακόπουλου.
3. Τό συνολικό μήκος των σωζόμενων τμημάτων είναι 4,30 μ. Τά τμήματα του έπιστολίου μέ τις παραστάσεις που άπεικονίζονται σ' αυτά έχουν ως άκολουθως: 1. Τμήμα ύψους 45 εκ. και μήκους 71 εκ. Κάτω από δύο τόξα εικονίζονται τά Εισόδια της Θεοτόκου, ή παράδοση της Θεοτόκου στον Ίωση (εικ. 18). Λείπει μέρος από την άνω πλευρά. 2. Τμήμα ύψους 69 εκ. και μήκους 75 εκ. (εικ. 21). Κάτω από δύο τόξα εικονίζονται ή σκηνή του Εὐαγγελισμού της Θεοτόκου και ή Έπίσκεψη της Παναγίας στην Έλισμίδα. Ό Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 378, αναφέρει ότι στό τμήμα αυτό του έπιστολίου λείπει κομμάτι στό κάτω μέρος. Τό κομμάτι αυτό έχει άνευρεθεί μέ έλάχιστα, δυστυχώς, ίχνη ζωγραφικής στην επιφάνεια. 3. Τμήμα ύψους 69 εκ. και μήκους 2,13 μ. (εικ. 30). στό όποιο άπεικονίζονται επτά θέματα κάτω από ισάριθμα τόξα. Πέντε θέματα είναι άφιερωμένα σέ συνοπτική απόδοση της Μεγάλης Δεήσεως, ενώ τά δύο άκραία, έκτέρωθεν της Μεγάλης Δεήσεως, στην ζωή του Χριστού. 4. Τμήμα ύψους 69 εκ. και μήκους 71,5 εκ. (εικ. 22). στό όποιο άπεικονίζεται ή Σταύρωση και ή Αποκαθήλωση.
4. Ανάλογο διακοσμητικό θέμα άπαντά σέ τρεις εικόνες της Μονής Σινά του 12ου αι., Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 396.
5. Βλ. σχετ. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 379, σημ. 2 και 397-398. Σχετικά μέ τά έπιστόλρια της περιόδου αυτής της Μονής Σινά βλ. Σωτηρίου, 1956, εικ. 87-117 και 1958, σελ. 100-114. Weitzmann κ.ά., 1966, σελ. XIV κ.έ., εικ. 25-27, 32-35. Weitzmann, 1984, σελ. 63-86, εικ. 1-17. Σινά, 1990, εικ. 25-28. Aspra-Vardavakis, 1993-1994, σελ. 303-312. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 33-40. Στο Άγιον Όρος έκτός από τό έπιστόλριο της Μονής Βατοπαίδιου ή έρευνα έχει επισημάνει λείψανα εικόνων έπιστολίων του 12ου αι. Ό Lazarev, 1964, σελ. 117-119, πίν. 32-33, αποδίδει σέ έπιστόλριο προερχόμενο από τό Άγιον Όρος δύο εικόνες μικρών διαστάσεων του Μουσείου Hermitage στην Πετρούπολη. Στο ίδιο έπιστόλριο εντάσσει ό Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 397-398, πίν. 88 και 91, άλλες δύο (2) και του Μυστακού Δείπνου (εικ. 44) της Μονής Βατοπαίδιου.
6. Τά έπιστόλρια του Σινά προσεγγίζουν στό μήκος τά 4,50 μ. και σέ ύψος τά 45 εκ. Τό έπιστόλριο της Μονής Βατοπαίδιου, ύψους 69 εκ., κατά την άποψη του Χατζηδάκη, θά προσέγγιζε τά 5 μ. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 379.

7. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 380 και Παζαράς, 1995, σελ. 246, εικ. 11.
8. Παζαράς, 1995, εικ. 11.
9. Ό Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 379 και 389, υποθέτει ότι τά διάχωρα του έπιστολίου θά ήσαν δεκαπέντε και τό συνολικό μήκος αυτού θά προσέγγιζε τά πέντε μέτρα.
10. Ό Χατζηδάκης, 1964-1965, άναγνωρίζει μέ έρωτηματικό, την παράσταση της Γεννήσεως, προφανώς λόγω της κακής καταστάσεως διατηρήσεως του έπιστολίου πριν από την συντήρηση.
11. Έντύπωση προξενεί ή άπουσία από τό έπιστόλριο βασικών σκηνών του Δωδεκαόρτου, όπως είναι ή Γέννηση, ή Ύπαπαντή, ή Βάπτισμα κ.ά. Η παρατήρηση αυτή, μαζί μέ άλλα στοιχεία, μάς οδηγεί νά υποθέσουμε ότι στό έπιστόλριο πρέπει νά υπήρχαν και άλλα διάχωρα, ίσως τέσσερα, προκειμένου νά άπεικονιστούν οι σκηνές της Γέννησης και της Ύπαπαντής ή της Βάπτισμας, και οι σκηνές της Ανάληψης ή της Πεντηκοστής και της Κοίμησης της Θεοτόκου. Έπομένως τά διάχωρα θά ήταν αρχικά δέκα έννέα, τό συνολικό μήκος του έπιστολίου θά έφτανε τά 6 μ. περίπου.
12. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 383 και Σωτηρίου, 1956, εικ. 95, 106, 115.
13. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 383.
14. Millet, 1916, εικ. 211 και 207.
15. Σωτηρίου, 1956, εικ. 88, 116 και Μαραβά-Χατζηνικολάου, Τουφεξή-Πάσχου, 1978, εικ. 645. Πρβλ. και Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 39.
16. Millet, 1916, εικ. 427.
17. Βλ. σχετ. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 29. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 390-391 και Millet, 1916, εικ. 427 και 428. Θησαυροί, 1991, εικ. 219.
18. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 391-392.
19. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 393. Lafontaine-Dosogne, 1964-1965, σελ. 167-179 και Καλοκύρης, 1972, σελ. 109-111.
20. Δρανδάκης, 1964, πίν. 64. Η εικόνα της Μεταμορφώσεως χρονολογείται στό δεύτερο μισό του 12ου αι. βλ. σχετ. Bank, 1985, εικ. 232 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 31.
21. Lazarev, 1967, εικ. 319 και Demus, 1991, άρ. 4, πίν. V, ό όποιος την χρονολογεί γύρω στό 1200. Βλ., επίσης, Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997, άρ. 2. 2 (δευτερο μισό 12ου αι.) και Ταβλάκης, 1998, εικ. 10-11 (1079).
22. Βλ. κυρίως την εικόνα της Αναστάσεως του Λαζάρου και της Μεταμορφώσεως (Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 30-31) καθώς και την εικόνα του Έλκομένου από την Κύπρο (Εικόνες της Κύπρου, 1976, σελ. 40-41) και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 52.
23. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 132-137.
24. Για τις τάσεις στην απόδοση της πτυχολογίας στό δεύτερο μισό του 12ου αι. βλ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 122-125 και 117, σημ. 114.
25. Miljković-Pepk, 1966, εικ. 30 και 34. Πελεκανίδης, 1953, πίν. 51.
26. Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 27 και Βοκοτόπουλος 1995, εικ. 30. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 98-99, πίν. 84α-β και 85α-β.
27. Τσιγαρίδας, 1986, πίν. 85β.
28. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 132-137.
29. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 137-138.
30. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 396. Ό ίδιος μελετητής χρονολογεί τό έπιστόλριο στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι. Βλ. Χατζηδάκης, 1966-1967, σελ. 396-397, ενώ ό Συγγρόπουλος στον 13ο αι. (Χηγορογλος, 1967, σελ. 78, εικ. 6-7).
31. Στο κόκκινο βάθος προστέθηκε μεταγενέστερα μέ μαύρα γράμματα και νέα όμότιτλη έπιγραφή: Η ΓΕΝΙΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.
32. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 36, σημ. 1.
33. Τσιγαρίδας, 1986, πίν. 50α, 49α, 51β, 56α, 5.
34. Η άπεικόνιση αυτή του Ίωάννη ως ήλικιωμένου είναι σπάνια και αντίβαινει στην ιστορική πραγματικότητα.
35. Διονύσιος, 1909, σελ. 104.
36. Οι διαστάσεις της εικόνας είναι: 18 εκ. ύψος και 22,5 εκ. πλάτος. Θά πρέπει νά σημειωθεί ότι τό ύψος της εικόνας δέν είναι τό αρχικό καθ' όσον, όπως φαίνεται, ή εικόνα έχει κοπεί στό κάτω μέρος. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 307-362, εικ. 306.
37. Βλ. σχετικά Millet, 1916, 286 κ.έ.
38. Millet, 1916, εικ. 278, 279. Βυζαντινή Τέχνη, 1964, εικ. 317, πίν. 87α-β και Μαραβά-Χατζηνικολάου, Τουφεξή-Πάσχου, 1978, εικ. 646, 653.
39. Bank, 1985, εικ. 232. Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 37. Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 388-389 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 30.
40. Άγεμάστος-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 2. Glory of Byzantium, 1997, άρ. 67 (A. Weyl).
41. Τό κόκκινο βάθος άπαντά και σέ εικόνες του Σινά (Σινά, 1990, εικ. 58-59) καθώς και σέ τοιχογραφίες που μμοούνται εικόνες στην εκκλησία της Θεοτόκου στην Studenica (1208-1209), Žirković, Korać, Babić, 1986, εικ. 72, αλλά και σε χειρόγραφα, όπως στον κώδικα άρ. 762 της Μονής Βατοπαίδιου, Θησαυροί, 1991, εικ. 214, 216. Για τό κόκκινο βάθος στην μνημειακή ζωγραφική βλ. Μουρίκη, 1978, σελ. 51-52.
42. Η εικόνα της Μεταμορφώσεως έχει 23,2 x 23,7 εκ., ή εικόνα της Αναστάσεως του Λαζάρου 21,5 x 24 εκ., ή εικόνα της Γεννήσεως 23,8 x 23,8 και ή εικόνα του Μυστικού Δείπνου 25,5 x 18 εκ. Νά σημειωθεί ότι μόνο ή εικόνα της Γεννήσεως του Χριστού φαίνεται νά διατηρεί τις αρχικές διαστάσεις.
43. Βλ. εικόνα Έλκομένου της Κύπρου του 12ου-13ου αι. και τους φωτιστεφάνους του Παντοκράτορα στους τρούλους ναών του

- δεύτερου μισού του 12ου αϊ., όπως της Παναγίας στο Τρίκωμο και των Αγίων Αποστόλων στο Περαιχωριό της Κύπρου, της Εύαγγελιστρίας στο Γεράκι Λακωνίας και του Αγίου Ιεροθέου στα Μέγαρα, Εικόνες Κύπρου, σελ. 40.
43. Ο Χατζηδάκης, 1964-1965, σελ. 399, τις χρονολογεί στις αρχές του 13ου αϊ., ενώ στο Weitzmann κ.ά., 1966, σελ. 37 ο ίδιος μελετητής χρονολογεί την εικόνα της Αναστάσεως του Λαζάρου στον 12ο-13ο αϊ. Πολύ αργότερα ο Χατζηδάκης στον κατάλογο Holy Image, Holy Space, 1988, αρ. 8, σελ. 81 και 173, χρονολογεί την εικόνα στο πρώτο μισό του 12ου αϊ. 'Η ίδια εικόνα στον κατάλογο Βυζαντινή Τέχνη, 1964, εικ. 180 χρονολογείται στον 12ο αϊ. όπως και ο Lazarev, 1967, εικ. 330. 'Η Weyl Carr 'H Bank, 1985, εικ. 232, χρονολογεί την εικόνα της Μεταμορφώσεως στον 12ο αϊ. όπως και ο Lazarev, 1967, εικ. 330. 'Η Weyl Carr (Gloria of Byzantium 1997, αρ. 67) και η 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 2 τις χρονολογεί στο πρώτο μισό του 12ου αϊ. 'Η Μπαλτογιάννη, 2004, αρ. 42, σελ. 276 χρονολογεί την εικόνα της Αναστάσεως του Λαζάρου στον πρώιμο 12ο αϊ.
44. Για το μονύδριο βλ. Mylonas, 1981, σελ. 559-574, ο οποίος τοποθετεί την ανίδρυσή του στα 1081-1100.
45. Tischendorf, 1853, xi, 21.
46. Όρθια εικονίζεται στην Αγία Σοφία του Κιέβου (γύρω στα 1043-1046), στο Nerezi (1164), στους Αγίους Αναργύρους (γύρω στα 1180) και στην Παναγία Μαυριώτισσα Καστοριάς (12ος-13ος) κ.ά.
47. Βλ. σχετ. Hadermann-Misguich, 1975, σελ. 99-100.
48. Βλ. την τεχνική αυτή σε τοιχογραφίες της Staraja Ladoga (τρίτο τέταρτο 12ου αϊ.), στο Kurbinovo (1192)· βλ. σχετ. Hadermann-Misguich, 1975, II, εικ. 170-172. Για την τεχνική στην απόδοση του προσώπου στην ύστεροκομηνήνεια ζωγραφική βλ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 98-103.
49. Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 125 πίν. 96, 105β.
50. Το τριγωνικό σχήμα του προσώπου είναι του συρμού στην τέχνη του δεύτερου μισού του 12ου αϊ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 88-89.
51. Βλ. σχετικά Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 112-116, πίν. 33, 93α-β, 101β, 103α-β και Tsigaridas, 1988, σελ. 315-316, εικ. 30.

Εικόνες του 13ου και του πρώτου μισού του 14ου αιώνα

1. 'Η εικόνα, σημερινών διαστάσεων 118 x 89 εκ., δεν διατηρεί τις αρχικές σε ύψος διαστάσεις. 'Η εικόνα δημοσιεύεται για πρώτη φορά στο Λεύκωμα που εξέδωσε η Μονή με τίτλο "Φορηταί Εικόνες 13ου-14ου αιώνας" και κείμενο του Εϋθ. Τσιγαρίδα. Βλ. κυρίως Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 364, εικ. 309.
2. Για την εικονογραφία του Χριστού Παντοκράτορα, βλ. Μπαλτογιάννη, 2003, σελ. 11 κ.έ., όπου και προγενέστερα παραδείγματα του Χριστού που κρατάει κλειστό ελιγτήριο.
3. Djurić, 1961, σελ. 83-84, πίν. II και έγχρωμη άπεικόνιση βλ. Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 159.
4. Βλ. σχετ. σελ. 91, σημ. 43 την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος της Μονής (εικ. 63), όπου και σχετικά παραδείγματα.
5. 'Η εικόνα του Χριστού έχει ύψος 57 εκ. και πλάτος 43 εκ. και της Παναγίας 57,5 εκ. και 43 εκ. αντίστοιχα. Για τις εικόνες αυτές βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 364-367, εικ. 310-311 και Θησαυροί Αγίου Όρους 1997, αρ. 2, 10, 2.11 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
6. Lazarev, 1967, εικ. 132, 271.
7. Djurić, 1961, σελ. 83-84, πίν. II και έγχρωμη άπεικόνιση Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 159. Παρόμοιος εικονογραφικός τύπος είναι και στην εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα της Μονής Βατοπαίδιου του 13ου και 14ου αϊ. (εικ. 49), όπως και σε άλλες δύο εικόνες της Μονής του δεύτερου μισού του 14ου αϊ. (εικ. 113, 126).
8. Ορλάνδος, 1963, σελ. 123, πίν. 1 και 11.
9. Βλ. το πρόσωπο του Χριστού από την εικόνα επιστολίου της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του 12ου-13ου αϊ., στο Σινά, Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 35.
10. 'Η Μπαλτογιάννη, 2003, αρ. 1, χρονολογεί την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος άορίστως στον 14ο αϊ., χωρίς να την αιτιολογεί.
11. Μπαλτογιάννη, 1994, σελ. 137. Πρόσθεσε την εικόνα του Σινά του τελευταίου τέταρτου του 13ου αϊ. Σινά, 1990, σελ. 116-117, εικ. 62.
12. Σινά, 1990, εικ. 62. Βλ. επίσης το ψηφιδωτό της Παναγίας από την Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη με την έπικυρ-μεία ή Χώρα του Άγιοφτου, Lazarev, 1967, εικ. 449, και Underwood, 1966, 1, σελ. 249 και 2, πίν. 186-187. Βλ. επίσης την Θεοτόκο δεξιοκράτουσα του Σινά, Σωτηρίου, 1956, εικ. 200.
13. Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στην σελ. 70. Θησαυροί του Αγίου Όρους, 1997, αρ. 2.9 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας). Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 161. Σωτηρίου, 1956, εικ. 199 και Προσκήνιο στο Σινά, 2004, σελ. 51 εικ. 3.2. Πρόσθεσε και Παναγία από εικόνα Σταυρώσεως του Σινά, των μέσων περίπου του 13ου αϊ., Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 119.
14. Weitzmann κ.ά., 1982, εικ. σελ. 261. Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997, αρ. 2.9 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας) και Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στην σελ. 70. Μουρίκη, 1990, εικ. 62.
15. Πρόσθεσε την εικόνα της Παναγίας 'Οδηγήτριας του Σινά, (Μουρίκη, 1990, εικ. 62) και εικόνα Παναγίας δεομένης στο Σινά (Σωτηρίου, 1956, εικ. 199).
16. 'Η τεχνική στην απόδοση του ρούχου θυμίζει τρόπους οικείους σε "σταυροφορικά" έργα του Σινά του 13ου αϊ., Weitzmann, κ.ά., 1982, εικ. 219.
17. Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας 'Οδηγήτριας βλ. σημ. αρ. 30. Φωτογραφία της εικόνας δημοσιεύεται για πρώτη

φορά στο Τσιγαρίδας, 2000, εικ. 19, σημ. 46.

18. Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 53-54. 'Ιεροτελεστία και Πίστη, 1999, αρ. 10, σελ. 75 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
19. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 93.
20. Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997, αρ. 2, 9 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας) και Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στην σελ. 70.
21. Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 310.
22. Μουρίκη, 1990, εικ. 62.
23. 'Η εικόνα δημοσιεύεται για πρώτη φορά με ελάχιστα στοιχεία από τον Τσιγαρίδα, 2000, σελ. 134, σημ. 34, εικ. 14.
24. Θησαυροί του Αγίου Όρους, 1997, αρ. 2, 8 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας), όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Πρόσθεσε Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 20-21, εικ. στην σελ. 67-68. Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 133-134, εικ. 13.
25. Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 312.
26. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 94.
27. Βλ. την Παναγία Βλαχερνίτισσα (τελευταίο τέταρτο 13ου αϊ.), τον Εύαγγελισμό στο παρεκκλήσιο της Ζωοδόχου Πηγής και τους άρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, Μουρίκη, 1990, σελ. 117-118, σημ. 87, εικ. 61. Πρόσθεσε και το έπιστολίο Δωδεκαόρτου της Μονής Σινά (γύρω στα 1200), Μουρίκη, 1990, εικ. 31-32. 'Η τεχνική αυτή θεωρήθηκε ότι είναι χαρακτηριστική έργαστηρίων της Μονής του Σινά. 'Ωστόσο, η παρουσία της και σε εικόνες του 13ου αϊ., που βρίσκονται σε Μονή του Αγίου Όρους, μάς προσανατολίζει σε καταγωγή της τεχνικής αυτής από ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη.
28. 'Η εικόνα έχει δημοσιευτεί από τον Felicetti-Liebenfels, 1956, πίν. 89β (μέσα 14ου αϊ.). Μετά την συντήρηση, δημοσιεύτηκε στο Λεύκωμα που εξέδωσε η Μονή με τίτλο "Φορηταί Εικόνες" με κείμενο του Εϋθ. Τσιγαρίδα. Βλ. κυρίως Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 363-364, εικ. 308.
29. 'Ο χιτώνας που κουμπώνει πρό του στήθους άπαντά σε εικόνες της Παναγίας από το τέλος του 12ου-αρχές 13ου αϊ., βλ. Παναγία 'Οδηγήτρια στην Μονή Ξενοφώντος, Κυριακούδης, 1998, εικ. 14. Παναγία 'Οδηγήτρια στο Μουσείο Σκοπίων, Popovska-Korobar, 2004, αρ. 1 (πρώτο τέταρτο 14ου αϊ.).
30. Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας 'Οδηγήτριας βλ. μεταξύ άλλων Belting, 1970, σελ. 72-75, LC1, 3, στ. 168-170 (H. Hallensleben). Grabar, 1974, σελ. 3-14. Zervou, 1986, σελ. 219-220, 228-229, 233-262, 283-287. Μπαλτογιάννη, 1994, σελ. 211-237. Μήτρη Θεοδ., 2000, σελ. 143-147 (Μπαλτογιάννη), 373-387 (Άγγελιδη, Παπαμαστοράκης). Μουρίκη, 1991, σελ. 153-182.
31. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 10. Μήτρη Θεοδ., 2000, αρ. 80 (Α. Τούρτα). Πρόσθεσε και την τοιχογραφία της Παναγίας 'Οδηγήτριας στην Studenica της μεσαιωνικής Σερβίας, Babić, 1987, πίν. XXXII.
32. 'Η ζωγραφική της εικόνας, λόγω παλαιότερων επεμβάσεων από μη ειδικούς, έχει εκτέσει έν πολλοίς στο πρόσωπο της Παναγίας, στα ρούχα, στις παλάμες κ. ά. 'Επίσης, η κάτω πλευρά του αυτόξυλου πλαισίου, έχει αποκοπεί προκειμένου να προσαρμοστεί σε μεταγενέστερο από το αρχικό τέμπλο.
33. Djurić, 1963', πίν. LIV. Weitzmann, κ.ά., 1982, σελ. 161 και Πέτκοβιτς, 1997, εικ. σελ. 69-71. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 97. Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 317 και Τσιγαρίδας, 2003', εικ. 93.
34. 'Ο 'Ιωάννης ο Χρυσόστομος τονίζει με έμφαση την κεντρική θέση του σταυρού ως έργον φιλανθρωπίας και σύμβολο της θείας κηδεμονίας για τον κόσμο. 'Ο σταυρός για τον Άντιοχέα πατριάρχη σχετίζεται με την σωτηρία του κόσμου, αφού ο Χριστός έδωσε την ψυχή του ως λύτρο σωτηρίας (Ρ. Γ. 58, 622· βλ. The Oxford Dictionary, 1991, τόμ. 1, σελ. 550, καθώς και P. Stockmeier, Theologie und Kult des Kreuzes bei Johannes Chrysostomus, Trier 1966). Στην όπισθια όψη της εικόνας σώζεται η χρονολογία ΑΨ' (1700). Αυτή αναφέρεται σε επιζωγράφηση της εικόνας ή όποια αφαιρέθηκε κατά την συντήρηση.
35. Για την εικονογραφία του αγίου βλ. Demus, 1960, σελ. 110-119 καθώς και Δρανδάκης, 1969, σελ. 12-13. Φουντούλης, 1991, σελ. 699-714. Παλιούρας, 1992.
36. Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 131, εικ. 10.
37. Βλ. άπεικόνιση του αγίου σε εικονίδιο των Τριών 'Ιεραρχών στην εικόνα του Νικολάου Ριτζού στο Σεράγεβο (Βοκοτόπουλος, 2005, εικ. 3). Βλ. επίσης άπεικονίσεις του 'Ιωάννου του Χρυσόστομου με σταυρό σε εικόνες Κρητικής τέχνης του 16ου αϊ. στην Συλλογή Λοβέρδου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, ΑΔ 35 (1980), Β1, σελ. 5-8), σε ιδιωτική Συλλογή (Α. Λεμπέση, Ρ. Έτζεόγλου, Μ. Καζανάκη-Λάππα, ΑΔ 46 (1991), Β' 2, σελ. 537) και στην Μονή Ξενοφώντος (Κυριακούδης, 1998, σελ. 126 εικ. 48). 'Η άπεικόνιση του αγίου με σταυρό άπαντά και στην μνημειακή ζωγραφική. Βλ. σχετικά Γκιολές 1988, σελ. 428, όπου αναφέρει παραδείγματα σε μνημεία παλαιολογείων χρόνων στην Λακωνία.
38. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 53, 54, 144.
39. «...μεγάλην κεφαλήν τοίς ώμοις αιώρων... ωχρότατος μετά του λευκού, κοίλος τοίς κόγχους των οφθαλμών, μέγας το μετωπον και πολλαίς ταίς στολίσι κεχαραγμένος, ώτα περικείμενος μεγάλα και τό γένειον μικρόν και άραιότατον» (Μ. Χατζηδάκης, Έκ των Έλπίου του Ρωμαίου, ΕΕΒΣ 14, 1938, σελ. 413).
40. Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 132, εικ. 10 και Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 144-145.
41. Οι ρόδακες κατανέμονται άνα πέντε στα κάθετα πλαίσια, τρεις στο άνω όριζόντιο και τρεις στο φωτιστέφανο.
42. Βλ. την Παναγία Βλαχερνίτισσα (τελευταίο τέταρτο 13ου αϊ.), τον Εύαγγελισμό στο παρεκκλήσιο της Ζωοδόχου Πηγής και τους άρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, Μουρίκη, 1990, σελ. 117-118, σημ. 87, εικ. 61. Βλ. επίσης και το έπιστολίο Δωδεκαόρτου της Μονής Σινά του 1200 περίπου Μουρίκη, 1990, εικ. 31-32.
43. Πρόκειται επίσης για μία εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα του 13ου και 14ου αϊ. (εικ. 49), μία εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας 'Οδηγήτριας του τελευταίου τέταρτου 13ου αϊ. (εικ. 59, 60), για την εικόνα του αγίου Χρυσόστομου του τέλους του 13ου αϊ. (εικ. 61) και για τις εικόνες του αγίου Γεωργίου (εικ. 67) και του αγίου Δημητρίου (εικ. 66) γύρω στα 1300.

44. Miljković-Peprek, 1967, πίν. I, XVI. "Έγχρωμη απεικόνιση Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 98. Πρωτάτο 1996. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 2003', εικ. 94.
45. Για την απόδοση της εικόνας του Χριστού με την ζωγραφική του Πρωτάτου είχε ήδη επισημανθεί σε προγενέστερες δημο-
Ο καλλιτεχνικός σύνδεσμος της εικόνας του Χριστού με την ζωγραφική του Πρωτάτου είχε ήδη επισημανθεί σε προγενέστερες δημο-
σιεύσεις της εικόνας, βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 365-368, εικ. 312 και Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 43, εικ. 29.
46. Από τις εικόνες αυτές έχουν δημοσιευτεί παλαιότερα μόνο η εικόνα του αγίου Δημητρίου, βλ. Weitzmann κ.ά., 1966, πίν. 60.
Chatzidakis, 1974, σελ. 168-169 και Λεύκωμα που εξέδωσε η Μονή με θέμα "Φορητές Εικόνες 13ου και 14ου αι." με κείμενο του Εύθ, και του αγίου Γεωργίου βλ. στο Λεύκωμα που εξέδωσε η Μονή με θέμα "Φορητές Εικόνες 13ου και 14ου αι." με κείμενο του Εύθ, και του αγίου Γεωργίου βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 356-358, εικ. 1-6, Τσιγαρίδας, 2003, σελ. 61-62, εικ. 170-172.
47. Βλ. Millet, 1927, πίν. 52, 1, πίν. 48, 1 και κυρίως Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 1 και 6, Τσιγαρίδας, 2003', εικ. 54-55, 102-103 και 42, 47. Βλ. Millet, 1927, πίν. 52, 1, πίν. 48, 1 και κυρίως Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 1 και 6, Τσιγαρίδας, 2003', εικ. 54-55, 102-103 και 42, 47.
51. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 315-316.
48. Βλ. περισσότερα στοιχεία στο Τσιγαρίδας, 1996' σελ. 356-358 και Τσιγαρίδας, 2003', σελ. 61-62. Τήν εικόνα του αγίου Γεωρ-
γίου και του αγίου Δημητρίου ο Χατζηδάκης την συνδέει επίσης με την τέχνη του Πρωτάτου, Chatzidakis, 1971, σελ. 168-169.
49. Βλ. σχετική τεχνολογική ανάλυση στο Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 356-358 Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 372-373.
50. Στόν Πανσέληνο έχουμε αποδώσει επίσης μία εικόνα του αγίου Δημητρίου που σώζεται στην Μονή Μεγίστης Λαύρας, βλ. Τσι-
γαρίδας, 1996', σελ. 359, εικ. 7 και Τσιγαρίδας, 2003, σελ. 61.
51. Βλ. την ολόσωμη Παναγία Όδηγήτρια του τέλους του 13ου αιώνα 14ου αι. της Μονής (σελ. 108, σημ. 58, εικ. 74), όπου σχε-
τικά παραδείγματα.
52. Panić-Babić, 1975, πίν. XXV και Babić, 1987, πίν. XXXII.
53. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 75. Για την εικόνα της Άχρίδος βλ. επίσης Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 171 και Balabanov, 1969, αρ.
24 και Georgievski, 1999, αρ. 17.
54. Τσιγαρίδας, 1997, σελ. 25, εικ. 6.
55. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 273.
56. Ασπρόμαυρη φωτογραφία της εικόνας έχει δημοσιευθεί, βλ. σχετικά Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 145, εικ. 33.
57. Οι διαστάσεις της εικόνας είναι: πλάτος 73,5 εκ. και ύψος 155 εκ. Τό ύψος της εικόνας δεν είναι τό αρχικό, γιατί είναι κομ-
μένη στο κάτω μέρος: υπολογίζεται ότι θα προσέγγιζε τα 165-170 εκ. Για την εικόνα βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 373, εικ. 317
και Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 143, εικ. 30.
58. Η εικόνα της Παναγίας Όδηγήτριας του Μουσείου της Καστοριάς, που χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα αποτελεί ένα από
τά λίγα σωζόμενα παραδείγματα. Βλ. Πελεκανίδου, 1983, σελ. 389-396 και Tsigaridas, 1988, σελ. 317-318, εικ. 36-37. Βλ. επίσης τις
εικόνες της Dečani, Weitzmann, κ.ά., 1982, σελ. 180, πρβλ. με σελ. 181. Ανάλογες, πιθανότατα, χρήσεως ήταν και οι ιδιαίτερα στε-
νόμακρες τρεις εικόνες (από 204 εκ. έως 259 εκ.) του ναού της Παναγίας Χρυσαινωτίτσας στην Λευκωσία Κύπρου. Εικόνες
Κύπρου, 1976, σελ. 62-67. Για εικόνες Παναγίας Όδηγήτριας μεγάλων διαστάσεων σε ύψος βλ. επίσης, την εικόνα της Παναγίας
Επισκοπιανής του Μουσείου Ζακύνθου (Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη 1986, σελ. 73-75, εικ. 76), την Παναγία Όδηγήτρια στην
Νάξο (Μήτηρ Θεού, σελ. 434-435, εικ. 67), δύο εικόνες Παναγίας Όδηγήτριας στο Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας (Παπαζώτος, 1995,
εικ. 24 και Άγιοι του Βυζαντίου 2005, αρ. 14, Byzantium, 2004, σελ. 163, εικ. 85), την Παναγία Επίσκεψη στην Άχριδα (Georgievski,
1999, σελ. 58-59, εικ. 21) κ.ά. Στην μνημειακή ζωγραφική, ανάμεσα στα άλλα παραδείγματα, βλ. ολόσωμη την Παναγία, Χώρα του
Άχωρίτου, στην Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, Lazarev, 1967, εικ. 449 και Underwood, 1966, II, πίν. 186-187 και την
Παναγία στην Studenica, Babić, 1987, εικ. 132.
59. Βλ. Djurić, 1961, σελ. 22-25, εικ. 14 και 8 και Weitzmann, κ.ά., 1966, εικ. 159, 171. Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 75. Πρόσφατα ο
γράφων υποστήριξε την άποψη ότι η εικόνα της Παναγίας Ψυχοσώστριας είναι έργο του Θεσσαλονικέως καλλιτέχνη Γεωργίου Καλ-
λιέργη και συνεπώς προέρχεται από την Θεσσαλονίκη, υπό εκτύπωση στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου με θέμα: «The Artistic
Life of Medieval Pskov and Late Byzantine Culture», Μόσχα Pskov 2003. Τήν άποψη αυτή ενίσχυσε η Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, υποστη-
ρίζοντας ότι η επένδυση της Παναγίας Ψυχοσώστριας προέρχεται από εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, βλ. σχετικά Λοβέρδου-Τσιγα-
ρίδα, 2005, σελ. 265-271, εικ. 2.
60. Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 161. Πέτροβιτς, 1977, εικ. στην σελ. 70. Ο τύπος αυτός του Χριστού αναπαράγεται και στις τοι-
χογραφίες του ναού του Πρωτάτου όχι σε τρία τέταρτα, αλλά κατ'ένωπιον, Miljković-Peprek, 1967, πίν. L XVII. Τσιγαρίδας, 2003, εικ.
93.
61. Πελεκανίδης, 1973, πίν. 12. Η φωτογραφία που δημοσιεύεται δεν είναι κατάλληλη για σύγκριση. Η άποψη που διατυπώνε-
ται βασίζεται σε επιτόπια και συγκριτική μελέτη με βάση φωτογραφίες του προσώπου της Παναγίας και του Χριστού.
62. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 377-379, εικ. 319. Η εικόνα του αγίου Γεωργίου έχει σήμε-
ρα ύψος 130 εκ. και πλάτος 53 εκ. και η εικόνα του αρχαγγέλου Γαβριήλ 112 εκ. ύψος και 42 εκ. πλάτος. Τό πάχος και στις δύο
εικόνες είναι 2,5 εκ. Έχουμε την γνώμη ότι οι αρχικές διαστάσεις των δύο εικόνων προσέγγιζαν τα 140-150 εκ. ύψος και 65-70 εκ.
πλάτος. Οι μεγάλες διαστάσεις της εικόνας του αγίου Γεωργίου οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για προσκυνηματική εικόνα
του 12ου αι. στην Μονή Σινά, και Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 158 (εικόνα του 1266-1267 στην Στρούγκα της Άχριδος) κ.ά. Βλ. επί-
σης την εικόνα του αγίου Γεωργίου, σε έξι-εξοχό ανάγλυφο διαστάσεων (286 x 68 εκ.) στον ναό του Αγίου Γεωργίου στην Όμορφοκ-
κλήσια Καστοριάς, Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 149-151, εικ. 39, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

63. Διονύσιος, 1909, σελ. 270.
64. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 47, 149. Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 140, και Μπακιτζής, 2003, εικ. σελ. 87. Bogdanović, Djurić,
Medaković, 1978, εικ. 60 και Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 12. Todić, 1993, εικ. 46-47.
65. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 54, 55. Πελεκανίδης, 1973, πίν. 79.
66. Πελεκανίδης, 1973, πίν. 79.
67. Βλ. τον μαυρίδα της εικόνας του αγίου Γεωργίου της Μονής (εικ. 78), έργο που έχουμε αποδώσει στο καλλιτεχνικό περιβάλ-
λον του Μανουήλ Πανσέληνου, και την τοιχογραφία του αγίου Προκοπίου της Μονής Χιλανδαρίου, Bogdanović, Djurić, Medaković,
1978, εικ. 60. Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 12.
68. Για την απόδοση της εικόνας του αγίου Γεωργίου στο εργαστήριο του Γ. Καλλιέργη βλ. σχετικά Tsigaridas, 2003 (υπό εκτύ-
πωση).
69. Οι σημερινές διαστάσεις της εικόνας είναι 112 εκ. ύψος και 42 εκ. πλάτος. Υποθέτουμε ότι οι αρχικές διαστάσεις της εικόνας
έφθαναν στα 150 εκ. ύψος και στα 65-70 εκ. πλάτος. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 379-380, εικ.
320-321.
70. Ανάλογο παράδειγμα συναντάμε και στην Dečani της μεσαιωνικής Σερβίας, όπου η εικόνα του ολόσωμου, αλλά μετωπικού,
αρχαγγέλου συνανήκει στο εικονοστάσιο του ναού με εκείνη της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης (μέσα 14ου αι.). Βλ. Weitzmann κ.ά.,
1982, σελ. 180.
71. Για την αναβίωση αρχαίων προτύπων στην βυζαντινή τέχνη βλ. Τσιγαρίδας, 1986, σελ. 112-113, εικ. 94α-β, όπου και σχετική
βιβλιογραφία.
72. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 125. Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 167. Πελεκανίδης, 1973, πίν. Α', Babić, 1987, εικ. 143-144.
73. Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 167. Πελεκανίδης, 1973, πίν. Α', Babić, 1987, πίν. VIII-IX. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 125
και 126.
74. Για τό θέμα αυτό βλ. Tsigaridas, 2003 (υπό εκτύπωση).
75. Ανάλογο άνοιγμα σε εικόνες του 14ου αι. βλ. Παναγία Όδηγήτρια Μονής Χιλανδαρίου (πρώτο τέταρτο 14ου αι.), Παναγία
Όδηγήτρια Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 99, 100. Παναγία Μεσονησιώτισσα Μονής Αγίου Παύλου
(τρίτο τέταρτο 14ου αι.) κ.ά. Τσιγαρίδας, 1997, εικ. 8.
76. Ο τύπος αυτός, που άπαντά σε φορητή εικόνα από την μεσοβυζαντινή περίοδο, άπνχει την απεικόνιση της Παναγίας Όδη-
γήτριας σε άψίδα του ιεροῦ, που συνοδεύεται από άγγέλους που σεβίζουν. Σχετικά παραδείγματα σε φορητές εικόνες βλ. την Πανα-
γία Όδηγήτρια, άμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς (δεύτερο μισό 12ου αι., Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 53 και
Τσιγαρίδας, 1999, αρ. 10), την Παναγία Όδηγήτρια, άμφιπρόσωπη εικόνα Άχρίδος (αρχές 14ου αι., Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 75), την
Παναγία Όδηγήτρια με εὐαγγελικές σκηνές του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (δεύτερο μισό 14ου αι., Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 113),
Παναγία Κοσινίτζα ή Έκκλησιάρισσα Μονής Χιλανδαρίου (1360-1370, Πέτροβιτς, 1997, εικ. στην σελ. 100), Παναγία Γοργοπήκσο
Ρόδου (1350-1360, Βυζαντινή-Μεταβυζαντινή Τέχνη 1986, σελ. 89) κ.ά. Πρόσθεσε, επίσης, δύο εικόνες της Μονής Βατοπαίδιου του
τελευταίου τετάρτου του 14ου αι. και του τέλους του 14ου αι.-αρχών 15ου αι. (εικ. 132, 336, 146, 314).
77. Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 308, όπου και άλλα παραδείγματα του αυτού εικονογραφικού τύπου.
78. Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 99.
79. Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 100. Πρόσθεσε τόν Χριστό της Παναγίας Όδηγήτριας του Βυζαντινού Μουσείου Βεροίας (τέλος 13ου
αι.), Παπαζώτος, 1995, εικ. 15, και τόν Χριστό της Παναγίας Ύπερευλογημένης της Μονής Αγίου Παύλου, Τσιγαρίδας, 1997, εικ. 6.
80. Babić, 1987, εικ. XXXII και Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 183.
81. Βλ. σχετικά, LCI, 1968, στ. 469-473 και The Oxford Dictionary, 1991, τ. 1, σελ. 584.
82. Χατζηδάκη, 1994, σελ. 91, εικ. 71.
83. Velmans, 1977, σελ. 168.
84. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 13.
85. Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 186 και Μπακιτζής, 2003, εικ. 91 (άγιος Παντελεήμων). Για την εικόνα βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996',
σελ. 380, εικ. 322.
86. Στην πίσω πλευρά δύο φύλλων βημοθύρων, όπου δεν σώζεται η ζωγραφική στην κύρια όψη, που βρέθηκαν στο όστεοφυλά-
κιο της Μονής, ο άνωνυμος καλλιτέχνης απέδωσε, επίσης, με την τεχνική του σχισμένου σχεδίου, με άψογο τρόπο, τις ολόσωμες
μορφές του αγίου Πέτρου και ενός Σερραφείμ. Οι μορφές αυτές έχουμε την γνώμη ότι χρονολογούνται στον 14ο αι.
87. Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 136 και Έγχο, εικ. 186. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, πίν. 149 και Μπακιτζής, 2003, εικ. σελ. 87.
Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 60 και Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 13.
88. Βλ. δ.π., σημ. 87.
89. Weitzmann, 1966, πίν. 16-17. Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 215-217, 219. Εικόνες Κύπρου, 1976, σελ. 56, Παπαγεωργίου, 1991,
εικ. 15α, 18, 26, 35 και Byzantium, 1994, σελ. 177. Η ανάγλυφη διακόσμηση του βάθους και των φωτοστεφάνων, που αντικαθιστά
λόγω ένδειας τις άργυρεπλήκρους επενδύσεις, έμφανίζεται από τό τέλος του 12ου αι. στην Κύπρο, στην Καστορία κ.ά. Βλ. σχετικά
Γκιολές, 1993-1994, σελ. 252, σημ. 19, όπου και βιβλιογραφία.

Εικόνες του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα

1. Σμυρνάκης, 1903, σελ. 402-403. Οικονομίδης, 1996, σελ. 49-53.

2. Οι περισσότερες από τις σωζόμενες εικόνες της Μεγάλης Δεήσεως δεν διατηρούν τις αρχικές τους διαστάσεις, γιατί σέ νεώτε-
ρα χρόνια έχουν κοπεί, γιά νά προσαρμοστούν στήν νέα τους χρήση. Από τις εικόνες αυτές της Μεγάλης Δεήσεως μόνο ή εικόνα του
Ίωαννη του Προδρόμου και του αρχαγγέλου Γαβριήλ έχουν δημοσιευτεί. βλ. σχετ. Chatzidakis, 1974, εικ. 9 και Felicetti-Liebenfels,
1956, εικ. 136Α. Έγχρωμη άπεικόνιση, μετά τήν συντήρηση του αρχαγγέλου Γαβριήλ, του Ίωαννη του Προδρόμου και του Ίωαννου
Θεολόγου, δημοσιεύονται στό Λεύκωμα πού εξέδωσε τό 1994 ή Μονή μέ θέμα: «Φορηταί εικόνες 13ου-14ου αιώνας» μέ κείμενο του
Ευθ. Τσιγαρίδα. Όλες οι εικόνες της Μεγάλης Δεήσεως, πλην αυτής του άγίου Λουκά περιέχονται στήν μελέτη, Τσιγαρίδας, 1996',
σελ. 359-363, εικ. 8-10. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 382-386, εικ. 323-326 και Θησαυροί του Άγίου Όρους, 1997, άρ. 2.21,
2.22, 2.23, 2.24 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας). Από τις εικόνες της Μεγάλης Δεήσεως οι εικόνες της Παναγίας, του αρχαγγέλου Γαβριήλ και του
επίσχευσι του Λουκά ήταν τοποθετημένες, άσφαλώς σέ δεύτερη χρήση, στόν κοιμητηριακό ναό, βλ. σχετικά I'spenskij, 1880, σελ. 59-
60.
3. Γιά τό θέμα της Μεγάλης Δεήσεως του τέμπλου και τά 15 σύνολα πού άπαντούν στό Άγιον Όρος, στό Σινά, στήν Ρωσία κ.ά.,
βλ. Weitzmann, 1984, σελ. 63-86, εικ. 1-17, Ikoni 1991, άρ. 51.1-7, 65.1-9, 83.1-3, Θησαυροί Άγίου Όρους, άρ. 2.21-2.27, 2.44-2.53
(Ε. Ν. Τσιγαρίδας), όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία.
4. Djurić, Živković, Korać, 1990, εικ. 135, Holy Image, Holy Space, 1988, εικ. 30 και Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 189.
5. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 95.
6. Βλ. Παναγία Τριχερούσα της Μονής Ξιλανδαρίου Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 93, άγιο Γεώργιο από τήν Τρυπη-
τή Αγίου, Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 74-75 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 145, και αρχαγγέλο Γαβριήλ στήν Συλλογή Tretiakov της
Μόσχας, Bank, 1985, έκ. 290.
7. Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 81, 82, 84, 85, 86, 87, Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 188-190, Müller-Ijordjević, 1984,
πίν. 19-26, και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 118 και 120, Θησαυροί Άγίου Όρους 1997, άρ. 2.25, 2.26, 2.27 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας) και Πέτ-
κοβιτς, 1997, σελ. 27-28, Γιά τις διαφορετικές απόψεις πού έχουν εκφραστεί όσον άφορά στήν χρονολόγηση των εικόνων βλ. Τσι-
γαρίδας, 1996', σελ. 360, σημ. 16.
8. Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 86, Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 118, Πέτκοβιτς 1997, σελ. 85.
9. Millet, 1927, πίν. 23.2, 37.2 και 39.1, Chatzidakis, 1972, εικ. 1-2, Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 30.
10. Τσιγαρίδας, 1978, πίν. 7 και Weitzmann, κ.ά., 1966, εικ. 200, Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 120, Τσιγαρίδας, 1996', εικ. 10 και 11
και Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 94-95, Πρόσθεσε και τήν εικόνα του άγίου Ίωαννου του Θεολόγου στό Έκκλησιαστικό και Βυζαντινό Μου-
σειό της Ίερās Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 117 (τρίτο τέταρτο του 14ου αϊ.).
11. Βλ. σχετικά Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 362-363.
12. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 34.
13. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 120, 122, Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 89 και 92, 93, Θησαυροί Άγίου Όρους, άρ. 2.26 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
14. Βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 363.
15. Γιά τά χειρόγραφα αυτά της Μονής βλ. σχετικά Καδάς, 1996, σελ. 597, εικ. 544 και Λάμπερτς, 1996, σελ. 568-569, εικ. 506
και 544. Βλ. και Εικονογραφημένο Ευαγγέλιο Ίωάννου ΣΤ' του Καντακουζηνού (κωδ. άρ. 16), Άγιον Όρος 2001, εικ. φ. 6ν (Ίωάν-
νης), φ. 133ν (Λουκάς), φ. 187ν (Μάρκος), φ. 306r (Ματθαίος).
16. Η εικόνα, σημερινών διαστάσεων 135 x 135 εκ., δεν διατηρεί τό αρχικό ύψος, γιατί σέ νεώτερα χρόνια έχει κοπεί στό κάτω
μέρος γιά νά προσαρμοστεί σέ νέα χρήση. Όστόσο, υπολογίζεται ότι τό αρχικό ύψος της εικόνας έφθανε τά 155-160 εκ. Τό ύψος
λοιπόν αυτό της εικόνας μαζί μέ τό πλάτος, πού άνέρχεται στό 135 εκ., τήν καθιστούν μιά από τις μεγαλύτερες εικόνες, πού σώζο-
νται στήν Ελλάδα. Άνάλυση, σύγχρονη περίπτωση είναι ή περίφημη εικόνα της Σταυρώσεως της Μονεμβασιάς, πού έχει διαστάσεις
168 ύψος και 139 πλάτος. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 386-391, εικ. 327-328.
17. Η εικόνα δεν σώζεται σέ καλή κατάσταση. Τό ξύλο είχε φθάσει σέ σημείο πλήρους αποσάθρωσης από τό σαράκι, ενώ ή
ζωγραφική επιφάνεια μέ τό υπόστρωμά της σέ πολλά σημεία είχε διογκωθεί και ήταν έτοιμη νά πέσει. Άκόμα στό σημεία πού είχε
άπολεσθεί ή ζωγραφική, τό ξύλο είχε επιστρωθεί από μη ειδικούς, σέ χρόνο άγνωστο, μέ μιά ισχυρή κόλλα, πού είχε γίνει ένα σώμα
μέ τό σαθρό ξύλο. Τό έργο της συντήρησης, πού υπήρξε ιδιαίτερα επίπονο, όφείλεται στήν γνώση, στήν ικανότητα και στόν ζήλο του
συντηρητού έργων τέχνης κ. Π. Σγούρου και των συνεργατών του.
18. Γιά τήν εικονογραφία της σκηής βλ. Millet, 1916, σελ. 467 κ.έ., Sandberg-Vavala, 1929, σελ. 286-296 και Μουρίχη, 1985, σελ.
145, όποσημ. 1, όπου πρόσθετη βιβλιογραφία.
19. Djurić, 1987, εικ. 9, 11, 12, Felicetti-Liebenfels, 1956, σελ. 53, 'Ο ίδιος εικονογραφικός τύπος άπαντά και σέ μνημεία της Ίτα-
λίας του 13ου αϊ., όπως στίς τοιχογραφίες της Άκυλίας (γύρω στό 1200) και σέ πίνακες από τήν Τοσκάνη. Βλ. Millet, 1916, σελ.
513-514, Πρόσθεσε και τήν Αποκαθίλωση άμφιπρόσωπης εικόνας, άλλοτε στήν Μονή Προδρόμου Σερρών, Miljković-Perek, 1966,
σελ. 177-183, εικ. 1-3, 'Η χρονολόγηση της εικόνας στό τέλος του 13ου μέ άρχές του 14ου αϊ., πρέπει νά γίνει δεκτή μέ επιφύλαξη.
Έχουμε τήν γνώμη ότι ή χρονολόγησή της στό τρίτο τέταρτο του 14ου αϊ. είναι πίο πιθανή.
20. Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 101.
21. Άνάλυση καλλιτεχνική και εκφραστική ποιότητα βλ. στόν άγιο Ίωαννη τόν Θεολόγο του Έκκλησιαστικού και Βυζαντινού
Μουσείου της Ίερās Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 117, 'Η εικόνα αυτή χρονολογείται στό τέλη του 14ου ή
άρχές του 15ου αϊ., κατά τήν γνώμη μας ανήκει στό τρίτο τέταρτο του 14ου αϊ.
22. Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 102-103 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 125-126, Bank, 1985, άρ. 281, Ξυγγόπουλος, 1955, σελ. 29-
49, Έγχρωμη άπεικόνιση στόν κατάλογο ΧΑΕ, 1984, άρ. 8, σελ. 21 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 130, Πρόσθεσε και τήν εικόνα του
άγίου Ίωάννου του Θεολόγου στό Έκκλησιαστικό και Βυζαντινό Μουσείο της Ίερās Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Βοκοτόπουλος, 1995,

23. Ξυγγόπουλος, 1957, σελ. 25 κ.έ., πίν. 7.1.
24. Γιά τό Κυριακό και τήν Σκήτη του Άγίου Δημητρίου, της όποιας ή ίδρυση άνάγεται στόν 11ο αϊ., βλ. Μαμαλούκος, 2001, σελ.
284-285 όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.
25. Βοκοτόπουλος, 2005, εικ. 26.
26. Chatzidakis, 1962, πίν. 1.
27. Μπαλτογιάννη, 2004, σελ. 11-22.
28. Todić, 1993, εικ. 8, Millet, 1927, πίν. 78.1.
29. Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στήν σελ. 67, Θησαυροί Άγίου Όρους, 1997, άρ. 2.7 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
30. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 14, 21 και Μπαλτογιάννη, 2004, άρ. 4, 8.
31. Müller-Ijordjević, 1984, πίν. 31, Popovska-Korobar, 2004, εικ. 3.
32. Παπαμαστοράκης, 1998, σελ. 70, εικ. 29.
33. Γιά τόν αντικλασικό χαρακτήρα της εικόνας, βλ. Chatzidakis, 1974, σελ. 184, εικ. 19, Γιά σταυρούς βλ. Παπαζώτος, 1995, εικ.
- 30, 62, Άγιοι του Βυζαντίου, 2004, εικ. 1, σελ. 83.
34. Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον, 2002, άρ. 58 (Ν. Κατζιδάκη), 'Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004, εικ. 124.
35. Φωτογραφία της εικόνας δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά στό ΑΔ 28 (1973), πίν. 456γ (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
36. Holy Image-Holy Space, 1988, άρ. 9, Μήτηρ Θεού, 2000, άρ. 83 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
37. Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στήν σελ. 80.
38. Prolonjić, 1997, εικ. 1b.
39. Γιά τήν εικονογραφία του άγίου βλ. Demus, 1960, σελ. 110-119, Δρανδάκης, 1969, σελ. 12-13, Φουντούλης, 1991, σελ. 699-
714, Γιά άλλες άπεικονίσεις του άγίου Ίωάννου Χρυσοστόμου μέ σταυρό, βλ. εικ. 62.
40. Demus, 1960, εικ. 22, Έγχρωμη άπεικόνιση της εικόνας βλ. Weitzmann κ.ά. 1982, σελ. 81, Byzantium, 2000, άρ. 135, Άχει-
μάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 9, σελ. 42, Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 129.
41. Gabelić, 1998, πίν. XXVIII, εικ. 41 και Πελεκανίδης, 1953, πίν. 129α και 131α.
42. Άριστερά της κεφαλής, πάνω από τόν όμο διασώζεται ή άκόλουθη νεώτερη έπιγραφή: ΒΑΤΟΠΕΔΗΝΟΣ.
43. Πελεκανίδης, 1953, πίν. 129α και Gabelić, 1998, εικ. 51, 55, 57, 77.
44. Gabelić, 1998, εικ. L XI, 82, 103, 104, 107.
45. Βλ. Τό άνάλογο σέ εικόνες και τοιχογραφίες του 14ου αϊ. Πελεκανίδης, 1953, πίν. 134β, 136α και 145β, Djurić, 1961, εικ. 58
και Τά έκάτο χρόνια της ΧΑΕ, 1984, σελ. 19, Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 9.
46. Δρανδάκης, 1969, σελ. 13 κ.έ. Φουντούλη, 1991, σελ. 699-715, Γιά τήν εικονογραφία των Τριών Ίεραρχών βλ. Δρανδάκης,
1969, σελ. 1-34 και Παλιούρας, 1992.
47. Τά έκάτο χρόνια της ΧΑΕ, 1984, άρ. 9, σελ. 19 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 129, Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 9, Πρβλ.
και τήν παλαιότερη άπεικόνιση των Τριών Ίεραρχών στήν ψηφιδωτή παράσταση του 12ου αϊ. στήν Capella Palatina του Παλέρμου,
Demus, 1949, πίν. 23β, Σέ χειρόγραφα ή άπεικόνιση των τριών Ίεραρχών άπαντά από τόν 11ο αϊ., Βοκοτόπουλος, 2005, σελ. 224,
σημ. 160.
48. Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 131, εικ. 10, όπου και άλλα παραδείγματα, Βοκοτόπουλος, 2005, σελ. 224-225, εικ. 13, σημ. 166.
49. Πελεκανίδης, 1953, πίν. 121β, Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 141 και Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 9, σελ. 44.
50. Τσιούμη, 1992, σελ. 156, εικ. 3-4, Γιά τήν εικόνα των Τριών Ίεραρχών του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (δεύτερο μισό 14ου
αϊ.), βλ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 9, 'Η Άχειμάστου-Ποταμιάνου τήν χρονολογεί στό πρώτο μισό του 14ου αϊ., ενώ ό
Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 129, στό δεύτερο μισό του 14ου αϊ., άποψη μέ τήν όποία συντάσσομαι.
51. Γιά τήν εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, δ.π., σελ. 292-303, εικ. 212, Νά σημειωθεί ότι τήν προ-
σωνυμία «Βατοπενινή» φέρει, ένίοτε, και ή θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Έσφαγμένης της Μονής Βατοπαϊδίου σέ μεταγενέ-
στερα χρονικά άντίγραφα του 18ου-19ου αϊ.
52. Γιά τήν εικόνα αυτή, βλ. Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, σελ. 116, 117, Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 100, Babić, 2003, σελ. 95-
101, εικ. 1, σχεδ. 1.
53. Babić, 2003, σελ. 99, εικ. 2, σχεδ. 2, 3, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, 1986, άρ. 82, σελ. 79-82 και άρ. 89, σελ. 86 και
88 (Άχειμάστου-Ποταμιάνου), Μήτηρ Θεού, 2000, άρ. 73 (Μ. Βασιλάκη).
54. Τό ίδιο ένδυματολογικό στοιχείο άπαντά σέ εικόνα της Παναγίας Όδηγήτριας της Άχρίδας των άρχών του 14ου αϊ. μέ τήν
προσωνυμία «Επίσχεψις», Babić, 2003, σελ. 99, Georgievskij, 1999, άρ. 21.
55. Γιά τήν χειρονομία αυτή, ή όποία στήν εικονογραφία της Παναγίας άπαντά άπ' τόν 13ο αιώνα, βλ. δ.π., σελ. 87, 91, εικ. 59.
56. 'Η Babić, 2003, σελ. 100-101 δέχεται ότι ό συγκεκριμένος αυτός τύπος συνδέεται πιθανότατα, μέ τήν λατρεία της εικόνας της
Παναγίας Όδηγήτριας της Μονής Εικοσιφοίνισσας, ή Κοσινίτζας του Παγγαίου.
57. Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 99, Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 75.
58. Τσιγαρίδας, 1997, σελ. 32, 36, εικ. 11, 13, Κατζιδάκη, 1997, άρ. 1, σελ. 66-73.
59. Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 99, Τσιγαρίδας, 1997, σελ. 30, εικ. 10, Βλ. και τήν Παναγία Βρεφοκρατούσα της Μονής Προδρόμου
Σερρών (1358/64), Ξυγγόπουλος, 1973, πίν. 57.
60. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 391, εικ. 329.
61. Πάλλας, 1957, σελ. 137, σημ. 2.

62. Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet, 1916, σελ. 489-516, Weitzmann, 1961, σελ. 476-490 και Σωτηρίου, 1973-1974, σελ. 139-147.
63. Διονύσιος, 1909, σελ. 109.
64. Τσιτουρίδου, 1986, πιν. 44. Πελεκανίδης, 1973, πιν. 28. Πελεκανίδης, 1953, πιν. 158α. Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 221.
65. Τα παραπάνω στοιχεία παρουσιάζονται σε βαθμό που ποικίλλει από μνημείο στις τοιχογραφίες του 1359/60 στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη της ίδιας πόλεως.
66. Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 331, σημ. 144. Affonskije Drevnosti, 1992, αρ. 9, 10, 11. Παπαμαστοράκης, 1998, εικ. 30, 179 στα 1400) κ.ά. Βλ. σχετ. Πελεκανίδης, 1953, πιν. 158 και Subotić, 1971, εικ. 24.
68. Βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 331, σημ. 144. Affonskije Drevnosti, 1992, αρ. 9, 10, 11. Παπαμαστοράκης, 1998, εικ. 30, 179 και Sinai, Byzantium, Russia 2000, B. 140.
67. Βλ. την εικόνα του αγίου Νικολάου της Μονής Κουτλουμουσιού (Τσιγαρίδας, 2000, εικ. 23), την Άποκαθήλωση (δεύτερο μισό 14ου αι.) στο Βυζαντινό Μουσείο 'Ιδρύματος 'Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στην Λευκωσία (Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 101), την Σταύρωση (πρώτο μισό 15ου αι.), στον Άγιο Κωνσταντίνο στα 'Ιεροσόλυμα (Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 27), την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος της Μονής του τρίτου τετάρτου του 14ου αι. (εικ. 113) κ.ά.
69. Χρυστού Παντοκράτορος της Μονής του τρίτου τετάρτου του 14ου αι. (εικ. 113) κ.ά.
70. Χρυστού Παντοκράτορος της Μονής του τρίτου τετάρτου του 14ου αι. (εικ. 113) κ.ά.
71. Σε φορητές εικόνες το παλαιότερο παράδειγμα απαντά από τον 8ο-9ο αι. σε εικόνα από τον ναό της Παναγίας Φανερωμένης, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο του 'Αρχιεπισκοπικού Μεγάρου της Λευκωσίας. Βλ. επίσης μία εικόνα στο Novgorod (πριν το 1169) και δύο εικόνες του 13ου αι. στην Μονή του Σινά. Μουρίκη, 1990, εικ. 48 και 61 και Μπαλτογιάννη, 2000, εικ. 83-85. Βλ. επίσης την ολόσωμη Παναγία Βλαχερνίτισσα στην Συλλογή Tretiakov, Smirnova, 2003, εικ. 8.
72. Για τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Βλαχερνίτισσας βλ. Καλοκύρης, 1972, σελ. 74-76. Tatić-Djurić, 1972, σελ. 63-88. Tatić-Djurić, 1977, σελ. 3-26, εικ. 1-15. Μπαλτογιάννη, 2000, σελ. 139, 141. Smirnova, 2003, σελ. 749-768.
73. Μπαλτογιάννη, δ.π., σελ. 140-141.
74. Smirnova, δ.π., σελ. 761, 763, 766.
75. Π.χ. το παναγίριο της Μονής Ξηροποτάμου, γνωστό ως «ο δίσκος της Πουλχερίας» του 14ου αι. Θησαυροί του 'Αγίου 'Ορους, 1997, αρ. 9.5, σελ. 292-293 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα), το παναγίριο της Μονής Χιλανδαρίου του 10ου-11ου αι. δ.π. αρ. 9.8, σελ. 297-298 (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα), και το παναγίριο, άλλοτε στην Μονή Παντελεήμονος, Kalavrezou-Maxeiner, 1985, αρ. 132, 83, 87, 206-208. Piatnisky, 2000, σελ. 40-55. Βλ. επίσης Καλαβρέζου, 2000, σελ. 190-192.
76. Σωτηρίου, 1956, εικ. 222 και 232. Holy Image-Holy Space, 1988, αρ. 24.
77. Θησαυροί 'Αγίου 'Ορους, 1997, αρ. 2, 19 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας) και Παπαμαστοράκης, 1998, εικ. 27, 28.
78. 'Ερμηνεία αυτής της προσωπίας, σύμφωνα με την παράδοση, βλ. Προσκυνητάριο, 1993, σελ. 66, και Uspenskij, 1880, σελ. 58. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 391-392, εικ. 84.
79. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 486-487 και κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.
80. Holy Image-Holy Space, 1988, αρ. 24. Σωτηρίου, 1956, εικ. 226 και 234. Ikoni, 1991, αρ. 95. Στόν κατάλογο ή εικόνα της Συλλογής Tretiakov χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 15ου αι., έχουμε όμως την γνώμη ότι μία χρονολόγηση της εικόνας στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αι. είναι πιθανότερη.
81. Holy Image-Holy Space, 1988, αρ. 24 και Ikoni, 1991, αρ. 95. Πρόσθεσε και την εικόνα της Παναγίας με τον Χριστό της ίδιας Συλλογής στην Μόσχα, Lazarev, 1971, αρ. 17.
82. Ο Uspenskij, 1880, σελ. 58, θεωρεί την εικόνα ως έργο από την Θεσσαλονίκη και την χρονολογεί την εποχή του 'Ανδρόνικου, υπονοώντας ίσως τον Δεσπότη 'Ανδρόνικο, που έχει δωρίσει στην Μονή την εικόνα των αποστόλων Πέτρου και Παύλου (εικ. 162, 297).
83. Carusian, 1861, σελ. 225, ο οποίος αναφέρει ως τόπο προέλευσής και τον ναό της 'Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, πλέον αυτού της Θεσσαλονίκης. Kondakov, 1902, σελ. 164-165, 186. Σμυρνάκης, 1903, σελ. 439 και Θεοφίλος, 1972, σελ. 101.
84. Βλ. σχετ. Grabar, 1975, εικ. 84, αρ. 39. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, 496-497 και το κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.
85. 'Αναφορά και φωτογραφία της εικόνας στον Kondakov, 1902, εικ. 71. 'Εγχρωμη φωτογραφία της εικόνας βλ. Προσκυνητάριο, 1993, εικ. 18. 'Η εικόνα έχει δημοσιευτεί από την Βασιλική-Καρακατσάνη, 1966-1969, σελ. 200-205, πιν. 82, ή οποία την χρονολογεί στο πρώτο τέταρτο του 14ου αι. Αντίθετα ο Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 392, εικ. 438 την χρονολογεί στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αι.
86. Τσιγαρίδας, 1996, εικ. 308. Ζηκονίε, Κοράε, Babić 1986, εικ. 112. Βασιλική-Καρακατσάνη, 1966-1969, πιν. 83. 'Εγχρωμη απεικόνιση βλ. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 10. Πρόσθεσε, επίσης, την ψηφιδωτή απεικόνιση της Παναγίας 'Οδηγήτριας στην Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, Underwood, 1966, εικ. στην σελ. 187.
87. Ikoni, 1991, αρ. 36.
88. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 113. Βλ. επίσης την Παναγία από τον Ευαγγελισμό του βημοθύρου της Μονής Μεγίστης Λαύρας του τέταρτου τετάρτου του 14ου αι., Τσιγαρίδας, 2004, σελ. 31-32, εικ. 6-8.

89. 'Η εικόνα έχει δημοσιευτεί από τον Chatzidakis, 1959, σελ. 33, 36-37, εικ. 22, τον Grabar, 1975, έγχρ. πιν. D, εικ. 81-83, αρ. 38. Χαλαλάμπους-Μουρίκη, 1962-1963, σελ. 90, πιν. 37.1, 'Εγχρωμη απεικόνιση βλ. επίσης Προσκυνητάριο, 1993, εικ. 17. 'Ο τήν περίοδο αυτή. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 392-393, εικ. 439. Για την επένδυση της εικόνας Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 493-496, εικ. 439 και το κείμενο της ίδιας στον παρόντα τόμο.
90. Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. κυρίως Χαλαλάμπους-Μουρίκη, 1962-1963, σελ. 87-114, πιν. 33-39 και 'Α. Τριβυζαδάκη, 'Ο εικονογραφικός κύκλος του Πατριάρχου 'Αβραάμ, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 196-309 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή).
91. Ο Chatzidakis, 1959, δ.π. και η Χαλαλάμπους-Μουρίκη, 1962-1963, σελ. 90 χρονολογούν την εικόνα πριν από τα μέσα του 14ου αι.
92. Weitzmann, κ.ά., 1966, πιν. 78. Θησαυροί της 'Ορθοδοξίας, 1994, αρ. 44 (Αν. Δρανδάκη).
93. Bank, 1985, εικ. 274-275 (τήν τοποθετεί λανθασμένα στο πρώτο μισό του 14ου αι. 'Η ίδια εικόνα σε νεότερη δημοσίευση χρονολογείται στο τελευταίο τρίτο του 14ου αι., Ikoni, 1991, αρ. 26 και Mount Athos Treasures, 2004, σελ. 229, εικ. V 8, B, και την εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μουσείο Hermitage της Πετρούπολης, Sinai, Byzantium, Russia 2000, αρ. B 18 (δεύτερο μισό 14ου αι.).
94. Weitzmann κ.ά., 1966, πιν. 78 (τέλος 14ου αι.).
95. Χαλαλάμπους-Μουρίκη, 1962-1963, πιν. 33, όπου και άλλα παραδείγματα έργων Κρητικής σχολής (πιν. 35, 37-39), Holy Image, Holy Space, 1988, εικ. 64-65. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 32 και Bank, 1985, εικ. 292-293. Πρόσθεσε και την εικόνα της Συλλογής Διονυσίου Λοβέρδου στο Βυζαντινό Μουσείο 'Αθηνών (τέλος 15ου αι.), Συλλογή Διονυσίου Λοβέρδου, 'Αθήνα 2002, εικ. 11.
96. Βασιλική-Καρακατσάνη, 1966, 1969, πιν. 83.
97. Σε ανάλογα συμπεράσματα, όσον αφορά τον τόπο κατασκευής των επενδύσεων των εικόνων αυτών έχει καταλήξει και η Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στο οικείο κεφάλαιο του παρόντος τόμου. Πρόσθεσε, Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 250-251, εικ. 14-15. Επίσης και η Βασιλική-Καρακατσάνη, 1966-1969, σελ. 205, δέχεται ότι η εικόνα της Παναγίας 'Οδηγήτριας (εικ. 132, 336), προήλθε από την Θεσσαλονίκη. Στην ζωγραφική παράδοση της Θεσσαλονίκης εντάσσει τις δύο εικόνες και ο Uspenskij, 1880, σελ. 41. Έχοντας ασφαλώς υπόψη την παράδοση για προέλευση των εικόνων από την Θεσσαλονίκη.
98. Διονύσιος, 1909, σελ. 162.
99. Για την ζωή του από τον Συμεών τον Μεταφραστή βλ. PG 114, σελ. 469-554.
100. Για την εικονογραφία του αγίου βλ. LCI 8 (1976), στ. 454 (G. Weigert), Tomeković, 1989, σελ. 128-129, εικ. 16, 17, 23.
101. Weitzmann, 1976, πιν. XCI, XCII. Menologio, 1907, πιν. 310.
102. Μουρίκη, 1985, σελ. 180, πιν. 77. Στίκας, 1970, πιν. 32. Πελεκανίδης, 1955, πιν. 81.1.
103. Sacropulo, 1966, πιν. XXVII. Mango-Hawkins, 1966, εικ. 39.
104. Petković, 1950, σελ. 93, 212, 253. Bošković-Petković, 1941, σελ. 3.
105. Millet, 1927, πιν. 158.1, 180, 194.2, 216, 146.2.
106. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 20, σελ. 81.
107. Byzantium, 1994, αρ. 140 (γύρω στα 1400). Βοκοτόπουλος, 1995, αρ. 141 (τέλος 14ου αι.), Byzantium, 2004, αρ. 78 (γύρω στα 1400).
108. Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 108, εικ. στην σελ. 108-109.
109. 'Ασπρόμαυρη φωτογραφία της εικόνας δημοσιευμένη από τον Kondakov, 1902, σελ. 191-192, εικ. 73, τον Grabar, 1975, σελ. 68, πιν. 87. Βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 393-394, εικ. 331.
110. Grabar, 1975, σελ. 68. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 497, εικ. 331. Βλ. επίσης στον παρόντα τόμο το κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα.
111. Βλ. σχετ. Millet, 1916, σελ. 75-79 και Μπαλτογιάννη, 1984, σελ. 51.
112. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, πιν. 151-152, 155.
113. 'Η εικόνα της 'Αγίας Τριάδος του Rubliev κατά τον Lazarev, 1971, σελ. 35, 37, χρονολογείται γύρω στα 1411 ενώ και άλλες στα 1425-1427, Ikoni, 1991, αρ. 84. Βλ. επίσης την φυσιογνωμική και έν μέρει τεχνοτροπική συναφεια στην απεικόνιση του Πέτρου και Παύλου (εικ. 162, 297) ανάμεσα στον αρχάγγελο Μιχαήλ της Μεγάλης Δεήσεως του Κρεμλίνου (τέλος 14ου αι.), που αποδίδεται στην 'Εκφραση, τον Τάλαρ, να (Ikoni, 1991, αρ. 65), και στον αρχάγγελο Γαβριήλ της εικόνας του Βατοπαϊδίου.
114. Ο Uspenskij, 1880, την θεωρεί λανθασμένα, ως έργο της εποχής του 'Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328).
115. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 394-396, εικ. 322.
116. Το θέμα αυτό είναι γνωστό κυρίως στην εικονογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και της Βασιφόρου από τον 12ο αι. Βλ. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, 1984, εικ. στις σελ. 74-75 και Holy Image, Holy Space, 1988, εικ. 60.
117. 'Η εικονογραφία της σκηνής φαίνεται ότι ακολουθεί πιστά την 'Ερμηνεία του Διονυσίου του εκ Φουρνά (Διονύσιος, 1909, σελ. 175). Για την εικονογραφία της σκηνής βλ. Χατζηδάκη, 1982-1983, σελ. 173 και Κατσάτση, 1988, σελ. 48-60. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα περισσότερα μνημεία των Παλαιολόγων ή 'Ελισσάβετ στην 'Ενωση του Προδρόμου εικονίζεται καθιστή, Βλ. Sisto Nagoritsino (Millet-Frolow, 1962, πιν. 107.1) και καθολικό Μονής Προδρόμου Σερρών (Συγγενικός, 1973, πιν. 26) κ.ά.
118. Χυγοπούλου, 1971, εικ. 8. Βλ. και την εικόνα της 'Ενωσης του Προδρόμου (αρχές 15ου αι.) του Προέτατου, όπου η Ελισσάβετ είναι, επίσης, ξαπλωμένη, Βασιλική, 2004, εικ. 17.
119. Βλ. σχετ. Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, Underwood, 1966, τ. 2, σελ. 100-101. 'Αγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης.

- Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 124. Στο δεύτερο μισό του 14ου αϊ. βλ. τό λουτρό στην Περιβλεπτο του Μυστρά. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 151.
120. Chatzidakis, 1974, σελ. 172-177. Πρβλ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 123-124.
121. Ευγγρόπουλος, 1957, πίν. 6, 1-3. Χατζηδάκης, 1977, σελ. 52-54, πίν. 6, 8 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 143. ('Η σύγκριση άφορά στην απόδοση του ενδύματος).
122. Carustin, 1861, σελ. 223. ό όποιος έπισημαίνει "ότι δέν είναι έργα ενός και του ίδιου ζωγράφου". "Έχει μάλιστα την γνώμη όπι ή εικόνα του Χριστού είναι αρχαιότερη. Barskij, 1885-1887, σελ. 205-206. Ό Uspenskij, 1880, σελ. 37-41, πιστεύει έπίσης ότι οι δύο εικόνες δέν είναι σύγχρονες. Kondakov, 1902, σελ. 134-135 και 192-193, βλ. σχετ. Συμυρνάκης, 1903, σελ. 439. Ό Θεόφιλος, 1972, σελ. 103, άναφέρει ότι οι εικόνες είναι έργα δύο ζωγράφων και "προέρχονται έξ 'Ιωαννίνων, έκ των συγγενών 'Ιωάννου Καντακου-σηνού". Έγχρωμη άπεικόνιση βλ. Προσκυνητάριο, 1993, εικ. 27.
123. 'Η εικόνα της Παναγίας έχει ύψος 25.5 εκ. και πλάτος 22 εκ., ενώ του Χριστού έχει ύψος 23 εκ. και πλάτος 17.5 εκ. "Έτσι ό Χριστός προκειμένου νά σταθεί στην νεότερη θήκη δέχτηκε πρόσθετο ξύλινο πλαίσιο. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 396-397, εικ. 437.
124. Uspenskij, 1880, σελ. 40. Millet-Pargoire, Petit, 1904, σελ. 26, άρ. 77. Συμυρνάκης, 1903, σελ. 439.
125. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 493, εικ. 437. Πρβλ. Grabar, 1975, σελ. 60-62, άρ. 32. Βλ. και κείμενο της Λοβέρδου-Τσιγαρίδα στον παρόντα τόμο.
126. Βλ. σχετ. Grabar, 1975, σελ. 60-62, άρ. 32 και Prosopographischen Lexikon, 1981, άρ. 10932.
127. Μεταγραφή της έπιγραφής, πού σήμερα δέν σώζεται στην ίδια κατάσταση, παρέχει ό Kondakov, 1902, σελ. 192-193, σημ. 1, πού είχε ως αρχική πηγή τό χειρόγραφο της Μονής άρ. 1037, φ. 25ν. Βλ. και Millet, Pargoire, Petit, 1904, σελ. 26, άρ. 76. Συμυρνάκης, 1902, σελ. 431.
128. Για τόν εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Γλυκοφιλούσας βλ. σχετική βιβλιογραφία. Τσιγαρίδας, 1981, σελ. 275, σημ. 5 και σελ. 276 σημ. 11 και Μπαλτογιάννη, 1994, σελ. 131-142.
129. Βλ. Bank, 1985, εικ. 223-224.
130. Βλ. εικόνες 14ου και 15ου αϊ. στό Ikonii, 1991, άρ. 64, 85 και 87. Βλ. έπίσης άδημοσίευτη εικόνα του ίδιου τύπου στην Μονή Μεγίστης Λαύρας κ.ά.
131. Lazarev, 1967, εικ. 528 και έγχρωμη άπεικόνιση Bank, 1985, εικ. 276. Πρόσθεσε την Παναγία Βρεφοκρατούσα στό δίπτυχο του Θωμά Πρελιούμποβιτς, 1367-1384 (Weitzmann κ.ά., 1966, εικ. 196 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 127).
132. Lazarev, 1971, εικ. 20 (Παναγία του Don) και 17.
133. Για την έπιγραφή στην επένδυση βλ. Kondakov, 1902, σελ. 192-193. Grabar, 1975, σελ. 61 και Millet-Pargoire-Petit, 1904, άρ. 76 σελ. 26, όπου σχολιασμός της έπιγραφής και των τμημάτων, πού δέν σώζονται. Συμυρνάκης, 1903, σελ. 439.
134. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 493, εικ. 436.
135. Βλ. σχετικά τόν Χριστόν Παντοκράτορα στην ένορία Άνατολής, γύρω στά 1400 (Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, άρ. 148) και τόν Χριστό Ζωοδότη Μονής Χρυσοπηγής Κρήτης, άρχές 15ου αϊ. (Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, άρ. 130). Βλ. έπίσης τόν Χριστό από εικόνα Δεήσεως του Λονδίνου, μέσα 15ου αϊ. και τόν Χριστό Παντοκράτορα στην Μονή Τοπλού στην Κρήτη (Byzantium, 1994, άρ. 230. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, άρ. 140). Πρόσθεσε τόν Χριστό από την εικόνα της Σύναξης των άρχαγγέλων της Μονής Βατοπαιδίου (εικ. 197).
136. Βλ. Εικόνα Δεήσεως Λονδίνου (Byzantium, 1994, άρ. 230). Εικόνα Χριστού ενθρόνου στην Πάτμο του Άνδρέα Ριτζού (Χατζηδάκης, 1977, εικ. 9).
137. Για τόν εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Πελαγονίτισσας βλ. Hadermann-Misguich, 1983, σελ. 10-16, Pešina, 1987, σελ. 45-48. Μπαλτογιάννη, 1992, σελ. 219-236, σημ. 13. Μπαλτογιάννη, 1994, σελ. 79-84, σημ. 13.
138. Για τό θέμα αυτό βλ. Μπαλτογιάννη, 1992, σελ. 219-236, και Μπαλτογιάννη, 1994, σελ. 79-84. Στην σημειολογία του Πάθους εντάσσονται τό άνασκηκόμενο πέλμα, τό ιμάτιο πού καλύπτει τά πόδια και ή πλατειά ζώνη στην μέση.
139. Hadermann-Misguich, 1983, σελ. 12. Κυριακούδης, 1988, σελ. 76-78, εικ. 20, 21.
140. Todić, 1993, εικ. 85, 86.
141. Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 97, 92.
142. Παπαζώτος, 1995, εικ. 61 και 67. Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2003, άρ. 11 (άρχές 15ου αϊ.). Την εικόνα στον ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου ό Παπαζώτος την χρονολογεί στό τρίτο τέταρτο του 14ου αϊ.
143. Popovska-Korobar, 2004, άρ. 11 και 12.
144. Weitzmann, 1984 κ.ά., σελ. 187.
145. Μουρίκη, 1990, σελ. 124, εικ. 74.
146. Millet-Frolow, 1962 πίν. 119, 1 και Popovska-Korobar, 2004, άρ. 11.
147. Στην εικόνα της Μονής Ξενοφώντος ή προσωινία «Κεχαριτωμένη» μόλις διακρίνεται, γιατί αφαιρέθηκε κατά την συντήρηση (Κυριακούδης, 1988, εικ. 20). Στην εικόνα της Μονής Χιλανδαρίου ή προσωινία Άβραμιώτισσα συνδέεται άσφαλώς μέ την όμώνυμη Μονή της Κωνσταντινουπόλεως και από τόν 13ο αϊ. της Θεσσαλονίκης, ή όποία, κατά τόν Ευγγρόπουλο, ταυτίζεται μέ τόν ναό της Αχειροποιήτου. Bogdanović, Djurić, Medaković, 1978, εικ. 97 και Ευγγρόπουλος, 1957, σελ. 27. Για την προσωινία «Λοιμ-τζιστινή» βλ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2003, άρ. 11.
148. Παπαζώτος, 1995, εικ. 61 και Popovska-Korobar, 2004, άρ. 11.
149. Βυζαντινή, Μεταβυζαντινή Τέχνη, 1985, άρ. 81. Παρουσιάζει, έπίσης, ιδιαίτερη προσωπογραφική και καλλιτεχνική σχέση μέ

- τόν Χριστό Παντοκράτορα από τό κλίτος του άγίου Φανουρίου (1431) της Μονής Βαλααμονέρου Κρήτης, Μπορμπουδάκης, 1991, πίν. 208.
150. Παπαζώτος, 1995, άρ. 70, 71, 72.
151. PG CXVII, 139.
152. Βλ. τίς εικόνες της Μονής Μεγίστης Λαύρας του τέλους του 11ου και των άρχών του 12ου αϊ. και της Μονής Χιλανδαρίου, γύρω στά 1400. Χατζηδάκης, 1986, σελ. 225-240. Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 106-107. Για την εικονογραφία της ομάδος αυτής των άγίων βλ. Weitzmann, 1979, σελ. 99-111 και Chatzidakis-Bacharas, 1982, σελ. 74-81. Walter, 2003, σελ. 219-221.
153. Βλ. την εικόνα της Μονής Χιλανδαρίου του 1680/1681. Πέτκοβιτς, 1997, σελ. 159.
154. Βλ. την εικόνα της Μονής Παντοκράτορος του τρίτου τετάρτου του 17ου αιώνα. Κ. Καλαμαριτζή-Κατσαρού, 1998, εικ. 132.
155. LCI 5 (1973), στ. 23-24 (K.G. Kaster).
156. Menologio, 1907, fol. 155. Wharton-Epstein, 1986, σελ. 67. Diez, Demus, 1931, εικ. 49, 75-76. Chatzidakis-Bacharas, 1982, σελ. 74-81.
157. Millet, 1927, πίν. 42.3. Ευγγρόπουλος, 1953, σελ. 53 Underwood, 1966, σελ. 153, εικ. 147-151, 282b.
158. Διονύσιος, 1909, σελ. 159.
159. Τσιγαρίδας, 2003, σελ. 38.
160. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άρ. 22, σελ. 84-85.
161. Miljković-Peprek, 2001, πίν. III, XI, XVI, κ.ά. Popovska-Korobar, 2004, εικ. 6, 8-10.
162. Balabanov, 1969, εικ. 31. Weitzmann κ.ά. 1982, εικ. στην σελ. 197. Miljković-Peprek, 2001, εικ. 18.
163. Πέτκοβιτς, 1997, εικ. στην σελ. 106 και 107.
164. Ό άγιος Μηνάς ό Καλλιθέλαδος δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τόν άγιο Μηνά τόν Αιγύπτιο, πού είναι στρατιωτικός άγιος και έορτάζεται μέ τούς άγίους Βίκτωρα και Βικέντιο στις 11 Νοεμβρίου.
165. Για τόν βίο των άγίων βλ. PG 116, σελ. 367-416. Delehay, 1902, σελ. 293-294.
166. Στην Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης περιγράφεται ως «άρχηγένης». Διονύσιος, 1909, σελ. 197.
167. Στην Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης περιγράφεται ως «νέος δευτέρας». Διονύσιος, 1909, σελ. 197.
168. Στην έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης περιγράφεται ως «άγένης». Διονύσιος, 1909, σελ. 197.
169. Wharton-Epstein, 1986, σελ. 66, εικ. 49. Underwood, σελ. 153, εικ. 172-174, 283b.
170. LCI 8 (1976), στ. 7-9 (U. Knoblen). Walter, 2003, σελ. 183-189. Marković, 1995, σελ. 611-614, όπου στοιχεία για την σύγκριση ανάμεσα στον Μηνά τόν Καλλιθέλαδο και στον Μηνά τόν Αιγύπτιο.
171. Millet, 1927, εικ. 38, 2. Underwood, 1966, εικ. 174. Millet-Frolow, 1962, πίν. 113, 3, 115, 2.
172. Σύγκρινε άγιο Έρμολόγιο και άγιο Μηνά μέ άγιο 'Υπάτιο, άγιο Διονύσιο και άγιο Γρηγόριο Άχαραντίνο από τόν ναό του Άγίου Αθανασίου του Μουζάκη (προσωπική παρατήρηση).
173. Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 165, εικ. 91, 92.

Εικόνες του 15ου αιώνα

1. Για τίς άμφιπρόσωπες εικόνες βλ. Βοκοτόπουλος, 1998-1999, σελ. 303-307.
2. Άνάλογες περιπτώσεις ψευδεπίγραφων άμφιπρόσρων εικόνων μέ την Παναγία 'Οδηγήτρια στις δύο όψεις βλ. Παναγία 'Οδηγήτρια Βυζαντινού Μουσείου Βεροίας (α' όψη άρχές 14ου αϊ., β' όψη τρίτο τέταρτο 16ου αϊ.). Holy Image-Holy Space, 1988, άρ. 16. Παναγία 'Οδηγήτρια, Συλλογή Μητροπόλεως Βεροίας (α' όψη τελευταίο τέταρτο 14ου αϊ., β' όψη άρχές 18ου αϊ.). Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2003, άρ. 9, κ.ά.
3. Βλ. την εικόνα του άγίου Νικολάου της Μονής Κουτλουμουσιού (Τσιγαρίδας, 2000, εικ. 23), την Άποκαθήλωση (δεύτερο μισό 14ου αϊ.) στό Βυζαντινό Μουσείο 'Ιδρύματος Άρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στην Λευκωσία (Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 101), την Σταύρωση (πρώτο μισό 15ου αϊ.) στον άγιο Κωνσταντίνο στά 'Ιεροσόλυμα (Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 140) κ.ά.
4. Βλ. σχετικά Grabar, 1974, σελ. 1-14. Grabar, 1975, σελ. 25-30. Tatić-Djurić, 1976, σελ. 259-267.
5. Tatić-Djurić, 1976, σελ. 263, εικ. 10.
6. Βλ. σχετικές άναφορές στην εικόνα της Παναγίας Έλεούσας (άρ. 68) της Μονής Βατοπαιδίου (δεύτερο μισό 15ου αϊ.) πού προέρχεται από τό Κελλί του Άγίου Προκοπίου, σελ. 263.
7. Άγιοι του Βυζαντίου, 2004, άρ. 11 (14ος αϊ.). Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2003, άρ. 8 (τελευταίο τέταρτο 14ου αϊ.). Παπαζώτος, 1995, εικ. 74 (τέλος 14ου-άρχές 15ου αϊ.). Popovska-Korobar, 2004, άρ. 7 και Miljković-Peprek, 2001, πίν. XII, XIV.
8. Popovska-Korobar, 2004, άρ. 6-10. Miljković-Peprek, 2001, πίν. I-III, VI- XVI.
9. Άγιοι του Βυζαντίου, 2004, άρ. 11 (14ος αϊ.).
10. Mount Athos Treasures, 2004, άρ. V, 15.
11. Βλ. σχετικά Millet, 1916, σελ. 75-79, εικ. 22-27, 32 και Μπαλτογιάννη, 1985, σελ. 51.
12. Βλ. σχετικά τόν άπόστολο Πέτρο Μεγάλης Δεήσεως, πού βρίσκεται στην Συλλογή Treliakon της Μόσχας, και ή όποια μεταξύ των ετών 1387-1395 έστάλη από την Κωνσταντινούπολη στην Μόσχα (Bank, 1985, εικ. 290, σελ. 324). Πρόσθεσε τίς τοιχογραφίες της Παντάνασσας του Μυστρά στά 1428 (Mouriki, 1991, εικ. 4, 22 και Αχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 157) και τίς τοιχογραφίες στην Rešava της Σερβίας (1406-1418). Djurić, 1972, εικ. 20.

13. Lazarov, 1971, σελ. 35-38 και Ikoni, 1991, άρ. 84.
14. Σχετικά με την εικόνα αυτή βλ. Capustin, 1861, σελ. 221, Uspenskij, 1880, σελ. 42, Barskij, 1887, σελ. 206, Kondakov, 1902, σελ. 136, Dölger-Weigand, 1943, σελ. 148-149, Felicetti-Liebenfels, 1956, σελ. 85, πίν. 85, Grabar, 1975, άρ. 27, σελ. 56, Θεόφιλος, 1972, σελ. 102-103 και Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 397-398, εικ. 29.
15. Για την επιγραφή βλ. κυρίως Millet-Parguiero-Petit, 1904, άρ. 75, σελ. 25, όπου και οι προηγούμενες δημοσιεύσεις, και Σμυρναίως, 1903, σελ. 436.
16. Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, σύμφωνα με τον Uspenskij, 1880, σελ. 42, έγινε μοναχός στην Μονή Βατοπαιδίου με το όνομα Αντώνιος, βρβλ. και Σμυρναίως, 1903, σελ. 436. Στοιχεία για τον δεσπότη Ανδρόνικο βλ. Prosopographischen Lexikon, 1989, άρ. 21427, O Dölger, 1943, σελ. 148 και ο Grabar, 1975, άρ. 27, σελ. 56 τον ταυτίζουν λαθολασμένα με τον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο (1282-1328).
17. Για την επένδυση βλ. το κείμενο στον παρόντα τόμο της Λαβέρδου-Τσιγαρίδα.
18. Βλ. το εξαποστειλαιο: "Τών Αποστόλων Άπαντες την κορυφήν ύμνήσωμεν, Πέτρον και Παύλον, τούς θεούς της οικουμένης φωστήρας, τούς κήρυκας της πίστεις, τās θεολόγους σάλπιγγας, δογημάτων τούς εκκέντορας, της Έκκλησίας τούς στύλους, και καθήμετας της πλάνης" και το τροπάριο: "Οί τών Αποστόλων πρωτόθρονοι και της οικουμένης διδασκαλοι, τῷ Δεσπότῃ τῶν ὁλῶν προσβύστατε, εὐρίσκην τῇ οικουμένῃ διαρῆσασθαι και ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τὸ μέγα ἔλεος", Μηναῖον Ἰουνίου, Αἰθναί 1987, σελ. 198 και 207 (έκδοση ΦΩΣ).
19. Miljkovic-Depek, 1967, πίν. LIV-LV, Millet, 1927, πίν. 97, 3-4, Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 70, 71, Djurić, 1978, εικ. 32-33, Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 122-123, εικ. 69-71.
20. Βλ. 5, π.
21. Βλ. εικόνες ἀποστόλων Πέτρου και Παύλου Salko, 1982, εικ. 156 (μέσα 11ου αἰ.) και 160 (12ος - 13ος αἰ.), Tatić-Djurić, 1967, σελ. 3 κ.ά.
22. Weitzmann κ.ά., 1982, σελ. 70 και Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 114, Ikoni 1991, άρ. 93, Μπαλτογιάννη, 1985, άρ. 13, πίν. 10-11 και Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, εικ. 125.
23. Σε ανέκδοτη Ιστορία της Μονής, έργο του μοναχού Άρκαδίου Βατοπαιδινού, περιέχεται απόγραφο έγγραφου του Δεσπότη Ανδρονίκου, από το άρχειο της Μονής (έτος 1421, τετρ. Γ' 10), όπου γίνεται αναφορά της εικόνας αυτής και της καθιερώσεως πανηγυρίας προς τιμήν των πρωταποστόλων.
24. Μπαλτογιάννη, 1985, άρ. 13, πίν. 10-11, O Kondakov, 1902, σελ. 136 την τοποθετεί λαθολασμένα στο τέλος του 15ου ή στον 16ο αἰ.
25. Για την εικονογραφία του ως μεμονωμένου στρατιωτικού αγίου βλ. Marković, 1995, σελ. 627-630, εικ. 2-3, Walter 2003, σελ. 67-93, Παζαράς 2005, σελ. 38-48.
26. Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 87 και 89 και Μπακιτζής, 2003, εικ. στην σελ. 86-88.
27. Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 53, Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 108 και Βοκοτόπουλος, 2001, σελ. 98, εικ. 14.
28. Βλ. τὸν ἅγιο Δημήτριο στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Νιλανδαρίου (1320/21) και στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ὑμφανὸ Θεσσαλονίκης (1315-1320), Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 13 και Ξυγγόπουλος, 1964, εικ. 186.
29. Παπαζώτος, 1995, εικ. 44.
30. Simić-Lazar, 1995, πίν. XXVI, XXVII και Simić-Lazar, 2000, πίν. XXIII, XXX, Για την καλλιτεχνική συνάφεια στην απόδοση του προσώπου με έπαρχιακά έργα της Μακεδονίας βλ. τις τοιχογραφίες στρατιωτικῶν αγίων και δὴ τοῦ αγίου Δημητρίου τῆς Παναγίας Θεσσαίας Πρέσπας (1408/09), Subotić, 1980, εικ. 13.
31. Για την εικονογραφία της Πεντηκστῆς βλ. κυρίως Grabar, 1968, I, 615-627, Walter, 1970', σελ. 199-214, σελ. 234-235, Handermann-Misguich, 1975, σελ. 175-181, Βοκοτόπουλος, 1990, σελ. 166 άριθ. 134, Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, άριθ. 153, σελ. 508 (Μ. Μπορμπουδάκης). Για τὴν ἀπεικόνιση τῆς Παναγίας, Γούναρης, 1999, άριθ. 49, σελ. 114-116.
32. Millet, 1910, πίν. 121,2.
33. Σοφιανός, Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 221, Χατζηδάκης 1986, εικ. 103, Θεσσαυροί Αγίου Όρους 1997, άρ. 2, 71, σελ. 136-137 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
34. Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 96, 99, βρβλ. κοινά χαρακτηριστικά και στis τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Σχίσμα κληροῖ τῆς Κρήτης, (τέλος 14ου αἰ.), Μπορμπουδάκης, 1991, πίν. 202.
35. Millet-Velmans, 1969, πίν. 81, 82, 102.
36. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, 1994, εικ. 158.
37. Διονύσιος, 1909, σελ. 268 και 291.
38. Παπαζώτος, 1995, εικ. 118.
39. Holy Image-Holy Space, 1988, άρ. 38 (Θ. Παπαζώτος).
40. I.C.T 5, 1973, στ. 137-152 (Μ. Lechner).
41. Πατριελλῆς, Καμακετσάνη, Θεοχαρή, 1974, εικ. 36, Βοκοτόπουλος, 1990, εικ. 136'.
42. Chatzidakis, 1962, άριθ. 108, 131, πίν. 60, Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, 1998, άριθ. 55, 182-185.
43. Temple, 1974, άριθ. 9, 43, 25 (έγχρωμη ἀπεικόνιση), Ξυγγόπουλος, 1951, πίν. 10, Χατζηδάκη, 1997, άρ. 18, 228-233, εικ. 138 (το ἀποκαμμένο σήμερα τμήμα με τὴν πρωτομή τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα θεωρεῖται πὼς προέρχεται ἀπὸ μία εἰκόνα ποῦ ἀπεικονίζει
44. Βλ. τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη (Ἀχεμάστου-Ποτα-

- μύθου. 1998, άρ. 14). χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αλ. Τήν εικόνα του πρώτου μισού του 15ου αλ. αλ. της Μονής Lešani στην Άλβηδα (1451-52), Subotić, 1980, εικ. 17.
45. Subotić, 1980, εικ. 17.
46. Βλ. την εικόνα της Μονής με τον άγιο Ιωαννίκο, τον άγιο Σάββα, τον άγιο Παχώμι και τον άγιο Έφραίμ (εικ. 171) και τα επιγραφικά: «το πρώτον...»
και σχετικά παραδείγματα.
47. PG, CXX, στ. 1160-1212.
48. Για τον βίο και την εικονογραφία του βλ. LC1, 1973, στ. 253-254 (U. Knabert) και The Oxford Dictionary, 1994, σελ. 194-196.
Walter, 2003, σελ. 191-194 και κυρίως 193. Marković, 1995, σελ. 504, σημ. 12. Millet, 1927, 40, 2. Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 90. Todić,
1995, εικ. 109.
49. Millet, 1927, πίν. 192, 1, 203, 1.
50. Διονύσιος, 1909, σελ. 157. Βλ. παρόμοιες άπεικονίσεις του στον υπό του Πρωτάτου (Millet, 1927, πίν. 40, 2), στον Άγιο Νικό-
λαο Υφαντό Θεσσαλονίκης (Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 90), στην Rešana (Todić, 1995, εικ. 108), στο καθολικό της Μονής Διονυσίου
(Millet, 1927, πίν. 203, 1 κ.ά.).
51. Βλ. την άπεικονίσή του στο παρεκκλήσι του Άγίου Τεωργίου στην Μονή του Άγίου Παύλου. Millet, 1927, πίν. 192, 1.
52. PG, CXX, στ. 1249-1289.
53. Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 91. Για την εικονογραφία του βλ. LC1, 1973, στ. 242-243 (K. G. Kaster) και Byzantium, 1991, σελ.
162-163. Walter, 2003, σελ. 195-199. Marković, 1995, σελ. 616, εικ. 10.
54. Todić, 1995, εικ. 104. Marković, σελ. 617, εικ. 10.
55. Millet, 1927 πίν. 56.3. Millet-Frolow, 1969, εικ. 137. Millet, 1927, πίν. 227, 1.
56. Διονύσιος, 1909, σελ. 157. «Ο Άρτέμιος γέριον άξιμγένης».
57. Πρβλ. άνάλογη τεχνική στην άπόδοση του προσώπου σε εικονίδια δωδεκαόρτου που φιλοτεχνήθηκαν ίσως στο Ήβερ της
Ρωσίας. Στις εικόνες αυτές «η βυζαντινή παράδοση έμφανίζεται όργανικά συνδεδεμένη με τό τοπικό έθνος». Το Κόλλας της μαρμαίρης
1995, σελ. 2002, άρ. 24, 3.
58. Νατζήδαρης, 1986, σελ. 225-240. Πέτροβιτς, 1997, σελ. 106-107. Πράσιτσε και άδημοσίευτη έπιγραφισμένη εικόνα της
Μονής Βατοπεδίου του 14ου αλ. με τους άγίους Άρτέμιο, Τρύφωνα, Αθανάσιο, Αλεξανδρίη και άρχιεπίσκοπο Σόφωνα.
59. Πέτροβιτς, 1997, σελ. 159. Καλαμαριτζή-Κατσαρού, 1998, εικ. 132.
60. Στόν Χριστό Βεροίας άπεικονίζονται σε συνεχή σειρά οι άγιοι Σάββας, Εύθυμος, Αντώνιος, Άρσένιος (Πελεκανίδης, 1973,
πίν. 1Δ'), στο καθολικό της Μονής Χιλανδαρίου οι άγιοι Θεοδόσιος, Άρσένιος, Αντώνιος, (Τσιγαρίδας, 1989, εικ. 16) στον Άγιο Νικό-
λαο Υφαντό Θεσσαλονίκης οι άγιοι Σάββας, Παύλος Θηβαίος, Έφραίμ ό Σύρος, Πέτρος ό Άλιαντής (Ξυγγρόπουλος, 1994, εικ. 147)
κ.ά.
61. Ο Διονύσιος, 1909, σελ. 165, τον περιγράφει ως άκοιλούδας: «γέριον, μακρυγένης, μακριμήλλης, μοναχόν, ανιπόδητος, έχον
γυμνωμένας χείρας και πόδας και βαστούν σκουρόν...». Για την εικονογραφία του βλ. LC1, 1974, στ. 198-199 (G. Kaster). Tomekonić,
1989, σελ. 128. «Η Tomekonić, άναφέρει ότι οι άπεικονίσεις του άγίου θέν έχουν σταθερά χαρακτηριστικά και είναι σπάνιες. Ο άγιος,
σημειώνει, ότι άπεικονίζεται από τόν 10ο-11ο αλ. στο Μηρολόγιο του Βασιλείου II', στον Όσιο Αισά, στο Ψαλτήρι του Αωνδίου,
στην Mileševa και στην Dedaňi.
62. Millet, 1927, πίν. 147, 1. Μονή Άγίου Διονυσίου, 2003, πίν. 406.
63. Διονύσιος, 1909, σελ. 162: «ό άγιος Σάββας γέριον, έχον τό γένειον εις δύο χωρισμένον και τόν πόδιον βασιδόν». Για την
εικονογραφία του βλ. LC1, 1976, στ. 236-298. Tomekonić, 1987, σελ. 56. Tomekonić, 1989, σελ. 126, όπου και άλλα παραδείγματα
άπό τόν 10ο-11ο αλ.
64. Πελεκανίδης, 1973, πίν. 75. Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 104. Τσιγαρίδας, 1989, σελ. 69, εικ. 29. Millet, 1927, πίν. 95, 2. Νατζήδα-
ρης, 1986, πίν. 209. Μονή Άγίου Διονυσίου, 2003, πίν. 374.
65. Ο Διονύσιος, 1909, σελ. 162 τον περιγράφει ως άκοιλούδας: «γέριον φαλακρός εις πέντε χωρίζον τό γένειον». Για την εικόνα-
γραφία του βλ. LC1, 1976, στ. 107-108.
66. Μουρίκη, 1985, σελ. 183, πίν. 81. Στάκας, 1970, πίν. 32α.
67. Ο Διονύσιος, 1909, σελ. 164 τον περιγράφει ως άκοιλούδας: «γέριον, σπανός, έχον όλίγα γένεια» φυσικόν σκέπασμα...». Για
την εικονογραφία του άγίου βλ. LC1 1974, στ. 151-152. Tomekonić, 1989, σελ. 125, εικ. 7, 8, 10, όπου σχετικοι παραδείγματα από τόν
11ο αλ.
68. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 132. Millet, 1927, πίν. 183.4. Millet-Frolow, 1962, πίν. 482. Μονή Άγίου Διονυσίου, 2003, πίν. 410. Millet,
1927, πίν. 261, 3.
69. Παπαμασταράκης, 1998, εικ. 38, 39. Subotić, 1980, εικ. 37, 38, 47.
70. Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 79, 81, 31, 36.
71. Για την εικονογραφία τών άγίων Στυλιδών στην βυζαντινή τέχνη βλ. Delchaye, 1923. Ξυγγρόπουλος, 1948, σελ. 79-98 και άγιο-
72. Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 293-299. Rijk H. Heiligen, στ. 1071-1077 (Α. Νατζήνικολάου). LC1, 1978, στ. 361-
367. Jolivet-Lévy, Kaplan, Sodini, 1993. Lafontaine-Dosogne, 1967, σελ. 67-217. Lafontaine-Dosogne, 1981, σελ. 631-634. Μουρίκη,
1985, σελ. 187-192. Μητσάνη, 1994, σελ. 400-507. Nicolaidēs, 1996, σελ. 25-30. Sodini, 1989, σελ. 29-34.
73. Για τό πρόβλημα της ταύτισης τών δυο άγίων Στυλιδών βλ. κυρίως Lafontaine-Dosogne, 1967, σελ. 190-195.
74. Για τό πρόβλημα της ταύτισης τών δυο άγίων Στυλιδών της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 189-198, όπου και σχετικοί
75. Για τόν βίο του άγίου βλ. σχετικά, Το Άγιολόγιον της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 189-198, όπου και σχετικοί

βιβλιογραφία. Γιά την εικονογραφία του αγίου βλ. Ξυγγόπουλος, 1949', σελ. 143-166 και κυρίως 148-157. Χαραλαμπίδης, 1986, σελ. 76-79, 90-95.

74. Διονύσιος, 1909, σελ. 165.

75. Underwood, 1966, σελ. 506-507, Ξυγγόπουλος, 1941-1952, εικ. 4. Χαραλαμπίδης, 1993-1994, σελ. 53-56. Χατζηδάκης-Σοφριανός, 1990, σελ. 93.

76. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 136-137 και 108.

77. Τσιγαρίδας, 1993, σελ. 341, εικ. 54. Θσαυροί Άγίου Όρους, 1997, άρ. 1, 4 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).

78. Περιγράφεται ως «γέρον μεγαλογένης», βλ. Διονύσιος, 1909, σελ. 164, 294.

79. LCI 6 (1974), στ. 140-144 (G. Kaster). Ιδιαίτερη διάδοση στά μεταβυζαντινά, κυρίως, χρόνια γνωρίζει ή παράσταση της Κλίμακος του Ιωάννου, θέμα ιδιαίτέρως αγαπητό στις τοιχογραφίες των αγιορείτικων καθολικών και Τραπεζών. Πρβλ. την παράσταση στην Τράπεζα της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Millet, 1927, πίν. 142.2) και στό καθολικό της Μονής Δοχειαρίου (δ.π., πίν. 241.2) κ.ά. Γιά την άπεικόνιση του θέματος στις Τράπεζες των Μονών του Άγίου Όρους βλ. Ταβλάκης, 1997, σελ. 342-344.

80. Στίκας, 1970, πίν. 28. Μουρίκη, 1985, σελ. 184, πίν. 237β.

81. Mango, Hawkins, 1966, εικ. 39.

82. Millet, 1927, πίν. 47, 2. Hamann-MacLean, Hallensleben, 1963, πίν. 20, άριθ. 21. Belting, Mango, Mouriki, 1978, εικ. 83, 87.

83. Lazarev, 1996, σελ. 156, άριθ. 15. Σωτηρίου, 1956, πίν. 153, 155, 156, 170, 180, 188, 220, 238.

84. Subotić, 1980, εικ. 37, 38, 47.

85. Ταβλάκης, 1997, εικ. 1, 2, 3, 4.

86. Βλ. σχετικά παραδείγματα Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 125- 126, εικ. 5-6. Γιά την εικονογραφία της Κοίμησης της Θεοτόκου βλ. Wratlslaw-Mitronić, Okunev, 1931, σελ. 134-180. Γιά τά απόκρυφα κείμενα της εκκλησιαστικής γραμματείας και της ύμνογραφίας, που επηρέασαν την διαμόρφωση της παράστασης, βλ. Tischendorf, 1866, σελ. 95 κ.έ. F. Halkin, Une legende byzantine de la dormition: L' epitome du récit de Jean de Thessalonique, REB 11, 1953, σελ. 156 κ.έ. Βλ. επίσης An. Wenger, L' Assomption de la Vierge dans la tradition byzantine du VIe au X siècle, Paris 1955. M. Jugie, La morte et l' Assomption de la Sainte Vierge, Citta del' Vaticano 1944.

87. Χατζηδάκης, 1977, πίν. 7. Lazarev, 1996, σελ. 179, άρ. 32.

88. Wharton-Epstein, 1986, σελ. 77, εικ. 100-101. Millet-Frolow, 1954, πίν. 5, 1. Βοκοτόπουλος, 2002, σελ. 120, εικ. 57.

89. Τσιγαρίδας, 2000, σελ. 128, εικ. 5 και Τσιγαρίδας, 1994, πίν. 152. Lazarev, 1996, 145 άριθ. 7.

90. Πρβλ. τίς παραστάσεις στις τοιχογραφίες στην Žiža (Millet, Frolow, 1954, πίν. 54, 1 και στό Ρεč, Subotić, 1997, πίν. 7), αλλά και σέ φορητές εικόνες του 15ου αϊ. στην Ρωσία, Smirnova, 1989, εικ. 124, 130, 131.

91. Millet-Frolow, 1962, πίν. 99, 1. Subotić, 1997, πίν. 47. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης, 1984, σελ. 101 εικ. 14.

92. Millet-Velmans, 1969, πίν. 107.

93. Κεϊμήλια Πρωτάτου, 2004, σελ. 120, 124, εικ. 59-62 (Α. Παλιούρας).

94. Ikoni, 1991, άρ. 64β και Smirnova, 1989, εικ. 30. Χατζηδάκης, 1977, πίν. 7.

95. Smirnova, 1989, εικ. 124, 130, 131.

96. Ikoni, 1991, άρ. 111.

97. Βλ. κυρίως αποστόλους και άγγέλους Δευτέρας Παρουσίας. Ταβλάκης, 1997, σελ. 27. Τσιγαρίδας, 1993, σελ. 344-351, εικ. 58-60.

98. Βοκοτόπουλος, 1995, εικ. 146.

99. Χατζηδάκης, 1997, πίν. 13 και 15. Απόηχο αυτής της όσμωσης στόν 16ο αϊ. βλ. την εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Συλλογής Οικονομοπούλου, Μπαλτογιάννη, 1985, άρ. 34, πίν. 35, έργο αγιορείτικου έργαστηρίου του 16ου αϊ.

100. Γιά τά βιογραφικά στοιχεία από τόν Συμεών τόν Μεταφραστή βλ. PG, CXIV, στ. 596-733.

101. Kyrrillos von Skythopolis, Leipzig 1939, σελ. 5-85 (έκδοση E. Schwartz).

102. Διονύσιος, 1909, σελ. 162 και 292.

103. Γιά την εικονογραφία του αγίου και τίς άναφορές σέ σχετικά παραδείγματα βλ. LCI, 1974, στ. 201-203. Μουρίκη, 1985 σελ. 181-183. Tomekonić, 1987, σελ. 54-55, εικ. 4, 6. Tomekonić, 1989, σελ. 123-124.

104. Γιά τίς άπεικονίσεις στόν Άγιο Εϋθύμιο Θεσσαλονίκης και στην Μονή Παντοκράτορος, οί όποίες δέν άναφέρονται από τούς παραπάνω έρευνητάς, βλ. Τσιγαρίδας, 2003, εικ. 147 και Τσιγαρίδας, 1999, εικ. 31, σελ. 71.

105. Γιά τά στοιχεία του βίου του βλ. Kyrrillos von Scythopolis, 1939, σελ. 85-200. Halkin, 1969, σελ. 228-229.

106. Διονύσιος, 1907, σελ. 162.

107. Menologio, 1907, πίν. 230. Στίκας, 1970, πίν. 32.

108. Γιά την εικονογραφία του αγίου βλ. LCI, 1976, στ. 296-298. Μουρίκη, 1985, σελ. 183-184. Tomekonić, 1987, σελ. 56, εικ. 10, 11 και Tomekonić, 1989, σελ. 126, όπου και παραδείγματα από τόν 10^ο-11^ο αϊ.

109. Πελεκανίδης, 1973, πίν. 75. Τσιτουρίδου, 1986, πίν. 104. Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 69, εικ. 29.

110. Παπαζώτος, 1995, εικ. 117, 119. Γιά την εικόνα του αγίου Άθανασίου βλ. επίσης, Άγιοι του Βυζαντίου, 2004, άρ. 18. Γιά τίς τοιχογραφίες της Παναγίας Γοργεπηγού βλ. επίσης Τσιγαρίδας, 1991-1992', σελ. 92-100.

111. Τσιγαρίδας, 1993, σελ. 344-351, εικ. 59-61 και Ταβλάκης, 1997, σελ. 23-40, εικ. 1-4, 10-14.

112. Drandakis, 2002, εικ. στην σελ. 51.

113. Παπαζώτος, 1995, εικ. 105-106.

114. Άνάλογη άντίληψη στην άπόδοση της πτυχολογίας βλ. και σέ φορητή εικόνα του Χριστού Ποσειδάωνος από τον Άντωνιο Βεροίας, Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2003, άρ. 13.

115. Προπτική άπόδοση φωτιστεφάνου βλ. σέ φορητές εικόνες της Βεροίας, Παπαζώτος, 1995, εικ. 86, 80, 30, 105.

Εικόνες της Κρητικής σχολής του 15ου αιώνα

1. Γιά την εικονογραφία της Δεήσεως βλ. Bogay, 1963, σελ. 1178-1186. Mouriki, 1968, σελ. 13-19. Walter, 1968, σελ. 311-335. Walter, 1970, σελ. 161-187. Walter, 1980, σελ. 261-269. Andaloro, 1970, σελ. 93-117. Velmans, 1983, σελ. 163. Cutler 1987, σελ. 145-154. Καζαμία-Τσέρνου, 2003, σποράδην.

2. Εικόνες Κρητικής Τέχνης 1993, σελ. 443-446, άρ. 92 (Μ. Μπορμπουδάκης) και σελ. 512-513, άρ. 157 (Μ. Μπορμπουδάκης) Δρανδάκης, 1990, πίν. 77. Χατζηδάκη, 1983, σελ. 19-22, άρ. 5. Sinai, Byzantium, Russia 2000, σελ. 177, άρ. B 152 (Y. Piatnitsky). Παπαδοπούλου, 2000, σελ. 261-269, εικ. 1. Βοκοτόπουλος, 2005, σελ. 207-210, εικ. 1.

3. Μπαλτογιάννη, 2004, σελ. 65-67, άρ. 10.

4. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, 1981, σελ. 290-298. Vasilaki, 1989, σελ. 208-210 και Χατζηδάκης, 1987, σελ. 147.

5. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, άρ. 157 και Μπαλτογιάννη, 2004, άρ. 10. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1997, σελ. 56-58, άρ. 4.

6. Δρανδάκης, 1990, σελ. 127, πίν. 77.

7. Ό άγιος Ίωσήφ είναι ό γνωστός συγγραφέας πολυάριθμων κανόνων και λειτουργικών στίχων, άμφωμένων στην Θεοτόκο. Ύπερασπιστής της λατρείας των εικόνων στις άρχές του 9ου αϊ., τιμάται στις 4 Άπριλίου. Στην βυζαντινή τέχνη άπεικονίζεται κυρίως από την έποχή των Κομνηνών. Γιά την ζωή και τό έργο του βλ. Τωμαδάκης, 1971, σελ. 273-285.

8. Από τόν κανόνα του Ίωσήφ του ύμνογράφου, φαλλομένου τό Σάββατο του Άκαθίστου Ύμνου, Τριώδιον, Άθήνα 1980, σελ. 298 (έκδοση Άποστολικής Διοκονίας της Έκκλησίας της Έλλάδος).

9. Γαλάβαρης, 1995, εικ. 156, 173.

10. Underwood, 1966, σελ. 431, άρ. 226. Θά πρέπει νά σημειωθεί ότι ή άπεικόνιση των αγίων ποιητών ενθρόνων, στόν τύπο των εϋαγγελιστών, είναι συχνή στόν νάρθηκα πολλών εκκλησιών του 16ου-17ου αϊ. στην Μολδαβία. Grabar, 1979, σελ. 14. Βλ. και την άπεικόνιση του αγίου Ίωσήφ του ποιητού ενθρόνου στό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος (1544), Millet, 1927, πίν. 183. Millet, 1940, πίν. 148, 3 (Παντάνασσα, 1428). Γιά την εικονογραφία του Ίωσήφ του ποιητού και άλλων αγίων ποιητών στην βυζαντινή τέχνη βλ. κυρίως Babić, 1988, σελ. 205.

11. Εικόνες Κρητικής τέχνης, 1993, άρ. 2, 69, 157.

12. Ξυγγόπουλος, 1957, σελ. 83-84, εικ. 19, 3. Χατζηδάκης, 1985, πίν. 13 και 16. Μπαλτογιάννη, 1985, σελ. 25-26, πίν. 10-11.

13. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας, βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 401-104, εικ. 337.

14. Γιά τό Κελλάι του Άγίου Προκοπίου, μονύδριο του τέλους του 11ου αϊ., από τό όποιο σώζεται ό ναός, βλ. Μύσαν, 1981, σελ. 559-574.

15. Βλ. Grabar, 1974, σελ. 1-14. Grabar, 1975, σελ. 25-30. Tatić-Djurić, 1976, σελ. 259-267.

16. Βλ. την Παναγία Πορταΐτισσα της Μονής Ίβήρων (Βοκοτόπουλος, 2001, σελ. 273, πίν. 1) και την Παναγία Βηματαρισσα της Μονής Βατοπαιδίου (Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, εικ. 3).
17. Βλ. εικόνα του Σινά (Σωτηρίου, 1956, εικ. 186), την εικόνα της Παναγίας Περιβλέπου και Παναγίας Ψυχούστριας στην Άχρίδα (Georgievski, 1999, άρ. 16, 17), την Θεοτόκο Έλεούσα της Μονής Χιλανδαρίου (Πέτροβιτς, 1997, σελ. 75 και Βοκοτόπουλος, 1995, άρ. 99) κ.ά.

18. Βοκοτόπουλος, 1990, άρ. 6, εικ. 6

19. Βοκοτόπουλος, 1990, σελ. 13-14.

20. Holy Image-Holy Space 1988, άρ. 50. Χατζηδάκη, 1997, άρ. 1, εικ. 20. Μπαλτογιάννη, 1994, πίν. 122, 124.

21. Tatić-Djurić, 1976, σελ. 263, εικ. 10.

22. Βλ. άπεικονίσεις της Παναγίας Γλυκοφιλούσας στόν Ταξιάρχη της Μητροπόλεως (1359) και του Αγίου Άλκπίου στην Καστοριά (τελευταίο τέταρτο του 14ου αϊ.), καθώς και την Παναγία Έλεούσα στόν όμώνυμο ναό στην Πρέσπα (1409/10). Τσιγαρίδας, 1992, σελ. 655, σημ. 41, πίν. 352-357. Βλ. επίσης την προσωνμία «Έλεούσα» σέ δύο εικόνες της Παναγίας Γλυκοφιλούσας της Καστοριάς και της Βέροιας, την Παναγία Έλεούσα στό Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (γύρω στό 1400) και την Παναγία Έλεούσα στο Βυζαντινό Μουσείο της Βέροιας (1310-1320.) Τσιγαρίδας, 1981, σελ. 180, πίν. 75α και Τσιγαρίδας, 2002, εικ. 5. Παπαζώτος, 1995, εικ. 24. Βλ. επίσης την προσωνμία «Έλεούσα» σέ εικόνα της Μονής Χιλανδαρίου (άρχες 14ου αϊ.), Πέτροβιτς, 1997, σελ. 75.

23. Βλ. τοιχογραφία στην Dečani, Tatić-Djurić, 1976, σελ. 263, εικ. 13.
24. Βλ. την Θεοτόκο Έλεούσα του Μουσείου Χανίων και την Θεοτόκο Έλεούσα της Μονής Γενιάς Χανίων. Μπορμπουδάκης, 1975, άρ. 30 και 27. Βλ. επίσης μία εικόνα του 16ου αϊ. της πρώην Συλλογής Lihachev, Tatić-Djurić, 1976, εικ. 12, όπως και μία εικόνα του καθολικού της Μονής Έλεούσας στό Νησί Ίωαννίνων (15ος-16ος αϊ.). Μοναστήρια Νησου Ίωαννίνων 1983, εικ. 57. (Α. Παλιούρας, ό όποίος την χρονολογεί στόν 16ο-17ο αϊ.). Γιά την ίδια εικόνα βλ. Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1997, σελ. 56-58, άρ. 4. Holy Image-Holy Space, B2, σελ. 613, πίν. 435γ (16ος αϊ.).

25. Βοκοτόπουλος, 1990, σελ. 13-14, εικ. 6. (όπου και άλλα τρία παραδείγματα του 16ου και 17ου αϊ.). Holy Image-Holy Space, άρ. 50 (Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου) και Εικόνες Κρητικής Τέχνης 1991, άρ. 163 (Μ. Μπορμπουδάκης, ό όποίος την χρονολογεί στό δεύτερο μισό του 15ου αϊ.).

26. Βοκοτόπουλος, 1990, εικ. 6. Μπαλτογιάννη, 1994, πίν. 122, 124 και 106. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1991, αρ. 163 (Μ. Μπορμπουδάκης).
27. Μπαλτογιάννη, 1994, πίν. 118-121 και κυρίως 120 (τέλος 15ου αι.). Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998, αρ. 26 (πρώτο μισό 15ου αιώνα).
28. Holy Image-Holy Space, 1988, αρ. 49. Μπαλτογιάννη 1994, πίν. 106, πίν. 100.
29. Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1996, αρ. 3 (Υ. Piatnitsky).
30. Βλ. δ.π. σημ. 12.
31. Στόν ίδιο καλλιτέχνη ή στο έργοστηρίο του αποδίδουμε μία εικόνα του Ιωάννου του Θεολόγου (65 x 42 εκ.) της Συλλογής Ανδρεάδη. Η εικόνα αυτή έχει χρονολογηθεί στο τρίτο τέταρτο του 16ου αι. Drandakis, 2002, αρ. 11, ενώ η Μπαλτογιάννη, 1986, αρ. 16, την χρονολογεί στο πρώτο τέταρτο του 16ου αι. Έχω, όμως, την γνώμη ότι χρονολογείται στα τέλη του 15ου, καθ' όσον παρουσιάζει κοινά τεχνικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά με τις δύο εικόνες της Μονής Βατοπαϊδίου. Παράλληλα διασώζονται στο αυτόξυλο πλαίσιο της εικόνας στοιχεία της ίδιας ανθηκής διακόσμησης που έφεραν σε νεώτερη φάση οι δύο εικόνες του Κελλί-του και οι οποίες αφαιρέθηκαν κατά την συντήρηση. Έτσι, δεν αποκλείεται και η εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου να προέρχεται από το τέμπλο του παρεκκλησίου του Κελλίου, στο οποίο και σήμερα υπάρχει εικόνα του ίδιου αγίου. Άλλωστε, ένα δευτερο παρεκκλήσιο στο Κελλί τιμάται στην μνήμη του αγίου Ιωάννου Θεολόγου, βλ. σχετ. Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 113-116.
32. Προηγούμενη δημοσίευση της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 404, εικ. 338, 339 και Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997, αρ. 2, 32 (Ε. Ν. Τσιγαρίδας).
33. Grabar, 1957, σελ. 252.
34. PG 99. Την ίδια περίοδο γράφονται λόγοι, εγκώμια και ύμνοι για τους αρχαγγέλους και από άλλους Πατέρες της Εκκλησίας, όπως τον Μιχαήλ Σύγκελλο (761-846), τον Μητροφάνη Σμύρνης (857), τον Ιωάννη Δαμασκηνό (9ος αι.) κ.ά. Η έξαρση της τιμής προς τις Άσώματες Δυνάμεις, που παρατηρείται αυτή την εποχή, θα πρέπει να συνετέλεσε στην διαμόρφωση του θέματος της Σύναξης των αρχαγγέλων. Βλ. σχετικά Κουκιάρης, 1989, σελ. 157, σημ. 3, 4 και Gabelić, 1991, σελ. 31-36.
35. Kalopissi-Verti, 1975, σελ. 154.
36. Για την εικονογραφία της σκηνης βλ. Gabelić, 1977, σελ. 58-59, Kalopissi-Verti, 1975, σελ. 188-195, Κουκιάρης, 1989, σελ. 157-162, Gabelić, 1991, και Smirnova, 2004, σελ. 206-211.
37. Βλ. σχετ. παραδείγματα Babić, 1969, σελ. 94-104, εικ. 58 και κυρίως Kalopissi-Verti, 1975, σελ. 193.
38. Βλ. την απεικόνιση της Σύναξης των αρχαγγέλων στον Ταξιάρχη της Δεσφίνας (1332) και την εικόνα από την Μονή του Βακόνου της Βουλγαρίας (14ος αι.), Κουκιάρης, 1989, σελ. 158-159.
39. Smirnova, 2004, εικόνα στην σελ. 206 και πίν. 12, Τσιγαρίδας, 1998, σελ. 25-26, εικ. 27, Byzantium 2004, αρ. 83, σελ. 161-162, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Άγιοι του Βυζαντίου, 2004, αρ. 6, όπου χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αι. Smirnova, 2004, εικόνα στην σελ. 209.
40. Holy Image, Holy Space, 1988, αρ. 47, Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, τόμ. Ι, σελ. 7 και τόμ. ΙΙ, εικ. 4 και Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, αρ. 159 (Μ. Μπορμπουδάκης), Σινά, 1990, εικ. 79 (Ν. Δρανδάκης).
41. Χατζηδάκης, 1977, σελ. 60 και Εικόνες Κρητικής Τέχνης, 1993, αρ. 159. Η τεχνική αυτή στις εικόνες του Α. Ρίτζου συνδέεται με το έργοστηρίο του Άγγελου Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994, τόμ. Ι, σελ. 7.
42. Βλ. σχετικά Τσιγαρίδας, 1999, σελ. 124, σημ. 16, 17, 18, Smirnova, 2001, σελ. 97-103, εικ. 1-13. Την ίδια άποψη για την καταγωγή της εικονογραφίας των τεσσάρων ευαγγελιστών, που συνοδεύονται από την προσωποποίηση της θείας Σοφίας, εκφράζει και η Smirnova, δ.π., σελ. 99.
43. Μπορμπουδάκης, 1975, σελ. 68, πίν. 2 και Εικόνες Κρητικής Τέχνης, αρ. 133, σελ. 489 (Μ. Μπορμπουδάκης).
44. Ευγγόπουλος, 1960-1961, πίν. 35.
45. Βλ. το βημόθυρο της Πάτμου, το οποίο ο Χατζηδάκης συνδέει με τον Άνδρέα Ρίτζο (δευτερο μισό 15ου αι.) και την εικόνα στην Μονή της Ζωοδόχου Πηγής στην Πάτμο (αρχές 17ου αιώνα), την εικόνα της Συλλογής Λοβέρδου (16ος αι.), την εικόνα της Συλλογής Οικονομοπούλου (16ος αι.) και δύο εικόνες της Νάξου, από τις οποίες αυτή στον ναό της Παναγίας του Χριστού αποδίδεται από τον Χατζηδάκη στον ζωγράφο Άγγελο, ενώ από τον Ευγγόπουλο τοποθετείται στον 16ο αι. Χατζηδάκης, 1977, πίν. 80, αρ. 110, πίν. 160, Holy Image, Holy Space 1988, αρ. 48, Ευγγόπουλος, 1960-1961, πίν. 44, Μπαλτογιάννη, 1985, αρ. 34, πίν. 35, Δρανδάκης, 1964, πίν. 506α και 507α, Χατζηδάκης, 1987, σελ. 115, εικ. 10, Ευγγόπουλος, 1960-1961, σελ. 94, σημ. 2. Πρόσθεσε την μικρογραφία στον κώδικα της Μονής Σινά, έργο στα 1469 του πρωτοπαπά Χάνδακος Κρήτης Ιωάννου του Πλουσιαδηνού, Βοκοτόπουλος, 2001, σελ. 90-91, εικ. 2.
46. Βλ. τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην τριπλή εικόνα του Bari, που αποδίδεται στον Άνδρέα Ρίτζο και την εικόνα της Πάτμου (γύρω στα 1500), Χατζηδάκης, 1977, πίν. 14 και 203.
47. Χατζηδάκης, 1977, αρ. 12, πίν. 14, Chatzidakis, 1972, εικ. 15, Μπορμπουδάκης, 1975, πίν. 2 και Εικόνες Κρητικής Τέχνης, αρ. 133, σελ. 489, Μπαλτογιάννη, 1985, αρ. 34.
48. Ευγγόπουλος, 1960-1961, πίν. 35, 36.
49. Icone, 1988, σελ. 138-139, αρ. 43, Χατζηδάκης, 1977, αρ. 203α, Χατζηδάκης, 1977, σελ. 61-62, αρ. 11, πίν. 80 και Holy Image, Holy Space 1988, σελ. 207-208, αρ. 48 (Μ. Χατζηδάκης), Χατζηδάκης, 1983, αρ. 18, σελ. 29-30, Χατζηδάκης, 1977, πίν. 13, 15.
50. Φωτογραφία της εικόνας δημοσιεύεται από τον Χατζηδάκη (Chatzidakis, 1972, σελ. 75, σημ. 11, εικ. 15), όπου σημειώνεται ότι η εικόνα προέρχεται από την Βατοπαϊδινή Σχολή του Αγίου Ανδρέα (Σεράι) στις Καρυές.

BYZANTINEΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- * Από την θέση αυτή θέλω να απευθύνω θερμές ευχαριστίες στον πανοσιολογώτατο αρχιμανδρίτη Έφραίμ, Καθηγούμενο της Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαϊδίου, ο οποίος μου ενέπνευσε το πόνημα αυτό.
1. Στους νεώτερους χρόνους οι επενδύσεις ονομάζονται "ποδιές" ή "πουκάμισα" βλ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, 1980, σελ. 23.
 2. Grabar, 1975, σελ. 9 κ.έ. όπου σχετικά παραδείγματα.
 3. Μερικά από αυτά αναφέρονται, από τον Α. Grabar, 1975, σελ. 16 και την Μ. Θεογράη, 1960, σελ. 250-251.
 4. Grabar, 1975, σελ. 16.
 5. Σημειώνουμε ότι την τεχνική αυτή που στην αρχαιότητα χρησιμοποιούσαν για την επικάλυψη των ενδυμάτων στα αγάλματα των θεών, χρησιμοποίησαν για τον ίδιο λόγο και στην μεσαιωνική ύψη σε αγάλματα θείων μορφών.
 6. Βλ. Ν. Ρ. Kondakov, Histoire et Monuments des émaux byzantins, Frankfurt 1892.
 7. Βλ. Jean Ebersold, Sanctuaires de Byzance, Recherches sur les anciens trésors de Constantinople, Paris 1921, σελ. 69-70, J. Ebersold, Les arts somptuaires de Byzance: Étude sur l'art impérial de Constantinople, Paris 1923, σελ. 110-114, Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1925-1926, σελ. 2, 897-901, A. Bank, L'école de la Morava et son temps, Symposium de Résava 1968, Belgrade 1972, σελ. 49-59.
 8. Σημειώνουμε ιδιαίτερα τους Καταλόγους εκθέσεων βυζαντινής τέχνης στην Ευρώπη και στην Αμερική, όπως Byzance 1992, Byzantium 1994, Byzantium 2004, Balabanov 1995 κ.ά.
 9. Προστίθενται όκτώ νέες επενδύσεις, βλ. Durand, 2004, σελ. 243 σημ. 5.
 10. Στην Βουλγαρία υπάρχει μία νέα επένδυση από τις Σέρρες που βρίσκεται στην Σόφια, (Durand, 2004, σελ. 243 σημ. 6), στο Βελιγράδι εικόνα άμφιπρόσωπη από την Άχρίδα ("Εκθεση Μήτηρ Θεού, 2000, αρ. 61), από την Ρουμανία δύο εικόνες, (Durand, 2004, σελ. 243 σημ. 7), στην Άλβανία δύο εικόνες του Όνουφριού από τον ναό της Κοιμήσεως της Γλαβίνιτσας (Trésor d'art albanais: 1993, αρ. 13-14).
 11. Στην Ρώμη, εικόνα του Χριστού Ευεργέτη του ναού Santa Prassede (Μ. Andoloro, Gli smalti dell' icona col Cristo Evergetes nella Basilica romana di Santa Prassede, Prospettiva, 40 (1985) 57-61).
 12. Σχετική βιβλιογραφία βλ. Durand, 2004, σελ. 243, σημ. 13 και 14.
 13. Το θέμα του ρόλου των επενδύσεων στην βυζαντινή πνευματικότητα τόσο στο θεολογικό επίπεδο όσο και στο επίπεδο της λαϊκής πίστης ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των θαυματουργών εικόνων, αποτελεί θέμα νέων ερευνών Ε. Bakalova, La Vénération des icônes miraculeuses en Bulgarie, Ethnologie Française, no 2 (2001) 261-274, Α. Sterligova, The Miracle Working icon in Byzantium and Old russ, edited by Alexei Lindov, Moscow 1996 (ρωσικά με γαλλική περίληψη), σελ. 123-131, Alexei Lidov, Miracle Working Icons of the Mother of God, Mother of God: Representations of the Virgin in the Byzantine Art, Exh. cat. Edited by M. Vassilaki, Athens Benaki Museum, October 20, 2000-January 20, 2001, Athens 2000, σελ. 47-57.
 14. Η κατεξοχήν προσκυνηματική εικόνα της Μονής του Προδρόμου, που ίδρυσε ο Θεόδωρος Σαραντηνός στην Βέροια, αναφέρεται στην διαθήκη του ως «προσκύνημα». Βλ. Actes de Votopedi 1, 344-361, αρ. 64.
 15. Σχετική μαρτυρία και περιγραφή παρέχει ο Ruy Gonzalez de Clavijo στις αρχές του 15ου αι. Βλ. Kehren, 1999, σελ. 123.
 16. Durand, 2004, σελ. 245, σημ. 30-32.
 17. Στην Μονή της Παναγίας Έλεούσας στην Βελιούσα, η καταγραφή των εικόνων του 1164, δείχνει έντονη πλειοψηφία εικόνων της Παναγίας με το Βρέφος, και μάλιστα ολόσωμης ή ενθρονής, θέματα που πιθανώς συνδέονται με ανάλογες απεικονίσεις της μέσας στο Καθολικό, Βλ. Balabanov, 1995, σελ. 42, 45.
 18. Σε ποιητική περιγραφή της χρυσής επενδύσεως εικόνας (Ι. αρ. CLIV σελ. 65-66) παρομοιάζει το φυτικό κόσμημα του βάθους της εικόνας με τον κήπο του Παραδείσου "Χρυσήν θεωρώ την Έδεμ της εικόνας..."
 19. Σε δύο εικόνες πολύ σημαντικές για την ορθόδοξη πίστη, την Παναγία Βηματάρισα της Μονής Βατοπαϊδίου (εικ. 212) και την Παναγία του Vladimir, το καλλάδιον της ορθόδοξης Ρωσίας, διατηρούνται κάτω από την νεώτερη σωζόμενη επένδυση δυο ακόμη παλαιότερες επενδύσεις καλυμμένες Βλ. Loverdou-Tsigarida, 1999, σελ. 440-448, Grabar, 1975, αρ. 41.
 20. Τρεις παλαιότερες των εικόνων επενδύσεις σώζονται στην Μονή Βατοπαϊδίου βλ. πιο κάτω επενδύσεις Παναγίας Όδηγητριας (αρ. 2), Χριστού Παντοκράτορος (αρ. 6.) και Παναγίας Παράκλησης (αρ. 7).
 21. Επενδύσεις με νεώτερες επιδιορθώσεις στην Μονή Βατοπαϊδίου είναι ξεί βλ. πιο κάτω αρ. 2, 5, 6, 10, 11, 12, 13.
 22. Το γεγονός μπορεί να οφείλεται σε άλλους λόγους, όπως στην περίπτωση της Ιεράς Μονής Βατοπαϊδίου όπου σύμφωνα με πρώτη ύλη για να πληρωθούν στους Τούρκους οι βαρύτατοι φόροι που είχαν επιβληθεί και να σωθεί η Μονή, ανέκδοτα έγγραφα των αρχείων της Μονής, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας πολλές επενδύσεις χρειάστηκε να μετατραπούν σε πρώτη ύλη για να πληρωθούν στους Τούρκους οι βαρύτατοι φόροι που είχαν επιβληθεί και να σωθεί η Μονή.
 23. Ο Νικήτας Χωνιάτης (Περί Ισαακίου Άγγελου, ΙΙΙ, 7, σελ. 584-585) αναφέρεται ειδικά σε μία ανάλογη δωρεά του αυτοκράτορα Ισαακίου Β' στο τέλος του 12ου αιώνα.
 24. Κατά μία άποψη, υπήρχε παράδοση οι αρχιεπίσκοποι κατά την άνοδό τους στον αρχιεπισκοπικό θρόνο να προσφέρουν στους ναούς δώρα, μεταξύ των οποίων εικόνες, συχνά με επενδύσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι εικόνες με επενδύσεις στην αρχιεπισκοπή Άχρίδος, όπως οι δύο επενδύσεις εικόνων της Παναγίας και του αρχαγγέλου Γαβριήλ, των αρχών του 12ου αιώνα, οι οποίες συνθέτουν τον Ευαγγελισμό που κοσμούσε τον ναό της Παναγίας Περιβλεπτο στην Άχρίδα και είναι δωρεά του επισκόπου Λεωντος που ταυτίζεται με τον αρχιεπίσκοπο Άχρίδος (Balabanov, 1995, σελ. 62), ή ενεπίγραφη εικόνα του Χριστού, δωρεά του λαϊκού αρχιεπισκόπου Κωνσταντίνου Καβάσιλα των ετών 1262/1263, ενώ στον 13ο αιώνα άνηκει επίσης επένδυση εικόνας του αρχιεπισκόπου

92. Έπενδύσεις της Παναγίας Ψυχοσώστριας από την Άχριδα (Grabar, 1975, άρ. 13) και του ψηφιδωτού διπτύχου της Φλωρεντίας (Grabar, 1975, άρ. 31).
93. Έπενδύσεις εικόνων Βατοπαιδίου άρ. 2, 3.
94. Έπενδύσεις εικόνων Βατοπαιδίου άρ. 2, 8, και Grabar, 1975, άρ. 16, 18.
95. Έπενδύσεις εικόνων Βατοπαιδίου άρ. 6, 8.
96. Έπενδύσεις εικόνων Βατοπαιδίου άρ. 3, 6, 8.
97. Έπένδυση εικόνας Βατοπαιδίου άρ. 8.
98. Αναφερόμαστε στο σύνολο ιερών σκευών που δώρησε στην Μονή Βατοπαιδίου και στην Μονή Μεγίστης Λαύρας ο Θωμάς Πρελούμπος. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 479-480 και Loverdou-Tsigarida, 1997, σελ. 81, κ.έ.
99. Το σκάλισμα των έπιγραφών στα εικονιστικά θέματα των έπενδύσεων εικόνων Μονής Βατοπαιδίου άρ. 3, 6, 8, (εικ. 234, 277, 297) τα φυτικά κοσμήματα στο φωτοστέφανο της έπενδύσεως άρ. 6 και των εικονιστικών διαχώρων της έπενδύσεως άρ. 8.
100. Πρόκειται για όνομασία που πρώτος χρησιμοποίησε ο Ν. Kondakov, και αποδόθηκε και ο Grabar, (1975, σελ. 12).
101. Όπως παρατηρεί ο Grabar, (1975, σελ. 12) ή τεχνική αυτή διαφέρει από την συρματερή μόνο λόγω της άπουσίας στριμμένων συρμάτων, που έχουν αντικατασταθεί από λείες ταινίες.
102. Θά θέλαμε στο σημείο αυτό να παρατηρήσουμε με βάση τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε ότι σε έργα της μεσοβυζαντινής περιόδου και σε περιπτώσεις χρήσεως της λακωνικής σμάλτινης τεχνικής, όπως στην αρχική έπένδυση της εικόνας της Βηματάρισσας (βλ. σελ. 288, εικ. 215) τα κοσμήματα που χρησιμοποιούνται διακρίνονται για απλότητα και κάποια σχηματοποίηση που βρίσκουν αντίστοιχία σε κοσμήματα πλαισίων χειρογράφων του 10ου και 11ου αιώνα όπως ο Parissinus Gr.139.
103. Βλ. Χατζηδάκης, 1977, σελ. 44-45, άρ. 1.
104. Πρόκειται, σύμφωνα με τις άνωρθόγραφες έπιγραφές που τους συνοδεύουν, για τους άγιους Θεόδωρο, Γεώργιο-άριστερά και Προκόπιο, Δημήτριο-δεξιά.
105. Στοιχεία εικονογραφικά, όπως τα κρινάνθημα του τάπητα του πλαισίου, τα γραμμωτά περιγράμματα των διαφορετικών τμημάτων της έπένδυσης, το δικτυωτό μοτίβο του τάπητα, άπαντούν τόσο στην βυζαντινή ζωγραφική όσο και στην άργυροχόια και την μεταλλοτεχνία του 12ου αιώνα, όπως φαίνεται και από έργα της περιφέρειας. Βλ. Ch. Amiranschvili, L'art des ciseleurs Géorgiens, Paris 1971, σελ. 82-83.
106. Grabar, 1975, σελ. 21, πιν. I, εικ. 1.
107. Ο Μ. Χατζηδάκης (1977, σελ. 44) τα περιγράφει ως πεντάφυλλα άνθημα μέσα σε ισάριθμους κύκλους, που άπαντούν σε χειρόγραφα, έλεφαντοστά και άργυρά σκεύη του 11ου αιώνα.
108. Grabar, 1975, άρ. 10.
109. Σε έπένδυση εικόνων από την Περιβλεπτο της Άχριδος ο ίδιος βλαστός κληματίδας, που ο Grabar, (1975, σελ. 35, άρ. 10-11) τα χαρακτηρίζει *Neurons byzantins*, άπαντά στο βάθος και στο πλαίσιο, αλλά μικρότερης κλίμακας στο τελευταίο.
110. Ανάλογους τάπητες βρίσκουμε στο βάθος τεσσάρων εικόνων. Βλ. έπένδυση Παναγίας Όδηγήτριας (άρ. 2) και Grabar, 1975, άρ. 11, 12, 13.
111. Grabar, 1975, άρ. 17, όπου παράλληλα με τα κυκλικά κομβιόσχημα χρησιμοποιούνται και τα τετραγωνισμένα.
112. Grabar, 1975, άρ. 11, 14, 15, 20, 31, 34, 36, 40, 42, 43.
113. Το Δωδεκάορτο άπαντά συνολικά σε τέσσερις άνάμεσα στις γνωστές έπενδύσεις: Στα πλαίσια των έπενδύσεων της Όδηγήτριας που δώρησε ή Παπαδοπουλίνα και της ψηφιδωτής εικόνας της Σταυρώσεως της Μονής Βατοπαιδίου (άρ. 2, εικ. 234 και άρ. 5, εικ. 264), στο πλαίσιο της εικόνας του άγιου Ιωάννου του Χρυσοστόμου της Μονής Χιλανδαρίου και στο πλαίσιο της δεύτερης ρωσικής έπένδυσης της εικόνας της Παναγίας του Vladimir, βλ. Grabar, 1975, άρ. 17, 21, 22, 41.
114. Grabar, 1975, άρ. 19 και Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1966, 489-492, Βλ. πιο πάνω άρ. 1, εικ. 212.
115. Grabar, 1975, άρ. 35. Βιβλιογραφία σχετική με τό θέμα βλ. Collette Dufour-Bozzo, La cornice del Volto Santo di Genova, CahArch. XIX (1969) 223-230.
116. Grabar, 1975, άρ. 10α-β.
117. Grabar, 1975, άρ. 16, 18, 19, 23, 26, 33.
118. Grabar, 1975, άρ. 1, 13.
119. Grabar, 1975, άρ. 38, 39.
120. Σχετικά με τό εικονογραφικό αυτό θέμα, βλ. A. Grabar, La sainte Face de Laon, Prague 1931, K. Weitzmann, The Mandyion and Constantine Porphyrogenitus, CahArch 11 (1960) 163-184, D. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz: Der Ritus Aedas Bild (Münich 1965), σελ. 134-146.
121. Grabar, 1975, άρ. 10, 15, 23.
122. Στην έπένδυση της Σταυρώσεως (άρ. 5) φέρει την σκηνή των μυροφόρων στον Τάφο (εικ. 272).
123. Στην έπένδυση του άγιου Ιωάννου της Μονής Χιλανδαρίου (Grabar, 1975, άρ. 26) αποδίδεται ή Γέννηση της Θεοτόκου και ή Έτοιμασία του Θρόνου.
124. Grabar, 1975, άρ. 10.
125. Grabar, 1975, άρ. 11, 14, 17, 20, 38, 42 στο βάθος και άρ. 22, 26.
126. Grabar, 1975, άρ. 12, 13, 25, 37.
127. Grabar, 1975, άρ. 16, 17, 18, 19, 21, 32, 35, 46.
128. Grabar, 1975, άρ. 12, 13, 23, 25, 38 στο πλαίσιο και άρ. 18, 19, 21, 35, 36 στο βάθος. Ό άρ. 39 έχει τον τύπο αυτό γραμμέ-

νο και στο βάθος και στο πλαίσιο.

129. Grabar, 1975, άρ. 12, 13, 25.

130. Στην έπένδυση της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας (άρ. 1, εικ. 220, 222, 223, 224), ύπάρχουν σκηνές του βίου της Παναγίας, με άνωρθόγραφες έπιγραφές.

131. Στις σαράντα τέσσερις έπενδύσεις που δημοσιεύονται από τον Grabar τρεις μόνο έχουν γραμμένη άφιερωματική έπιγραφή (άρ. 18, 21, 32).

132. Μόνον ή άφιερωματική έπιγραφή εικόνας στην μητρόπολη του Fermo (Grabar, 1975, άρ. 17) έχει γραφεί στην ταινία που συνδέει τό πλαίσιο με τό βάθος της εικόνας.

133. Στο μέσο του κάτω πλαισίου δύο έπενδύσεων από τό ίδιο εργαστήριο (βλ. άρ. 11-12) έχει τοποθετηθεί διακοσμητικό διάχωρο για να καλύψει πιθανότατα την θέση ένεπίγραφου διακόσμου.

134. Grabar, 1975, σελ. 41, 43, άρ. 16.

135. Grabar, 1975, άρ. 12, 13, 25.

136. Grabar, 1975, άρ. 16, 17, 18, 19.

137. Grabar, 1975, άρ. 20, 21.

138. Έπένδυση Μονής Βατοπαιδίου άρ. 10.

139. Grabar, 1975, άρ. 33, 36, 38-40.

140. Grabar, 1975, άρ. 35.

141. Έπενδύσεις Μονής Βατοπαιδίου άρ. 11, 12, 13 και Grabar, 1975, άρ. 34, 36.

142. Έξάιρεση άποτελεί ή ταινία στην έπένδυση Μονής Βατοπαιδίου άρ. 10 (εικ. 314).

143. Οι δύο έπενδύσεις που τα πλαίσιά τους διακοσμούνται με σκηνές του βίου της Παναγίας, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. (Grabar, 1975, άρ. 19, εικ. 45 και έπένδυση Μονής Βατοπαιδίου άρ. 1).

144. Grabar, 1975, σελ. 7.

145. Ό Grabar (1975, σελ. 7-8) αποδίδει λόγω ποιότητας τις έπενδύσεις μιάς πρώτης ομάδας τριών εικόνων της Παναγίας (Grabar, 1975, άρ. 16, 18, 21) και μιάς δεύτερης ομάδας από την Άχριδα (Grabar, 1975, άρ. 10-13) στην Κωνσταντινούπολη.

146. Χαρακτηριστική ή περίπτωση της Παναγίας του Vladimir, της οποίας πιστεύεται ότι ή δεύτερη έπένδυση κατασκευάστηκε στην Μόσχα από βυζαντινούς τεχνίτες γύρω στο 1410 και τεχνοτροπικά συνδέεται με τις λίγο προγενέστερες εικόνες της Μονής Βατοπαιδίου άρ. 11 και 13, βλ. Grabar, 1975, σελ. 71-72.

147. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 247-251, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2005, σελ. 263-271.

148. Στις άρχές τουλάχιστον του 13ου αιώνα ή παραγωγή εικόνων στην πόλη της Θεσσαλονίκης είναι δεδομένη. Αυτό συνάγεται και από τό γεγονός ότι ο μοναχός Σάββας, ο μετέπειτα άγιος Σάββας των Σέρβων, κάνει παραγγελίες εικόνων σε εργαστήριο της. Έπίσης μνημονεύεται ότι εικόνα, δωρεά του επισκόπου της Άχριδος Δημητρίου Χωματιανού καθώς και εικόνα που δωρήθηκε από τον ήγούμενο της Μονής της Άγίας Τριάδος Θεσσαλονίκης στην Μονή Μεγίστης Λαύρας προέρχονται από την Θεσσαλονίκη. Βλ. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 247, σημ. 45-47.

149. Υπάρχουν ένδειξεις που φανερώνουν όχι μόνο την συνύπαρξη αλλά και την συνεργασία των ζωγράφων των εικόνων με τους τεχνίτες των έπενδύσεών τους, όταν τις κατασκεύαζαν σύγχρονα. (Balabanov, 1995, σελ. 122).

150. Βλ. Βλ. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 241-254.

151. Βλ. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 243 κ.έ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2005, σελ. 263-272.

152. Οι έξι βρίσκονται στην Μονή Βατοπαιδίου και οι τρεις σε μητροπόλεις και μουσεία εκτός Έλλάδος.

153. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 248.

154. Την ομάδα αυτή είχε διακρίνει και χρονολογήσει ο Grabar στο τέλος του 13ου αιώνα και στις άρχές του 14ου με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία, αλλά τό είχε άποδώσει στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Grabar, 1975, σελ. 41 κ.έ. και πιο πάνω σημ. 145.

155. Πρόκειται για τις ακόλουθες: (1) την έπένδυση της γνωστής εικόνας της Παναγίας, στον τύπο της δεομένης, που φέρει την έπιγραφή ή «Ελπίς των Άηλιτισμένων» και την έπιγραφή του κτήτορά της, Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μανουήλ Δισύπατου (1235-1261) και βρίσκεται στην μητρόπολη του Freising στην Βαυαρία (Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 248, σημ. 57-58) (2) την έπένδυση της εικόνας της Παναγίας Όδηγήτριας, στην Gallery Tretiakov, ή έπιγραφή της οποίας αναφέρει ως κτήτορα τον Κωνσταντίνο Άκροπολίτη και την σύζυγό του Μαρία Κομνηνή, Τορνίκινα Άκροπολίτισσα (Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 249, σημ. 59) (τέλος του 13ου αιώνα) (3) την έπένδυση εικόνας της Παναγίας στην Μονή Βατοπαιδίου, δωρεά των άδελφών Παπαδοπουλίνας και Άριαντίσας αιώνα] (4) την έπένδυση εικόνας της Παναγίας στην Μονή Βατοπαιδίου, δωρεά του άγιου Ιωάννου του Χρυσοστόμου (1235-1261) από την Βέροια, (άρ. 2, εικ. 234) που χρονολογικά τοποθετείται λίγο πρό του 1326 (Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 249, σημ. 60-61) (4) και (5) τις δύο άργυρεπίχρυσες έπενδύσεις που κοσμοούν την Παναγία Ψυχοσώστρια και τον Χριστό Ψυχοσώστη στην κυρία όψη εικόνων προερχόμενων από τον ναό της Άγίας Σοφίας της ίδιας πόλεως. Οι έπενδύσεις αυτές τοποθετούνται στις άρχές ως ένιαίο σύνολο διακοσμούσαν αρχικά τον ναό της Άγίας Σοφίας της ίδιας πόλεως. Οι έπενδύσεις αυτές τοποθετούνται στις άρχές του 14ου αιώνα (Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2005, σελ. 263 κ.έ.).

156. Συγκριτικές παρατηρήσεις φανερώνουν ότι ύπάρχουν γενικά χαρακτηριστικά κοινά που τις συνδέουν. Παράλληλα, ύπάρχει μεγάλη ποικιλία στις λεπτομέρειες, κυρίως των διακοσμητικών θεμάτων, που τις διαφοροποιεί. Είναι φανερό επίσης, ότι ο πολύ μικρός αριθμός των υπό σύγκριση έπενδύσεων άποτελεί τον κύριο λόγο για την δυσκολία έξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων.

157. Έξάιρεση άποτελεί ή έπένδυση εικόνας του Παντοκράτορα, που σώζεται στην Μονή Μεγίστης Λαύρας του Άγιου Όρους και προέρχεται από δωρεά του Θωμά Κομνηνού Πρελούμπου στην Μονή της Παναγίας της Γαβαλιώτισσας στην Έδεσσα, την οποία είχε ιδρύσει ο ίδιος. Η εικόνα αυτή τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. (Loverdou-Tsigarida, 1997, σελ. 85, εικ. 111).

158. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996. 488 εικ. 29. Loverdou-Tsigarida. 2003. σελ. 249, εικ. 12. σημ. 65.
159. Ο σταυρός συνδέεται με μία από τις πιο παλαιές παραδόσεις της Μονής, βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996. σελ. 481-482, εικ. 431-432. Loverdou-Tsigarida. 2003. σελ. 250, εικ. 13.
160. Grabar. 1975. σελ. 66, άρ. 38 και 67-68, άρ. 39, Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996. σελ. 493-496, εικ. 438-439.
161. Πρόκειται για τις εικόνες της Παναγίας Ὁδηγήτριας (εικ. 336) και της Φιλοξενίας του Ἀβραάμ (εικ. 319) που ἡ παράδοση συνδέει με τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης ἀπ' ὅπου μεταφέρθηκαν γιὰ νὰ διασωθοῦν στὴν Μονὴ Βατοπαίδιου μετὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ ναοῦ σὲ τζαμί. Στὴν ομάδα αὐτὴ προσθέσαμε καὶ τὴν ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Μονῆς Βατοπαίδιου (εἰκ. 354). (Grabar. 1975. σελ. 68, άρ. 38-40. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996. σελ. 493-497, εικ. 331, 337-338). Loverdou-Tsigarida. 2003. σελ. 251).
162. Loverdou-Tsigarida. 2003. σελ. 251. σημ. 72.
163. Grabar. 1975. σελ. 14, 15. 28-30.
164. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας τοῦ 13ου αἰώνα. τοῦ Παντοκράτορα τοῦ 14ου αἰώνα, με ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαάκ Δούκα Κερσάκ. (Balabanov. 1995. σελ. 94-95, εικ. σελ. 37-38 καὶ 134, 138, σελ. 112 καὶ Georgievski 1999, άρ. 7 καὶ 23).
165. Ο Grabar (1975. σελ. 15 καὶ 28) ἀναγνωρίζει σὲ δύο ἐπενδύσεις τὸ ἴδιο τοπικὸ ἐργαστήριο.
166. Σύμφωνα με τὴν Μ. Θεοχάρη (Μ. Theóchari. La beata Vergine delle Grazie. A. E. 1953-1954. σελ. 232 κ.έ.) μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Ἀρτοκωστὰ στὴν Πελοπόννησο, ἐνεπιγραφὴ ἐπένδυση, δωρεὰ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ τοῦ δεσπότη. γύρω στὸ ἔτος 1425.
167. Ἡ ἀργυρεπίχρυση ἐπένδυση, πιθανότατα τοῦ 14ου-15ου αἰώνα σὲ εἰκόνα τῆς Παναγίας (13ου αἰώνα) στὸν ναὸ τῆς Παναγίας Χρυσεοῦσας, στὸ Πραιτώρι τῆς Κύπρου ἀποδίδεται σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο (Παπαγεωργίου. 1991, άρ. 17).
168. Πρβλ. π.χ. τὶς ἐπενδύσεις σταυρώσεων στὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας (Tesoro 1971, άρ. 38-39) καὶ τὶς ἐπενδύσεις εἰκόνων τῆς Μονῆς Βατοπαίδιου (Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, άρ. 20 καὶ 25). Σημειώνουμε ἐπίσης τὶς ὁμοιότητες πού παρατήρησε ὁ Grabar. [1975. 71] στὴν δευτέρη ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας τοῦ Vladimir καὶ στὸ στέμμα τὸ λεγόμενο τοῦ Μονομάχου στὴν Μόσχα.
169. Βλ. Durant. 2004. σελ. 246, ὅπου καὶ ἀνάλογα παραδείγματα με εἰκόνες καὶ με δωρεές.
170. Σύμφωνα με τὶς ἐκτιμήσεις τοῦ Balabanov. οἱ δύο ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ 12ου αἰώνα στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀχρίδος ἔχουν γίνει ἀπὸ δύο τεχνίτες πού ἐργάστηκαν καὶ στίς δύο ἐπενδύσεις, κατασκευάζοντας ὁ ἕνας ὅλα τὰ εἰκονιστικὰ διαχωρά καὶ ὁ ἄλλος φυτικὰ κοσμήματα (Balabanov. 1995. σελ. 68).
171. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὶς εἰκόνες τῆς Παναγίας τῆς Περιβλέπτου, τῆς Παναγίας τῆς Ψυχωσώστριας, καὶ τοῦ Χριστοῦ Ψυχωσώστη (ἀρχὸν τοῦ 14ου αἰώνα). Georgievski. 1999, άρ. 16, 17, 19 ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.
172. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, άρ. 26-28.
173. Grabar. 1975, άρ. 16, 18, 21, 27, 30, 32, 35, 41 καὶ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, άρ. 20.
174. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, άρ. 20, 25, 26, 28 καὶ 29.
175. Grabar. 1975, άρ. 11, 18, 31.
176. Grabar. 1975, άρ. 10, 12, 13, 17, 22, 23, 25, 26, 28, 33, 36, 37, 38, 39, 40.
177. Τὸ γεγονός ὅτι, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, κάποιες τεχνικές συνυπάρχουν στὸ ἴδιο ἔργο, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἂποψη, ὅτι τὰ τεχνικά καὶ τεχνολογικά στοιχεῖα τῶν ἐπενδύσεων δὲν μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀσφαλεῖς χρονολογικὲς κατατάξεις (Grabar. 1975. σελ. 7).
178. Ἡ κατάταξη τοῦ ὕλικου τῆς Μονῆς Βατοπαίδιου ἔχει γίνει με βάση κυρίως τὴν χρονολόγησή τους, ἀλλὰ καὶ τὶς ὁμοιότητες στὴν τεχνικὴ, πού ὀδηγοῦν κάποτε σὲ κοινὸ παραγωγικὸ κέντρο.
179. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν δύο εἰκόνες τοῦ 18ου αἰώνα πού φέρουν ἐπενδύσεις βυζαντινὲς τοῦ 14ου αἰώνα (άρ. 2 καὶ 6).
180. Βλ. σχετικὰ πρὶν ὅπου σημ. 179.
181. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι συνδεδεμένη με πλῆθος παραδόσεων πού ἐρμηνεύουν τὴν σημασία της γιὰ τὴν Μονή. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, ὁ.π., σελ. 489, σημ. 227. Σὲ κείμενα περιηγητῶν τοῦ 17ου, τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα περιγράφεται ἡ περιπέτεια τῆς εἰκόνας πού τοποθετήθηκε σὲ πηγάδι τὸ ὁποῖο βρίσκεται μπροστὰ στὴν ἁγία Τράπεζα, καὶ ἔτσι σώθηκε ἀπὸ πειρατὲς (βλ. Παλιόμπεης. 2003. σελ. 93 καὶ 169). Τὴν σημασία της γιὰ τὴν Μονή φανερῶνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 1856 ἀντίγραφὸ τῆς τοποθετεῖται σὲ θρόνο πού βρίσκεται στὸ παρεκκλήσιο τοῦ ἁγίου Δημητρίου τῆς Μονῆς (Σμυρνάκης. 1903. σελ. 433).
182. Caroustin. 1861. σελ. 225 καὶ Kondakov. 1902. σελ. 171.
183. Ὁ ὁμότιμος καθηγητὴς Εὐθ. Τσιγαρίδας εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δεῖ καὶ νὰ φωτογραφῇ τὴν εἰκόνα χωρὶς τὴν ἐξωτερικὴ ἐπένδυση τῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ διτομοῦ ἔργου «Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαίδιου» Ἅγιον Ὅρος 1996. Σύμφωνα με τὴν μαρτυρία τοῦ ὑπάρχοντος νεώτερες ἐπεμβάσεις στὴν ἐπιφάνεια τῆς εἰκόνας. Τὰ πρόσωπα τῶν θείων μορφῶν ἔχουν καλυφθεῖ ἀπὸ μουςαμά με ζωγραφικὴ μαυρισμένη, γύρω στὰ 1900. Ἀπὸ κάτω διακρίνεται ἡ ἀρχικὴ μορφή τῆς Παναγίας στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας (σχέδιο 1). Ἡ ζωγραφικὴ τῆς εἰκόνας, πάνω σὲ γύψινη προετοιμασία, διαπιστώθηκε ὅτι ἔχει κρακελάρει καὶ καταστραφεῖ, ἰδίως στὰ πρόσωπα, λόγω τῆς ἀκοίμητης λαμπάδας πού καίει μπροστὰ της. Προφανῶς αὐτὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ λόγος πού τὰ κεφάλια τῶν ἁγίων μορφῶν καλύφθηκαν ἀπὸ μουςαμά.
184. Βλ. σχετικὰ Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, 489. Ο Kondakov τὸ 1842 (1902. σελ. 171) τοποθετεῖ τὰ ἄνω καὶ κάτω πλαίσια στὸν 18ο αἰώνα καὶ διακρίνει νεώτερες ἐπεμβάσεις. Μπαλιάν. 1996, σ. 518.
185. Μετὰ τὴν ἐπένδυση αὐτὴ ἀσχοληθήκαμε καὶ παλαιότερα: Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, σελ. 489-493, Loverdou-Tsigarida. 1999, σελ. 241-254.

186. Ἀπαντᾷ σὲ σφάλτινη διακόσμηση ἱερῶν σκευῶν τοῦ 11ου αἰώνα, ὅπως κοῦπα διακοσμημένη με σφάλτι καὶ Ἅγιο Ποτήριο. Βλ. Le trésor du Saint Marc 1984, άρ. 18 καὶ 28.
187. Βλ. ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰώνα, ὅπως τὰ μαρμάρινα θυρώματα καὶ θυράκια ἀπὸ τοὺς ἁγίους Ἀναγνώστους τῆς Καστοριάς καὶ ἐπιστολὶα ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας (Ἀν. Ὀρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME, τ. Δ (1938) εικ. 12-13 καὶ 16 καὶ Χ. Μπούρας, Τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας καὶ ἡ χρονολόγησή της, ΔΧΑΕ, περ. Δ, 14 (1980-1981) 166-179.
188. Πρῶτὴ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, βλ. Λοβέρδου Τσιγαρίδα. 1996, σελ. 489.
189. Τὸ φέρουν δύο ἡγούμενοι Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους πού σήμερα δὲν ὑπάρχουν πιά. Πρόκειται γιὰ τὸν Θεοστήρικτο ἡγούμενο τοῦ Πλακά, κελλίου πού ἐμφανίζεται στὸ Ὅρος στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα (Παπαχρυσάνθου. 1992, σελ. 243) καὶ τὸν συνονόματο τοῦ ἡγούμενο τῆς Μονῆς Καμηλαυκά τὸ 1297 (Παπαχρυσάνθου. 1992, σελ. 243).
190. Θεόφιλος. 1972, 71-72. Πρβλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, σελ. 492, ὑποσ. 229.
191. Domestjan. 1865. σελ. 55 καὶ 128.
192. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνας δὲν εἶναι ἐπιχρυσωμένο, ὅπως συνηθίζεται, ἀλλὰ διασώζει μόνο τὴν προετοιμασία, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔφερε ἐξ ἀρχῆς ἐπένδυση.
193. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. 1996, σελ. 492-493.
194. Εἶναι πιθανὸν ἡ ἐπένδυση αὐτὴ νὰ ὑπῆρξε συμπλήρωση τῆς πρώτης καὶ νὰ μὴν εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ στίς δύο ὁριζόντιες πλευρὲς τοῦ πλαισίου.
195. Χαρακτηριστικὸ δείγμα τὸ Ἅγιο Ποτήριο τοῦ Θωμᾶ Κομνηνοῦ Πρεσβυποῦ βλ. πρὶν ὅπου σελ. 282, εικ. 209.
196. Ἡ παρουσία τοῦ κτίσματος αὐτοῦ θὰ ἦταν δυσεξήγητὴ ἂν δὲν τὸ συναντούσαμε καὶ σὲ ἄλλες συνθέσεις τῆς ἐπένδυσης, ὅπως στὸ ἄμεσως κάτω τοῦ Εὐαγγελισμοῦ διάχωρο μετὰ τῶν ὁλοσωμῶν ἁγίων Νικολάου καὶ Ἀθανασίου, γεγονός πού δηλώνει τὴν καθαρὰ διακοσμητικὸ του χαρακτήρα.
197. «Καὶ εἶπεν (ἡ Ἄννα) τῇ μαίᾳ· Τὶ ἐγέννησα; Ἡ δὲ εἶπεν· Ὅχι. Καὶ εἶπεν ἡ Ἄννα· ἐμεγαλύνθη ἡ ψυχὴ μου ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ καὶ ἀνέκλινεν αὐτήν.» βλ. Tisschendorf. 1853, V, 1.
198. Σύμφωνα με τὸ Πρωτευαγγέλιο (Tisschendorf. 1853, VII, 2) «ἵνα μὴ στραφεῖ ἡ παῖς εἰς τὰ ὀπίσω...».
199. Tisschendorf. 1853, VIII, 1.
200. Στὸ κείμενο τοῦ Πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου (Tisschendorf. 1853, XIII, 3) ἀναφέρεται «Ἡ δὲ ἔκλυσε πικρῶς λέγουσα ὅτι καθαρὰ εἰμι καὶ ἄνδρα οὐ γινώσκω».
201. Σύμφωνα με τὸ Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου «καὶ εἰσελθὼν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ εὗρεν αὐτὴν ὀγκωμένην καὶ ἔτιψεν τὸ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἔρριπεν ἑαυτὸν χαμαὶ ἐπὶ τὸν σάκκον καὶ ἔκλυσε πικρῶς». Tisschendorf. 1853, XIII, 2-3.
202. Τὸ κείμενο ἀναφέρει (Tisschendorf. 1853, XIII, 3): «καὶ ἐκάλεσε τὴν Μαριάμ καὶ εἶπεν... τί τοῦτο ἐποίησας».
203. Στὴν ἐπιγραφὴ ἡ ἐπίκληση «Μαρία» καὶ ἡ προσθήκη «τί τὸ δρᾶμα τοῦτο» δίνουν θεατρικὴ χροιά στὸ κείμενο πού ἐπιτερεπει τὴν γοητευτικὴ ὑπόθεση ὅτι προέρχεται ἀπὸ σχετικὸ θεατρικὸ ὁρσκειυτικὸ δράμα.
204. Τὴν συνάντησιν τοῦ ζευγους, περιγράφουν τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια ὡς ἐναγκαλισμὸ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ αὐτὴ τὴν σύνθεσιν. Βλ. Tisschendorf. 1853, IV, 4, ὅπου ἀναφέρεται «καὶ ἰδοὺ Ἰωακείμ ἦκε μετὰ ποιμνίων αὐτοῦ, καὶ ἔστι Ἄννα πρὸς τὴν πύλιν καὶ εἶδεν Ἰωακείμ ἐρχόμενον, καὶ δραμοῦσα ἐκρεμάσθη εἰς τὸν τράχηλον αὐτοῦ...».
205. Βλ. Tisschendorf. 1853, VI, 2, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὅταν ἡ Μαρία ἔγινε ἐνός ἔτους «ἐποίησεν Ἰωακείμ δοχὴν μεγάλην καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἱερεῖς... καὶ προσήνεγκεν Ἰωακείμ τὴν παιδα τοῖς ἱερεῦσι καὶ εὐλόγησαν αὐτήν... καὶ προσήνεγκεν τοῖς ἱερεῦσι καὶ εὐλόγησαν αὐτήν...».
206. Σύμφωνα με τὸ Πρωτευαγγέλιο (Tisschendorf. 1853, VIII, 3) με ὑπόδειξη ἁγγέλου ὁ Ζαχαρίας κάλεσε τοὺς χρυεόντας τῆς περιοχῆς νὰ τοῦ φέρουν ἀνὰ μία ράβδον. «λαβὼν δὲ ἀπάντων τὰς ράβδους εἰσήλθεν εἰς τὸ ἱερόν καὶ ἤβηστο» (Tisschendorf. 1853, IX, 1).
207. Στὴν εἰκονογράφηση αὐτὴ τοῦ κειμένου τοῦ Πρωτευαγγελίου δὲν ὑπάρχει ἐνδειξη τῶν ἀρχικῶν ἀντιρρήσεων πού εἶχε ὁ Ἰωσήφ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ (Tisschendorf. 1853, IX, 2-3).
208. Πρόκειται γιὰ ζεύγη ἐλισσόμενων φυλλοφόρων βλαστῶν, τὰ ὁποῖα συνδέει δακτυλίσχημος δεσμός. Οἱ βλαστοὶ αὐτοὶ τὴν κίνησή τους σχηματίζουν ὀκτάσχημους πλοχοῦς.
209. Εἰκονογραφικὰ, ἡ παρουσία καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στὸ βάθος τῶν συνθέσεων θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Grabar χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιολόγιας τέχνης τοῦ 14ου αἰώνα.
210. Grabar. 1975. σελ. 46, άρ. 19.
211. Σ' αὐτὴ περιγράφονται οἱ βαρβαρότητες πού διέπραξαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' (1261-1282) στὸ Ἅγιον Ὅρος «γιὰ νὰ τιμωρήσουν τοὺς μοναχοὺς πού δὲν ἔστεργαν στὴν ἔνωση» με τὴν καθολικὴ ἐκκλησία.
212. Γεδεῶν. 1885. σελ. 145.
213. Μπαλιάν. 1996, σελ. 518, εικ. 3.
214. Εἶχε μεταγραφεῖ τὸ 1904 (Millet, Pargoire. Petit. 1904, σελ. 27, άρ. 80).
215. Σχετικὰ με τὰ κέντρα αὐτὰ τῆς περιοχῆς βλ. Μπαλιάν 1996, σελ. 518, σημ. 56.
216. Kühnel. 1925. σελ. 28 κ.έ.
217. Μπαλιάν. 1996, σελ. 669, σημ. 59.
218. Γιὰ τὴν εἰκόνα καὶ τὴν ἐπένδυση βλ. Kondakov. 1902, σελ. 161, εικ. 63. Grabar. 1975, σελ. 49-50. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα.

1996, σελ. 486, εικ. 433. Loverdou-Tsigarida 2003, σελ. 249 κ.έ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2005, σελ. 263 κ.έ.

219. Υπάρχει μία διαφορά 2, 5 εκ. στο ύψος μεταξύ της εικόνας και της επένδυσής της.
220. Grabar, 1975, σελ. 49-50. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 486, σημ. 173.
221. Επιστημαίνουμε την ομοιότητα στα κοσμήματα των διαχώρων του πλαισίου της εικόνας του αγίου Δημητρίου, από στεατί-
τη στο Μουσείο Ουζεϊνγιά Παλάτα της Μόσχας (Grabar, 1975, αρ. 46) και μάλιστα με την ίδια τεχνική, με τα κοσμήματα σε τεμάχια
ελασμάτων που συμπληρώνουν φθορές στην επένδυση της εικόνας του Βατοπαιδίου.
222. Για το όνομα αυτό υπάρχουν σχολία από τους Sevcenko (Grabar, 1975, σελ. 51) και Millet, Pargoire, Petit, 1904, 28, αρ. 82,
αλλά και Έγγραφα του 1375 της Μονής. Βλ. Prosopographischen Lexikon, 1976, σελ. 123, αρ. 1314, και 1988, 32, αρ. 91361.
223. Το κείμενο της επιγραφής έχουν σχολιάσει και ερμηνεύσει οι Α. Grabar και Ι. Sevcenko, βλ. Grabar, 1975, σελ. 50-52. Πρβλ.
σχετικά Θεόφιλος, 1972, σελ. 102, και Συμυρνάκης, 1903, σελ. 437, που θεωρεί πιθανή την αμφιέρωση της εικόνας στην Άριαντίτσα.
224. Ο Grabar (1975, 49) τα ονομάζει motifs de lys juxtaposés.
225. Grabar, 1975, αρ. 18, πίν. XXVIII.
226. Αναλόγου διακοσμητικού θέματος αλλά εξεργής τεχνικής ταϊνία απαντά σε αργυρή επένδυση του 13ου αιώνα εικόνας Όδη-
γητριάς της Gallerie Tretiakov της Μόσχας (Grabar, 1975, αρ. 18, σελ. 45, εικ. 43, και 44 α-β) και στην επένδυση 14ου αϊ. ψηφιδωτής
εικόνας του Ίωάννου Προδρόμου στον Άγ. Μάρκο Βενετίας (Tesoro, 1971, αρ. 20) διατήρητης τεχνικής.
227. Στην φωτογραφία που δημοσιεύει ο Kondakov (1902, σελ. 161, εικ. 63) διακρίνει κανείς στο μέσο της κάτω πλευράς, μετα-
ξύ των ελασμάτων με την επιγραφή, διάχωρο με προτομή άνδρός πλαισιωμένη από εξημέριες διάχωρα. Ανάλογες απεικονίσεις αγίων
μᾶς είναι γνωστές από άλλες επένδυσεις (βλ. πιο κάτω επένδυση αρ. 6, εικ. 277), αλλά ο συνδυασμός σκηνών και μεμονωμένων
αγίων σε μία επένδυση δεν είναι γνωστός. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και το διάχωρο αυτό ήταν προσθήκη νεότερη όπως και
αυτό της αριστερής κάτω γωνίας, που σήμερα έχουν αφαιρεθεί.
228. Δεν περιλαμβάνουμε στο συγκριτικό υλικό την επένδυση ρωσικής εικόνας που θεωρείται έργο ρωσικού έργαστηρίου.
229. Επιστημαίνουμε ότι η επένδυση της Μονής Χιλανδαρίου (Grabar, 1975, αρ. 26) δεν ανήκει στην εικόνα την οποία διακοσμή
σήμερα, η οποία είναι πολύ νεώτερη. Έχουμε την γνώμη ότι το πιθανότερο είναι να κοσμούσε εικόνα της Παναγίας, λόγω της παρου-
σίας του θέματος της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο πλαίσιο.
230. Αναφερόμαστε σε τέσσερις απεικονίσεις του θέματος στις επένδυσεις αρ. 1, 4 και 5 βλ. σελ. 293, εικ. 217 και σελ. 329, εικ.
265, 276 και σε επένδυσεις εικόνας της Παναγίας από την μητρόπολη του Fermo στην Ίταλία, της Μονής Χιλανδαρίου και της Μόσχας
που ήδη αναφέραμε, βλ. Grabar, 1975, αρ. 17, 19 και 26.
231. Βλ. σχετικά Τσιγαρίδας, στον παρόντα τόμο, σελ. 31-32.
232. Grabar, 1975, αρ. 18, εικ. 44. Πρβλ. αναλογίες και σε επένδυσεις Όδηγήτριας της Gallerie Tretiakov και του Μουσείου
Ουζεϊνγιά της Μόσχας (Grabar, 1975, σελ. 14).
233. Βλ. Loverdou-Tsigarida, 2003 και Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2004, σελ. 263 κ.έ.
234. Ανάλογη όριοθέτηση κοσμημάτων απαντά και σε άλλες εικόνες της Μονής Βατοπαιδίου. Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996,
αρ. 29, 30 και 37.
235. Le trésor du Saint Marc, 1984, αρ. 19, σ. 176, και Tesoro, 1971, αρ. 38.
236. Βλ. πιο πάνω σελ. 304, σημ. 222.
237. Για την παράδοση που αναφέρεται στην ερμηνεία αυτής της προσωινίας, ο Uspenski (1880, 57-58) αναφέρει ότι το 1730,
όταν η σοδειά έλιās δεν ήταν καλή, οι μοναχοί της Μονής Ξενοφώντος μετέφεραν την εικόνα στην Μονή τους και προσευχήθηκαν.
Χάρη στην πίστη τους οι έλιās έδωσαν καρπούς. Πρβλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 487.
238. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 170, 174.
239. Έλαιοδοχείο κατά τον Συμυρνάκη, 1903, σελ. 440, που ιδρύθηκε το 1637, και πάνω του είχε θησαυροφυλάκιο γνωστό μόνο
σε δύο ή τρία πρόσωπα.
240. Uspenski, 1880, σελ. 57-58.
241. Grabar, 1975, αρ. 18, εικ. 43.
242. Πρόκειται για την ψηφιδωτή εικόνα της Σταυρώσεως, Βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, αρ. 28 όπου και προηγούμενη βιβλιο-
γραφία.
243. Βλ. Grabar, 1975, αρ. 19, σ. 47.
244. Οι δύο ευαγγελιστές βρίσκονται σε αντίστοιχα διάχωρα σε επένδυσεις όπως η επένδυση του Άκροπολίτη, βλ. Grabar, 1975,
αρ. 18.
245. Grabar, 1975, 31-33, εικ. 22, αρ. 8.
246. Grabar, 1975 αρ. 16 εικ. 39-40.
247. Subotic, 1992, σελ. 73.
248. Grabar, 1975 αρ. 14, εικ. 37. Η τεχνική τους όμως διαφέρει, διότι στο φωτιστέφανο της Παναγίας το θέμα έχει αποδοθεί
σε έξεργο ανάγλυφο χωρίς σμάλτο.
249. Uspenski 1880, σελ. 58.
250. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, αρ. 23, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. πιο κάτω σελ. 346.
251. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 391-392 και του ίδιου στον παρόντα τόμο αρ. 38.
252. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, αρ. 25, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Για την τέχνη της εικόνας βλ. Τσιγαρίδας, 1996,
σελ. 368-369 και του ίδιου στον παρόντα τόμο αρ. 1, σελ. 35-37.

253. Ο Kondakov (1902, σελ. 113) την θεωρεί τμήμα τριπτύχου, του οποίου το κεντρικό φύλλο αποτελεί εικονίδιο του Χριστού
Σωτήρα που βρίσκεται στην Μονή Έσφιγμένου.
254. Παλιόμπεης, 2003, σελ. 181. Piatnitsky, The portable Mosaic Icons from Vatopedi, Αθωνικά Σύμμεικτα 7 (1999) 211-224 και
Τσιγαρίδας, στον παρόντα τόμο, σελ. 29.
255. Τσιγαρίδας, 1996, 368, σημ. 71.
256. Kondakov (1902, σελ. 114). Πρβλ. την άποψη του Piatnitski (1994, σελ. 108-116) σχετικά με την προέλευσή της από τους
σέρβους κρήνες.
257. Millet, Pargoire, Petit, 1904, σελ. 27.
258. Capoustin, 1861, σελ. 224.
259. Piatnitski, 1994, σελ. 108-116.
260. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 368 και στον παρόντα τόμο, σελ. 35-37.
261. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 369, σημ. 81. Ο Kondakov (1902, σελ. 113) θεωρεί την εικόνα παλαιότερη.
262. Kalvrezou -Maxeiner, 1985, αρ. 124.
263. Έξαιρείται το θέμα της Έτοιμασίας του Θρόνου όπου η επιγραφή Η Ε-ΤΟΙ-ΜΑ-ΕΙΑ, απλώς χαράσσεται μεταξύ των συμ-
βόλων του Πάθους.
264. Ο Grabar (1975, σελ. 53, αρ. 23) δεν μπόρεσε να διακρίνει το όνομα.
265. Kondakov 1902, σελ. 114.
266. Και ο Kondakov (1902, σ. 113) τα θεωρεί "απότομης και κακότεχνης εκτέλεσης, ιδιαίτερα στην πτυχολογία".
267. Είναι πιθανόν να πρόκειται για το Πρωτευαγγέλιο του Ίακώβου που συνδέεται με την ζωή της Θεοτόκου και επομένως με
την αγία Άννα.
268. Έχει διατυπωθεί μάλιστα η άποψη ότι η απόδοση των κεφαλιών αναφέρεται στην τεχνιστοπία των άργων της ανάγνωσης
των Παλαιολόγων (Grabar, 1975, αρ. 23).
269. Και ο Grabar (1975, σελ. 53) τα θεωρεί λιγότερο επιτυχημένα.
270. Le trésor du Saint Marc, 1984, αρ. 19, σ. 176 και Grabar, 1975, αρ. 18 και 20, 46 και Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, αρ. 20 και
22, στον παρόντα τόμο σελ. 337, εικ. 277.
271. Για την εικόνα και την χρονολόγησή της βλ. Τσιγαρίδας 1996, σελ. 369-372, σημ. 89 και του ίδιου στον παρόντα τόμο, σελ.
35-37 και σημ. 21.
272. Τσιγαρίδας, 1996, σελ. 369, σημ. 84.
273. Σκλάβου-Μαυροειδή, 1999, σελ. 61, αρ. 71, όπου και σχετική βιβλιογραφία.
274. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, αρ. 21 και στον παρόντα τόμο σελ. 319, εικ. 250.
275. Βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, 1999, σελ. 149, αρ. 203.
276. Ο Grabar (1975, σελ. 52-53, αρ. 22) αναγνωρίζει αντί του Λίθου, Έγερση Λαζάρου.
277. Kalavrezou-Maxeiner, 1985, αρ. 124 και Grabar, 1975, αρ. 46.
278. Πρβλ. Σύνδεσμος ζώνης από την ανατολή (Kühnel, 1925, εικ. 127). Ο Grabar (1975, σελ. 53) αναγνωρίζει σ' αυτό το θέμα
με "motifs dématerialisés" ισλαμικό πρότυπο, ενώ ο Kondakov (1902, σελ. 109) το εντάσσει "στον ύστερο αραβοβυζαντινό ρυθμό".
279. Durant, 2004, σελ. 271-272, αρ. 157, όπου και βιβλιογραφία.
280. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, αρ. 22, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.
281. Αυτό επισημάνθηκε, σύμφωνα με τον καθηγητή Εϋθ. Τσιγαρίδα, κατά την διάρκεια εργασιών συντήρησης της εικόνας. Ο
Kondakov (1902, σελ. 136) την χρονολόγησε στον 17ο αιώνα. Ο Dölger (1943, σελ. 146) την χρονολογεί στον 15ο αιώνα όπως και
την επένδυσή της.
282. Πρόκειται για παραλληλόγραμμα διάχωρα με τρεις προτομές αγίων, νεώτερες, τοποθετημένα πάνω στην διακοσμητική τα-
νία που καλύπτει το πλαίσιο, και για δύο κυκλικά μετάλλια με προτομές αγίων τοποθετημένα στο βάθος, στο ύψος των ώμων του
Παντοκράτορα.
283. Στις δύο άνω γωνίες και στην κάτω δεξιά της επένδυσης του πλαισίου έχουν προστεθεί τμήματα νεώτερης επένδυσεως
μικρής εικόνας του Χριστού, από ασήμι διαφορετικής καθαρότητας, με φωτικό διάκοσμο σχεδόν πρότυπο, που διασώζει τα γράμ-
ματα ΙC και Ω (από το ένσταυρο φωτιστέφανο) στην αριστερή γωνία και ΧC στην δεξιά (εικ. 283). Επίσης, τα παλαιότερα εικονι-
στικά διάχωρα που έχουν χάσει σε όλες τις πλευρές το έξεργο περίγραμμά τους, το οποίο έπρεπε να είχε την μορφή των περιγραμ-
μάτων του φωτιστέφανου και του πλαισίου έσωτερικά, είναι πιθανόν να έχουν τοποθετηθεί σε δεύτερη φάση και να μην ανήκουν
στην αρχική επένδυση (281-282).
284. Αποτελούν ένα από τα διακοσμητικά θέματα της σαρκοφάγου του τσάρου Σεφάνου Ουρός του 3ου, στην Dečani της Σερ-
βίας. Βλ. Byzantium 2004, σελ. 114-115, αρ. 59. (Porovic).
285. Ο Grabar θεωρεί νεώτερες προσθήκες το φωτιστέφανο και τα κυκλικά σματωμένα διάχωρα με τους ασήπτες (Grabar, 1975,
σελ. 54, αρ. 24). Πρβλ. αντίθετη άποψη του Kondakov 1902, σελ. 136.
286. Κατά τον Kondakov (1902, σελ. 136) "το δικό μας αιώνα" δηλ. του 19ου αιώνα, μᾶλλον και το βιβλίο του εκδόθηκε μόλις το
1902, ενώ ο Grabar (1975, σελ. 55) τον τοποθετεί με έπιφυλάξεις στον 16ο αιώνα, μαζί με τις δύο ενεπίγραφες πλάκες με σμάλτο, τα
δύο κυκλικά μετάλλια με τους αγίους και δύο από τα παραλληλόγραμμα διάχωρα με τους αγίους Νικόλαο και Ίωάννη Χρισόστο-
μο.
287. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 487, σημ. 199.

288. 1975, σελ. 54.
289. Τις επεμβάσεις αυτές ουσιαστικά έχουν δεχθεί ή ταινία που συνδέει το πλαίσιο και το βάθος, ή όποια έχει αφαιρεθεί κατά τό ημισι σε πολλά σημεία, όπως και τα διάχωρα των δύο οριζοντίων πλευρών του πλαισίου, με τα διακοσμητικά και τα εικονιστικά θέματα που πατούν πάνω τους.

290. Καί ο Grabar (1975, σελ. 54.) θεωρεί ότι τα εικονιστικά διάχωρα πρέπει να ήταν αρχικά δέκα.

291. Σκλαβου-Μαυροειδή, 1999, σελ. 83.
292. Εκτός των άργυρών επενδύσεων, μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει και με διάτρητο κυκλικό διάχωρο της ξύλινης σαρκοφάγου του σέρβου τσάρου Στεφάνου Ούρος Γ' του 1343, Byzantium 2004, σελ. 114, εικ. 59. (Poronic).
293. Μόνο το διάχωρο με τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο διατηρεί τις αρχικές του διαστάσεις, αλλά πατά πάνω στην ταινία που συνδέει το βάθος με το πλαίσιο.

294. Brooks, 2004, σελ. 109 άρ. 54 και 55, όπου κιονόκρανα με προτομές στρατιωτικών αγίων.
295. Grabar, 1975, άρ. 18 και Byzantium 2004, σελ. 29, άρ. 4. (Gladysheva).
296. Grabar, 1975, άρ. 18 και Byzantium 2004, σελ. 29, άρ. 4. (Gladysheva) όπου καλύτερη έγχρωμη φωτογραφία.
297. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 29. 'Ο Grabar (1975, σελ. 55), αντίθετα, συνδέει τα διάχωρα των αγίου Νικολάου και αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου με προσθήκες του 16ου αιώνα, λόγω της στικτής άνηθνης διακόσμησης των φωτοστεφάνων τους, ή όποια, πρέπει να προσθέσουμε, ότι άπαντά και στο φωτοστέφανο του αγίου Μάρκου.

298. Είναι πιθανό τα διάχωρα αυτά να κατασκευάστηκαν σε μία περίοδο όπου δεν ύπρχαν εξειδικευμένα εργαστήρια στην Μονή, όταν έπισκευάστηκαν και οι γωνίες με κομμάτια νεώτερης επενδύσεως είκονος του Χριστού.
299. Στο σημείο αυτό θα αναφέρω την άποψη του Grabar (1975, σελ. 54), που πιθανολογεί ότι οι όμοιότητες μεταξύ επενδύσεων της Μονής Βατοπαιδίου, προϋποθέτουν κοινό έργοστήριο έγκρατσημένο στην Μονή, άποψη που μπορεί να ισχύει μόνο σχετικά με τις επιδιορθωτικές επεμβάσεις.

300. 'Η επένδυση αυτή δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Πιστεύουμε με βάση και την ταινία που πλαισιώνει τα διάχωρα, ότι το μεσαίο τμήμα του άριστερου πλαισίου αρχικά ήταν τοποθετημένο στο όριζόντιο πλαίσιο, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα πρέπει να ήταν τοποθετημένα στο δεξιό πλαίσιο. Αντίστοιχα κάτω και άριστερά ήταν τοποθετημένα και τα τμήματα της δεξιάς πλευράς του πλαισίου, ενώ το εικονιστικό διάχωρο της σημερινής κάτω πλευράς πρέπει να βρισκόταν στην δεξιά κάθετη πλευρά.

301. Είναι πιθανόν ή αναδιάταξη αυτή να συμπίπτει με την επανατοποθέτηση της επένδυσης πάνω στην νεώτερη εικόνα (17ος αι.), όποτε τοποθετήθηκαν και οι δύο οριζόντιες ταινίες στο πλαίσιο με τον φυτικό πλοχμό και τους ρόδακες.

302. Τσιγαρίδας 1996', σελ. 397, και του ίδιου στον παρόντα τόμο σελ. 213-214.

303. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 23, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

304. 'Ο Kondakov (1902, σελ. 136) θεωρεί την επένδυση μιάς φάσεως, αλλά του 16ου αιώνα. Άνάλογη είναι και ή άποψη του Dölger (1943, σελ. 198) που την τοποθετεί στον 16ο-17ο αιώνα.

305. 'Ο Grabar άναγνωρίζει δύο τουλάχιστον φάσεις (1975, σελ. 56), θεωρώντας τα σμαλτωμένα διάχωρα με τό εικονιστικό θέμα, μεταγενέστερα της άργυράς επενδύσεως.

306. Σχολιασμό της έπιγραφής βλ. Millet, Pargoire, Petit, 1904, σελ. 25, άρ. 1-5.

307. Το ίδιο κόμμημα άπαντά στα άλλα τετράγωνα διάχωρα όπου τό σμάλτο διατηρείται.

308. Άνέκδοτος ιστορία της Μονής, έργο του Μοναχού Άρχαδίου Βατοπαιδινού, περιέχει άπόγραφο έγγράφου του Δεσπότη Ανδρονίκου (1421) από τό άρχείο της Μονής Βατοπαιδίου.

309. Συγκεντρωμένα στοιχεία για τον δεσπότη βλ. Prosopographiscen Lexikon, 1989, άρ. 21427. 'Ο Dölger (Dölger-Weigand, 1943, σελ. 198) και ο Grabar (1975, σελ. 56, άρ. 75) τον ταυτίζουν με τον αυτοκράτορα Άνδρόνικο Β' (1285-1328), άν και ο δεύτερος θεωρεί "difficile de dater de ce regne le beau revêtement". 'Ο Kondakov (1902, σελ. 136) θεωρεί την έπιγραφή φανερή άπομίμηση, αντίθετα ο Uspenski (1880, σελ. 42) έπισημαίνει ότι ή εικόνα, της οποίας παραθέτει την έπιγραφή, άνήκε στον Δεσπότη Άνδρόνικο που μετά την κουρά του στην Μονή Βατοπαιδίου έλαβε τό όνομα ο Άντώνιος. Πρβλ. και Συμυρνάκης, 1903, σελ. 436.

310. Πρβλ. άνάλογη παρατήρηση του Grabar, (1975, σελ. 32) πάνω στο Τρίπτυχο του Χαχουλί του 12ου αιώνα που βρίσκεται στην Τυφλίδα της Γεωργίας.

311. 'Ο Χριστός και ή Παναγία πλαισιώνονται από τις συντομογραφίες Ι(ησου)C-X(ριστο)C και ΜΗ(τη)Ρ -Θ(εο)Υ ενώ οι έπιγραφές που συνοδεύουν τον Πρόδρομο και τους αγίους Δημήτριο και Γεώργιο άποδίδονται σταυρόσχημα. Οι έπιγραφές Ο ΑΓΙΟΣ Ιω(άννης) ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Ο ΑΓΙΟΣ/ΝΕCΤΙ(ω)Ρ, Ο ΑΓΙΟΣ/ΛΟΥΠΟΣ έχουν γραφεί κινηδόν και τα γράμματα είναι όμοια με της άφιερωματικής έπιγραφής. Σημειώνω ότι ο Kondakov (1902, σελ. 136) διαβάζει Λουκάς αντί Λούπος και ότι αντί του αγίου Δημητρίου ο Συμυρνάκης (1903, σελ. 436) άναγνωρίζει τον άγιο Άρτέμιο.

312. Στο Έθνικό Μουσείο της Βαρκελώνης ύπάρχουν λαμπρά δείγματα του είδους. Πλησιέστερα ώστόσο βρίσκεται λιτανευτικός σταυρός του 14ου αιώνα που φυλάσσεται στο σκευοφυλάκιο της μητροπόλεως της Χερόνα στην 'Ισπανία (άρ. 27) γοτθικής τέχνης στον όποιο συνδυάζονται ολόγλυφα γλυπτά με τετραφυλλόσχημα μετάλλια με έπιπεδόγλυφη διακόσμηση και τό βάθος είναι καλυμμένο από κοινά ομόλογο.

313. Σε ιερά σκεύη όπως «ο 'Ιασις», ή τό Ποτήριον του Πρελούμπου στην Μονή Βατοπαιδίου (εικ. 209) άπαντά ο ίδιος συνδυασμός γοτθικών και βυζαντινών στοιχείων (Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, εικ. 420 και 426).

314. 'Ο τוניσμός του όγκου του σώματος εις βάρος του μικρού κεφαλιού (άγιος Γεώργιος, άγιοι Θεόδωροι) και τό αντίθετο (Παντοκράτωρ, άγιοι Νέστωρ, Λούπος)

315. 'Ιδιαίτερα και δυσανάλογα όγκώδης ή κόμη του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη, του αγίου Δημητρίου και του Χριστού

Παντοκράτορας.

316. Βλ. Πρόδρομος και άγιοι Θεόδωρος ο Τήρων και Γεώργιος.

317. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, σ. 488, εικ. 29 όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

318. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 1996, σ. 493 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις εικόνες και την χρονολόγησή τους βλ. Τσιγαρίδας στον παρόντα τόμο σελ. 190-191.

319. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 397.

320. 'Ο Kondakov (1902, σελ. 134) μάλιστα άναφέρει ότι αρχικά ήταν τρίπτυχο.

321. Συμυρνάκης, 1903, σελ. 439. Στην παράδοση των «νινίων» άναφέρονται και οι Capustin και Barskij, βλ. Παλιόμπεης, 2003, σελ. 179.

322. Millet, Pargoire, Petit, 1904, σελ. 26, άρ. 77. Τόν 17ο αιώνα ήταν κρεμασμένα, στο ιερό, πάνω από τό ήγουμενικό στασίδι (Κομνηνός, Προσκυνητάριον, 1698, σελ. 50, πρβλ. Παλιόμπεης, 2003, σελ. 179).

323. 'Η ζωγραφική τους χρονολογείται στο τέλος του 14ου και στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα (Τσιγαρίδας 1996', σελ. 397 κ.έ. και σημ. 317).

324. Είναι μεγαλογράμματη και γραμμένη με κόκκινα γράμματα, των όποιων σώζονται μόνο ίχνη, δεξιά της προτομής στο κέντρο του πλαισίου. 'Η έπιγραφή αυτή που εύτυχώς είχε μεταγραφεί παλαιότερα, έχει ως άκολουθίως : + ΔΕΗΣΙΣ ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ Θ(εο)Υ ΑΝ(ΗΗΣ) ΠΑΛΑΙΟ(Ι)ΟΓΙΝΑ(Σ) ΚΙ ΑΝΤΑ(Ι)ΚΟΥΖΙΝΗΣ ΤΗΣ (ΦΙΛΑΝ)ΘΡΩΠΙΝΗΣ. Για την έπιγραφή και τους μελετητές της βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 397, σημ. 182.

325. Grabar, 1975, σελ. 60-62, άρ. 32. Μεταγραφή της έπιγραφής, που σήμερα δεν σώζεται στην ίδια κατάσταση, παρέχει ο Kondakov (1902, σελ. 192-193) που είχε ως αρχική πηγή τό Vatopedi 1037, fol. 25v. Πρβλ. Millet, Pargoire, Petit, 1904, σ. 26, άρ. 76. Prosopographiscen Lexikon, 1981, άρ. 10932. Καλή φωτογραφία βλ. Προσκυνητάριον, 1993, έξώφυλλο.

326. 'Η κατεστραμμένη σήμερα επένδυση του πλαισίου της είκονας της Παναγίας δεν έπιτρέπει να είμαστε βέβαιοι ότι ή μεταλλική επένδυση κάλυπτε και την γραπτή άφιέρωση. Στην περίπτωση που την κάλυπτε, ή νέα άφιερωματική έπιγραφή αντικαθιστούσε την προηγούμενη γραπτή, άλλως την συμπλήρωνε.

327. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 397 και στον παρόντα τόμο σελ. 195.

328. Grabar, 1975, εικ. 70 όπου ή εικόνα χωρίς τις σημερινές προσθήκες.

329. Grabar, 1975, άρ. 16, εικ. 39.

330. Grabar, 1975, άρ. 13.

331. Τό πλήρες κείμενο άναφέρει ο Kondakov (1902, σελ. 192-193) παραπέμποντας σε άνάγνωση του μοναχού Εύγενίου. Grabar, 1975, σελ. 61, Millet, Pargoire, Petit, 1904, σελ. 26, άρ. 76, όπου σχολιασμός, της έπιγραφής και των χαμένων τμημάτων.

332. Grabar, 1975, σελ. 41-42, άρ. 16, Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 250.

333. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 397 και στον παρόντα τόμο σελ. 195.

334. 'Η εικόνα δέχθηκε τον 19ο αιώνα επίχρσο πλαίσιο που κάλυπτε έν μέρος την αρχική επένδυση του πλαισίου.

335. Βλ. Grabar, 1975, σελ. 61.

336. Στην φωτογραφία που δημοσιεύει ο Grabar (1975, εικ. 68) παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην μορφή της επένδυσης που δικαιολογούνται μόνο από νεώτερες κακές επεμβάσεις, που μετέθεσαν την θέση των σωζομένων κοσμημάτων. Έτσι, παρατηρούμε ότι στον άριστερό ώμο του Χριστού, ή επένδυση που είναι όριοθετημένη από λάμα, άπέχει, φανερώοντας ότι έχει μετατοπιστεί κατά την διάρκεια έπισκευής.

337. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 28 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

338. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 392-393, του ίδιου, στον παρόντα τόμο σελ. 178-181.

339. 'Ο Kondakov (1902, σελ. 189-190) θεωρεί τις επενδύσεις αυτές μεταγενέστερες του 1431 με βάση επένδυση της Παναγίας του Βλαντιμίρ που χρονολογείται μεταξύ 1408 και 1431. 'Ο Grabar (1975, άρ. 38) την τοποθετεί στο τέλος του 14ου αιώνα.

340. 'Ο Capustin (1859) 1861, σελ. 225, σημειώνει ότι προέρχονται «από την Άγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως ή ίσως της Θεσσαλονίκης, όπως και οι όμοιές τους της Μονής 'Ιβήρων». Πρβλ. Παλιόμπεης, 2003, σελ. 175.

341. Τό διάτρητο διασώζεται μόνο στο μεσαίο έξαρμα, ενώ τα άλλα μοιάζει να έχουν δεχθεί νεώτερες επεμβάσεις.

342. Άνάλογο δείγμα βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 22.

343. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 20 και 24. Πρβλ. Grabar, 1975, σελ. 66. Δεν άποκλείουμε όμως να προέρχονται και άπαι παλαιότερη επένδυση του 14ου αιώνα.

344. 'Ο Grabar (1975, σελ. 66) άποδίδει όκτώ εικονίδια στην αρχική επένδυση. Αντίθετα ο Kondakov (1902, σελ. 188-189) άναγνωρίζει έξι.

345. Grabar, 1975, σελ. 66.

346. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 392, του ίδιου στον παρόντα τόμο σελ. 174-177.

347. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 29.

348. Grabar (1975, άρ. 39, σελ. 67) ο όποιος παρατηρεί επίσης ότι και οι νεώτερες επεμβάσεις του 16ου αιώνα έχουν γίνει συγχρόνως και με τον ίδιο τρόπο και στις δύο εικόνες.

349. Grabar, 1975, άρ. 33.

350. Grabar, 1975 άρ. 35 και 36.

351. Τό διάχωρο, άριστερά της κεφαλής της αγίας, όπου θα έμπαινε ο τίτλος, είναι κενό και έχει παραλληλόγραμμο σχήμα με πλαίσιο, ενώ στο αντίστοιχο έχει γραφεί άτελώς τό όνομα της αγίας (Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, άρ. 29).

352. Υποθέσαμε ότι προστέθηκε ή μορφή της αγίας σε άλλο, νεώτερο βάθος, το οποίο παρουσιάζει αναλογίες με το διάχωρο του αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου στην επένδυση της εικόνας του Παντοκράτορα (εικ. 284), που θεωρήσαμε έργο ίδιου εργαστηρίου αλλά διαφορετικού τεχνίτη. Η υπόθεση αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί, μιά και ίχνη συγκολλητικής υπάρχουν και στο διάχωρο της αγίας Μαρίνας. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για "πλάκες" αυτές νεώτερα συμπληρώματα στην επένδυση.

353. Ο Kondakov (1902, σελ. 188) θεωρεί τις "πλάκες" αυτές νεώτερα συμπληρώματα στην επένδυση.

354. Στην επένδυση της εικόνας της Φιλοξενίας του Άβραάμ (αρ. 11) απαντούν οι ευαγγελιστές Ιωάννης και Μάρκος, στην επένδυση της Παναγίας Βηματάριας (αρ. 1), ο ευαγγελιστής Λουκάς και εδώ ο ευαγγελιστής Ματθαίος. Η παρουσία στην επένδυση του αρ. 6 του διαχώρου με την προσευχή του Ιωακείμ, της ίδιας τεχνολογίας, φανερώνει ότι το εργαστήριο αυτό ασχολείται και με διακοσμήσεις εικόνων.

355. Ίσως να πρόκειται απλώς για ένα τρόπο προσαρμογής έτοιμων στοιχείων της επενδύσεως στις απαιτούμενες εκάστοτε διαστάσεις των εικόνων.

356. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, αρ. 30.

357. Βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 393 και του ίδιου στον παρόντα τόμο σελ. 184-188.

358. Το βάθος και το αυτόξυλο πλαίσιο έχουν δεχθεί αρχικά πορτοκαλί χρώμα σε απομίμηση του χρυσού, ενώ τα φωτοστέφανα ρόδινο. Βλ. Τσιγαρίδας, 1996', σελ. 393. Η εικόνα αποδίδεται από τον Uspenski σε δωρεά του Ανδρονίκου πιθανότατα του δεσπότη της Θεσσαλονίκης και όχι του ομώνυμου αυτοκράτορα (Τσιγαρίδας, 1996', σημ. 170). Η εικόνα όμως των Πέτρου και Παύλου, τη της Θεσσαλονίκης και όχι του ομώνυμου αυτοκράτορα (Τσιγαρίδας, 1996', σημ. 170). Η εικόνα όμως των Πέτρου και Παύλου, τη δωρεά του ίδιου, φέρει επένδυση άλλης τεχνικής. Μπορούμε, έτσι, να υποθέσουμε ότι ο Ανδρόνικος προσέφερε αρχικά μόνο την εικόνα στην Μονή και η επένδυση μπήκε λίγο αργότερα, αφού έχει άλλη τεχνική. Οι τεχνολογικές αναλογίες που παρατηρούνται στην απόδοση των προσώπων της εικόνας του Ευαγγελισμού και της εικόνας της Φιλοξενίας του Άβραάμ (αρ. 11) της Μονής, σύμφωνα με τον Τσιγαρίδα (1996', σελ. 394), καθώς και η ομοιότητα της συρματερής τεχνικής στις δύο εικόνες, μάς κάνει να υποθέτουμε ότι η επένδυση δεν πρέπει να άργησε να τοποθετηθεί στην εικόνα του Ευαγγελισμού και έγινε στα ίδια εργαστήρια.

359. Ο Grabar (1975, σελ. 68) πιστεύει, προφανώς λόγω κακής φωτογραφίας που είχε στην διάθεσή του, ότι πρόκειται για έμπιεστη τεχνική.

360. Λείπουν όλα τα διαχωρά της κάτω πλευράς του πλαισίου, δύο διαχωρά στην αριστερή πλευρά, και ένα επίμηκες στην δεξιά.

Στην άνω πλευρά πιστεύουμε ότι έχει γίνει μία ανακατάταξη διαχωρών και η αποκατάστασή της είναι δύσκολη.

361. Οι συμπληρώσεις είναι σύγχρονες και γίνονται με ταινία ίδιας τεχνικής, αλλά με διαφορετικό διακοσμητικό θέμα.

362. Στην άποψη αυτή μας οδηγεί το γεγονός ότι η πρός το πλαίσιο πλευρά της οριοθετείται στα τμήματα και των δύο διακοσμητικών θεμάτων, με το ίδιο άλυσιδωτό πλέγμα το οποίο οριοθετεί και την επένδυση του βάθους.

363. Δέκα τρία από τα διαχωρά είναι τετράγωνα, δύο είναι μεγάλα παραλληλόγραμμα και τρία μικρότερα.

364. Uspenski, 1892, σελ. 40.

365. Loverdou-Tsigarida, 2003, σελ. 250.

366. Kalavrezou-Maxeiner, σελ. 101-102, αρ. 8.

367. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 460-461, εικ. 392.

368. Uspenski, 1880, σελ. 35. Kondakov, 1902, σελ. 203.

369. Θεόφιλος, 1972, σελ. 103.

370. Grabar, 1975, αρ. 3-4.

371. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση της τοιχογραφίας του αγίου Παντελεήμονα στον ομώνυμο ναό του Νέρεζι (D. Bardzieva Trajkovska, St. Panteleimon at Nerezi Skopje, 2004, εικ. 4-5).

372. Τμήμα μαρμάρινου τόξου 13ου-14ου αιώνα από την Αθήνα με ανάλογο κομβιόσχημο εξάρμα (Σκλάβου-Μαυροειδή, 1999, σελ. 208, αρ. 293).

373. Τετραεγγελο fol. 13r, από την Μονή της Kumanica στην Σερβία, των μέσων του 14ου αιώνα-15ου αιώνα (Byzantium, 2004, σελ. 281, εικ. 166).

374. Grabar, 1975, αρ. 16, εικ. 39-40.

375. Byzantium, 2004, σελ. 219-229, εικ. 7.1 και 129, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

376. Το γεγονός εικονίδιο από σταατήτη να φέρει αργυροεπίχρωση επένδυση δεν είναι σπάνιο. Δύο τουλάχιστον εικονίδια του αγίου Δημητρίου του 14ου αιώνα φέρουν ανάλογες επενδύσεις του 14ου και 16ου αιώνα (Grabar, 1975, σελ. 74, αρ. 46 και Byzantium, 2004, σελ. 234, εικ. 141).

377. Προσεκτικότερη μελέτη και καλύτερες φωτογραφίες οδήγησαν σε βελτιωμένα συμπεράσματα πάνω στην επένδυση αυτή από αυτά που είχαν διατυπωθεί το 1996 βλ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996, σελ. 460, σημ. 367.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AAA	:	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AD	:	Αρχαιολογικών Δελτίων
AE	:	Αρχαιολογική Έφημερίς
Cah. Arch.	:	Cahiers Archéologiques
ΔΧΑΕ	:	Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας
DOP	:	Dumbarton Oaks Papers
EEBΣ	:	Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ZLU	:	Zbornik za Likovne Umelnosti
ΘΗΕ	:	Θρησκευτική και Ηθική Έγκυκλοπαίδεια
Ιστ. ΕΕ	:	Ιστορία Έλληνικού Έθνους
LCI	:	Leikon der Christlichen Ikonographie
ΠΑΕ	:	Πρακτικά Αρχαιολογικής Έταιρείας Αθηνών
PG	:	Patrologia cursus completus. Series graeca Parisiis 1857-1866.
RbK	:	Real lexicon zur byzantinischen Kunst
REB	:	Revue des Études Byzantines
RIASA	:	Rivista dell'Istituto d'Archaeologia e Storia dell'Arte
JÖB	:	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

Άγγελίδη, Παπαμαστοράκης, 2000: Χ. Άγγελίδη, Τ. Παπαμαστοράκης, «Η Μονή των Όθωνων και η λατρεία της Θεοτόκου Όθνη-τριας», Μήτηρ Θεού, Άπεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 2000, σελ. 373-385.

Άγιοι του Βυζαντίου, 2004: Άγιοι του Βυζαντίου, Έλληνικές εικόνες της Βέροιας 13ος-17ος αιώνας, Αθήνα 2004.

Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994: Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, Έλληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994.

Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1994: Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, «Εικόνες της Μονής Έλεούσας στο Νησί των Ιωαννίνων», στο "Θυμιάμα" στην μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, τόμ. 1, σελ. 1-18, τόμ. 2, εικ. 1-15.

Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1997: Μ. Άχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνες της Ζακύνθου, Αθήνα 1997.

Άχειμάστου-Ποταμιάνου, 1998: Άχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Αθήνα 1998.

Βασιλάκη-Καρακατσάνη, 1966-1969: Άγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, «Εικόνα βρεφοκρατούσας της Μονής Βατοπεδίου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1966-1969), σελ. 200-205.

Βασιλάκη-Μαυρακάκη, 1981: Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, «Ο ζωγράφος Άγγελος Άκοτάντος: Το έργο και η διαθήκη του (1436)», Θησαυρίσματα 18 (1981), σελ. 290-298.

Βοκοτόπουλος, 1990: Π. Α. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990.

Βοκοτόπουλος, 1994: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Τρεις εικόνες του 15ου αι. στη Ζάκυνθο», στο "Θυμιάμα" στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα, Αθήνα 1994, τ. 1, σελ. 347-352, τ. 2, πίν. 199-204.

Βοκοτόπουλος, 1995: Π. Βοκοτόπουλος, Έλληνική Τέχνη, Βυζαντινές Εικόνες, Αθήνα 1995.

Βοκοτόπουλος, 1998-1999: Π. Βοκοτόπουλος, «Δύο Παλαιολόγειες εικόνες στα Ίεροσόλυμα», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Κ' (1998-1999), σελ. 291-307.

Βοκοτόπουλος, 2001: Π. Βοκοτόπουλος, «Η εικόνα της Παναγίας Πορταΐτισσας της Ίερης Μονής Τβήρων», Πρακτικά Διεθνούς Συμπόσιου «Άγιον Όρος, Φύση-Λατρεία-Τέχνη», Θεσσαλονίκη 2001, τόμ. Β', σελ. 83-87.

Βοκοτόπουλος, 2001': Π. Βοκοτόπουλος, «Εικονογραφικές παρατηρήσεις στο στιχηράριο Σινά 1234», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΒ' (2001), σελ. 87-102.

Βοκοτόπουλος, 2002: Π. Βοκοτόπουλος, Μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων του Πατριαρχείου Ίεροσολύμων, Αθήνα - Ίεροσόλυμα 2002.

Βοκοτόπουλος, 2005: Π. Βοκοτόπουλος, «Η εικόνα του Νικολάου Ριζου στο Σεράγεβο, Εικονογραφικές παρατηρήσεις», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΣΤ' (2005), σελ. 207-226, εικ. 1.

Βυζαντινή Τέχνη 1964: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη 1986: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1986 (Κατάλογος Έκθέσεως στο Ζάππειο Μέγαρο), Αθήνα 1964.

Γαλάβαρης, 1995: Γ. Γαλάβαρης, Έλληνική Τέχνη, Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995.

Γεδεών, 1885: Μ. Γεδεών, Ο Άθως, Αναμνήσεις-έγγραφα-σημειώσεις, Κωνσταντινούπολις, 1885.

Γκιολές, 1988: Ν. Γκιολές, «Ο ναός του Άι Σπράττη του Άγιου Νικόλαου Μονεμβασίας», Λακωνικά Σπουδαί, 9 (1988), σελ. 421-462.

Γκιολές, 1993-1994: Ν. Γκιολές, «Οι ψηφιδωτές εικόνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι αναθέτες τους», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΙΖ' (1993-1994), σελ. 249-257.

Γούναρης, 1999: Γ. Γούναρης, Εικόνες της Μονής Λειμώνος Λέσβου, Θεσσαλονίκη 1999.

Διονυσίου, 1909: Διονυσίου του έκ Φουρνά, Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, Έν Πετρούπολι 1909 (έκδοση Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως).

- Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964.
 Ν. Δρανδάκης, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, πίν. 506α-β, 507α.
 Ν. Δρανδάκης, *Εικονογραφία των Τριών Τεσσαράκων*, Ιωάννινα 1969.
 Ν. Δρανδάκης, *Μεταβυζαντινές εικόνες (Κρητική Σχολή)*, Σενά. Οί Θησαυροί της Μονής, Αθήνα 1990, σελ. 125-131.
 Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιον Όρος 1998.
 Εικόνες Κρητικής τέχνης (άπο τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη), Ηράκλειο 1993, (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Βυζαντινές Εικόνες της Κύπρου (Κατάλογος Εκθέσεως στο Μουσείο Μπενάκη), Αθήνα 1976.
 Τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ, 1984: *Εκθέσεις για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)*, Αθήνα 1984 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Θεσσαλονίκη 1972: Προσφυγμένοι Θεσσαλονίκης Βατοπεδίου, «Χρονικόν περί της Ιεράς και Σεβασμίας Μεγίστης Μονής Βατοπεδίου Αγίου Όρους (προλεγόμενα υπό Γεωργίου Α. Στογιόγλου)», *Μακεδονικά* 12 (1972), σελ. 71-122.
 Θεσσαλονίκη 1980: Μ. Θεοτόκη, «Παναγία ή Άρτοκόστα, La beata Vergine delle Grazie», ΑΕ 1953-1954 (1960), σελ. 232-252.
 Θεσσαλονίκη 1991: Π. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιουμή, Σ. Καδής, Αικ. Καλαμαριτζή-Κατσαρού, Οί Θησαυροί του Αγίου Όρους, *Εικονογραφημένα Χειρόγραφα*, Αθήνα 1991, τ. Δ'.
 Θησαυροί Αγίου Όρους, 1997: Θησαυροί Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1997 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Θησαυροί της Ορθοδοξίας, 1994: Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα, Αθήνα 1994 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Ιεροτελεσσία και Πίστη, 1990: Ιεροτελεσσία και Πίστη, Αθήνα 1999 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Καδής 1996: Σ. Καδής, *Τα Εικονογραφημένα Χειρόγραφα. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σελ. 575-597.
 Καζαμία-Τσίφνου, 2003: Μ. Καζαμία-Τσίφνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003.
 Κολαβρέζου, 2000: Γ. Κολαβρέζου, «Οι απεικονίσεις της Παναγίας στους σταυρούς», *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, σελ. 190-192.
 Κολαμαριτζή-Κατσαρού, 1998: Κ. Κολαμαριτζή-Κατσαρού, *Εικόνες 16^{ου}-18^{ου} αιώνα. Εικόνες Μονής Παντοκράτορος*, Άγιον Όρος 1998.
 Κάλλος της μορφής, 1995: *Τό Κάλλος της μορφής. Μεταβυζαντινές εικόνες ΙΕ'-ΙΗ' αιώνων*, Αθήνα 1995 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Καλαϊκίτης, 1972: Κ. Καλαϊκίτης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972.
 Κατσιώτη, 1998: Α. Κατσιώτη, *Οι σαρνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου*, Αθήνα 1998.
 Κεμήλια Πρωτάτου, 2004: Κεμήλια Πρωτάτου, τόμ. Β', Άγιον Όρος 2004.
 Κοιμητός 1701: Ιωάννου του Κοιμητού, Προσαντηνάρειον του Αγίου Όρους του Άθωνος, Καρυές Αγίου Όρους, 1984 (Ανατύπωση από την α' έκδοσή του έτους 1701).
 Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, 2004: Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήνα 2004.
 Κουκάκης, 1989: Άρχημ. Σώας Κουκάκης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στην βυζαντινή τέχνη των Βαλκανίων*, Αθήνα-Γιάννινα 1989.
 Κυριακούδης 1998: Εύαγ. Κυριακούδης, «Εικόνες του 12ου-15ου αιώνα», *Ιερά Μονή Ξενοφώντος*, Εικόνες, Άγιον Όρος 1998, σελ. 61-92.
 Λαμπέρης, 1996: Έρ. Λαμπέρης, «Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σελ. 562-574.
 Λοβέρδου, 1999: Κ. Λοβέρδου, «Θραύσματα πηλινών πρωτοχριστιανικών δίσκων στο Μουσείο Μπενάκη», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Ε (1999), σελ. 229-245.
 Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 1996: Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Βυζαντινή μικροτεχνία», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σελ. 458-499, σημ. 650-666.
 Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, 2005: Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Αρχοντές επένδυσης εικόνων από την Θεσσαλονίκη του 14ου αιώνα», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΣΤ (2005), σελ. 263-271.
 Μαμαλιούκας, 2001: Στ. Μαμαλιούκας, *Τό Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001.
 Μαμαλιούκας-Τσιουμή, 2003: Άρχημ. Βασιλίου Μαμαλιούκας, *Χριστίνα Τουφεξή-Πάσχου. Κατάλογος μικρο-Χρ. Μαυροπούλου-Τσιουμή. Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Θεσσαλονίκη 2003.
 Μητέρα Θεού, 2000: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000.
 Μητσοβίτης, 1994: Α. Μητσοβίτης, «Συμμεών στυλίστης 6 πρεσβύτερος σε μικρογραφίες χειρογράφων», *Αντίφωνον. Αντίφωνο στον κατήχητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 496-507.

- Μοναστήρια Νήσου Τωαννίνων, 1993: *Μοναστήρια Νήσου Τωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα 1993.
 Μονή Αγίου Διονυσίου, 2003: *Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου. Οί τοιχογραφίες του καθολικού*, Άγιον Όρος 2003.
 Μουρίση, 1978: Ντ. Μουρίση, *Οί τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδας*, Αθήνα 1978.
 Μουρίση, 1985: Ντ. Μουρίση, *Τά ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου. Ι-ΙΙ*, Αθήνα 1985.
 Μουρίση, 1990: Ντ. Μουρίση, *Εικόνες από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα. Σενά. Οί Θησαυροί της Μονής*, Αθήνα 1991, σελ. 101-124.
 Μπακιρτζής, 2003: Χαρ. Μπακιρτζής, Άγιος Νικόλαος Όρφανος, Θεσσαλονίκη 2003 (Επιμέλεια Χ. Μπακιρτζή).
 Μπαλιάν, 1996: Α. Μπαλιάν, «Μεταβυζαντινή μικροτεχνία», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου*, Άγιον Όρος 1996, τ. Β', 501-518.
 Μπαλτογιάννη, 1984: Χρ. Μπαλτογιάννη, «Παράσταση Εὐαγγελισμού κάτω από νεότερη επεξεργασία στο Σημετάριον Τ 737 του Βυζαντινού Μουσείου», ΑΔΑ 17 (1984), σελ. 43-73.
 Μπαλτογιάννη, 1985: Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα 1985.
 Μπαλτογιάννη, 1986: Εικόνες Ίδιωτικών Συλλογών στην Ελλάδα, Αθήνα 1986 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Μπαλτογιάννη, 1992: Χ. Μπαλτογιάννη, «Η Παναγία Γλυκοφύλλουσα και το αναπαύομενο βρέφος σε εικόνα της Συλλογής Λοβέρδου», ΔΧΑΕ, περ. Δ' τόμ. ΙΣΤ (1991-1992), σελ. 219-236.
 Μπαλτογιάννη, 1994: Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*, Αθήνα 1994.
 Μπαλτογιάννη, 2000: Χ. Μπαλτογιάννη, «Η Παναγία στις φορητές εικόνες», *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 2000, σελ. 139-154.
 Μπαλτογιάννη, 2003: Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Ο Χριστός στην ενσάρκωση και το πάθος*, Αθήνα 2003.
 Μπορμπουδιάς, 1975: Μ. Μπορμπουδιάς, *Εικόνες του Νομού Χανίων*, Αθήνα 1975.
 Μπορμπουδιάς, 1991: Μ. Μπορμπουδιάς, «Παρατηρήσεις στη Ζωγραφική του Σιλαβεροχωρίου», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μαν. Χατζηδόνα*, Αθήνα 1991, τόμ. 1, σελ. 375-399.
 Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον, 2002: *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, Αθήνα 2002 (Κατάλογος Εκθέσεως).
 Ευγγρόπουλος, 1948: Α. Ευγγρόπουλος, «Εύλογία του αγίου Συμεών», ΕΕΒΕ, 18 (1948), σελ. 79-98.
 Ευγγρόπουλος, 1949: Α. Ευγγρόπουλος, «Οί στυλίσται εις την βυζαντινή τέχνη», ΕΕΒΕ, 19 (1949), σελ. 116-129.
 Ευγγρόπουλος, 1941-52: Α. Ευγγρόπουλος, «Ανάγλυφον του Όσιου Δαβίδ του εν Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* Β' (1941-1952), σελ. 144-146.
 Ευγγρόπουλος, 1951: Α. Ευγγρόπουλος, *Συλλογή Ελένης Α. Σταθάτου*, Αθήνα 1951.
 Ευγγρόπουλος, 1953: Α. Ευγγρόπουλος, *Η ψηφιδωτή διακόσμηση του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1953.
 Ευγγρόπουλος, 1955: Α. Ευγγρόπουλος, «Η εικών της Σταυρώσεως εις τον ναόν του Ελευθέριου Μοναβασίτης», *Πειλοποννησιακά* Α' (1955), σελ. 23-49.
 Ευγγρόπουλος, 1957: Α. Ευγγρόπουλος, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήνα 1957.
 Ευγγρόπουλος, 1960-1961: Α. Ευγγρόπουλος, «Η παλαιολόγειος παράδοσις εις την μετά την Άλωση ζωγραφική», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Β' (1960-1961), σελ. 77-100.
 Ευγγρόπουλος, 1964: Α. Ευγγρόπουλος, *Οί τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Όρφανου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964.
 Ευγγρόπουλος, 1973: Α. Ευγγρόπουλος, *Αί τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973.
 Οικονομάση-Παπαδοπούλου, 1980: Γ. Οικονομάση-Παπαδοπούλου, *Εκκλησιαστικά άρχοντα*, Αθήνα 1980.
 Οικονομίδης, 1996: Ν. Οικονομίδης, «Βυζαντινό Βατοπαίδι: Μία Μονή της ύψηλης αριστοκρατίας», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σελ. 44-53.
 Όρλάνδος, 1963: Άν. Κ. Όρλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτας*, Αθήνα 1963.
 Παζαράς, 1995: Θ. Παζαράς, «Τό μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου», *σε 6 Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Βυζαντινή Μακεδονία (324-1430)"*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 245-247.
 Παζαράς, 2005: Ν. Παζαράς, «Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου», *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 37-48.
 Παλιόμπεης, 2003: Στεφανός Παλιόμπεης, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου. Προσηγνών Αναμνήσεις (15ος-19ος αιώνας)*, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαίδιου*, Άγιον Όρος 2003.
 Παλιούρας, 1992: Α. Παλιούρας, *Η υπέρβαση του εφήμερου μέσα από την εικονογραφία των Τριών Τεσσαράκων*, Ιωάννινα 1992.
 Παπαγεωργίου, 1991: Α. Παπαγεωργίου, 1991: *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991.
 Παπαδοπούλου, 2001: Β. Παπαδοπούλου, «Εικόνα Δέησης του Νικολάου Τζαροφής», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΒ (2001), σελ. 261-269, εικ. 1.
 Παπαζώτος, 1980: Θαν. Παπαζώτος, «Εικόνα Παναγίας Όδηγήτριας από τό ναό "του Χριστού" Βέροιας», *Μακεδονικά* 20 (1980), σελ. 167-174.
 Παπαζώτος, 1995: Θ. Παπαζώτος, *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα 1995.
 Παπαμαστοράκης, 1998: Τ. Παπαμαστοράκης, «Εικόνες 13ου-16ου αιώνα», *Εικόνες Μονής Παντοκράτορος*, Άγιον Όρος 1998, σελ. 41-146.

- [illegible]

- Τσιγαρίδας, 2002:
Τσιγαρίδας, 2003:
Τσιγαρίδας, 2003':
Τσιγαρίδας, 2004:
Τσιγαρίδας, 2005:
Τσιτουριδίου, 1986:
Τωμαδάκης, 1971:
Φουντούλης, 1991:
Χαραλαμπίδης, 1986:
Χαραλαμπίδης, 1993-1994:
Χαραλάμπους-Μουρίκη, 1962-1963:
Χατζηδάκη, 1982-1983:
Χατζηδάκη, 1983:
Χατζηδάκη, 1994:
Χατζηδάκη, 1997:
Χατζηδάκης, 1964-1965:
Χατζηδάκης, 1973-74:
Χατζηδάκης, 1977:
Χατζηδάκης, 1986:
Χατζηδάκης, 1987:
Χατζηδάκης-Σοφριανός, 1999:
Αfonjskije Drevnosti, 1992:
Andaloro 1970:
Aspra-Vardavakis, 1993-1994:
Babić, 1969:
Babić, 1979:
Babić, 1987:
Babić, 1988:
Babić, 2003:
Balabanov, 1969:
Balabanov, 1995:
Bank, 1985:
Barskij, 1887:
Belting, 1970:
Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς, Βυζαντινές και Μεταβυζαντινές εικόνες*, Αθήνα 2002.
Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια κατά τη βυζαντινή περίοδο», *Βερόιας Μελετήματα*, Βέροια 2003, σελ. 30-29.
Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Μανουήλ Πανσέληνος ὁ κορυφαῖος ζωγράφος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων*, Μανουήλ Πανσέληνος ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Πρωτάτου, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 17-63.
Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητές εἰκόνες τοῦ δευτέρου μιστοῦ τοῦ 14' αἰῶνα στὴν Μονὴ Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Ὁρους», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. ΚΕ' (2004), σελ. 25-36.
Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Φορητὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Καστοριάς», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. ΚΣΤ' (2005), σελ. 111-116.
Α. Τσιτουριδίου, «Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στὴ Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονίκη* 1986.
Ε. Τωμαδάκης, *Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος*, Αθήνα 1971.
Ἰω. Φουντούλης, «Ἡ ἑορτὴ καὶ ἡ ἀκολουθία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Γρηγόριος Παλαμάς*, τεύχ. 739 (1991), σελ. 699-715.
Κ. Χαραλαμπίδης, *Οἱ δεινότεροι στὴν παλαιохριστιανικὴ καὶ χριστιανικὴ ἱστοριοφυλολογία παράδοση καὶ εἰκονογραφία*, Θεσσαλονίκη 1986.
Κ. Χαραλαμπίδης, «Ἡ τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου Δαβὶδ τοῦ δεινότερου στὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἠλία Θεσσαλονίκης», *Σεραϊκὰ Ἀνάλεκτα* 2 (1993-1994), σελ. 53-56.
Ντ. Χαραλάμπους-Μουρίκη, «Ἡ παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ σὲ μία εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. Γ' (1962-1963) σελ. 87-114.
Ν. Χατζηδάκη, «Γέννηση Παναγίας-Γέννηση Προδρόμου, παραλλαγές καὶ ἀποκρυπτόμενη ἐνός θέματος στὴν Κρητικὴ εἰκονογραφία τοῦ 15ου-16ου αἰῶνα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. ΙΑ' (1982-1983), σελ. 127-180.
Ν. Χατζηδάκη, *Εἰκόνες Κρητικῆς Σχολῆς, 15ος-16ος αἰῶνας*, Αθήνα 1983 (Κατάλογος Ἐκθέσεως).
Ν. Χατζηδάκη, *Ἑλληνικὴ Τέχνη, Βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ*, Αθήνα 1994.
Ν. Χατζηδάκη, *Εἰκόνες Συλλογῆς Βελιμέζης*, Αθήνα 1997.
Μ. Χατζηδάκης, «Εἰκόνες ἐπιστολίου ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. Δ' (1964-1965), σελ. 377-400, πίν. 77-86.
Μ. Χατζηδάκης, «Ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὴ Λαύρα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. Ζ' (1973-74), σελ. 149-156.
Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, Αθήνα 1977.
Μ. Χατζηδάκης 1986, «Χρονολογημένη βυζαντινὴ εἰκόνα στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας», *Buzance. Hommage a André Stralos*, Ι', Αθήνα 1986, σελ. 225-240.
Μ. Χατζηδάκης, «Ἑλλήνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830). Ι', Αθήνα 1987.
Μ. Χατζηδάκης-Δ. Σοφριανός, *Τὸ Μεγάλον Μετέωρον. Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Αθήνα 1990.
Αfonjskije Drevnosti, Sankt-Peterburg 1992.
M. Andaloro, «Note sui temi iconografici della Deesis e dell' Haghiisoritissa», *RIASA* 17 (1970) σελ. 85-153.
M. Aspra-Vardavakis, «Section of an Iconostasis Beam from the Monastery of Mount Sinai with Scenes from the Life of the Virgin», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. ΙΖ' (1993-1994), σελ. 303-312.
G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.
G. Babić, «La croix à cryptogrammes peintes dans les églises Serbes des XIIIe et XIVe siècles», *Mélanges Ivan Dujčev «Byzance et les Slaves»*, Paris 1979, σελ. 1-13.
G. Babić, *Kraljeva crkva u Studenici*, Beograd 1987.
G. Babić, «Les moines-poètes dans l' église de la Mère de Dieu à Studenica», *στα Πρακτικά τοῦ Συμποσίου L' art byzantin autour de l' année 1200 (Belgrade-Studenica 1986)*, Beograd 1988, σελ. 205-216.
G. Babić, «Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitsa», *Δαιμυθίων Ἀπριερωμα στὴ μνήμη τῆς Ντ. Μουρίκη*, τόμ. Ι', Αθήνα 2003, σελ. 95-102.
K. Balabanov, *Icons of Macedonia*, Skopje 1969.
K. Balabanov, *Icons of Macedonia*, Skopje, 1995.
A. Bank, *Byzantine Art*, Leningrad 1985.
Vas. Barskij, *Vizroje posleženije svjatoj Afonskoj gori*, St. Peterburg 1887.
H. Belting, *Das illuminierte Buch in der Spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970.

- Belting, Mango, Mouriki. 1978: H. Belting, C. Mango, D. Mouriki. *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*. Washington D.C., 1978.
- Bogdanović, Djurić, Medaković. 1978: D. Bogdanović, V. J. Djurić, D. Medaković. *Chilandar*, Belgrade 1978.
- Bogayay. 1963: Th. von Bogayay. «Deesis». *RbK*, I. σελ. 1178-1186.
- Bogayay. 1967: Th. von Bogayay. «Deesis und Eschatologie, Polychordia». *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Amsterdam 1967, II. σελ. 59-72.
- Bošković, Petković. 1941: D. Bošković, V. Petković. *Manastir Dečani*, Beograd 1941.
- Brooks. 2004: S. Brooks. *Sculpture and the Late Byzantine Tomb*, Byzantium, Faith and Power (1261-1557), Metropolitan Museum of Art, N.York (2004).
- Byzance. 1992: Museum of Art, N.York (2004).
- Byzantium. 1994: Byzance. *L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris 1992 (Κατάλογος Έκθέσεως στο Μουσείο του Λούβρου).
- Byzantium. 2004: *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture*, London 1994 (Κατάλογος Έκθέσεως).
- Capustin. 1861: *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, New York 2004. (Κατάλογος Έκθέσεως στο Metropolitan Museum of Art της Νέας Υόρκης).
- Chatzidakis. 1959: A. Capustin. «Zametki poklonnika Svijatoj Gory». *Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii*, 3, Kiev 1861.
- Chatzidakis. 1962: M. Chatzidakis. «L'icône byzantine». *Saggi e Memorie di storia dell'Arte*, 2 (1959), σελ. 11-40.
- Chatzidakis. 1972: M. Chatzidakis. *Icons de Saint Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise*, Venise 1962.
- Chatzidakis. 1974: M. Chatzidakis. «Une icône en mosaïque de Lavra». *JÖB*, 21 (1972), σελ. 78-81.
- Chatzidakis-Bacharas. 1982: M. Chatzidakis. «Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Les recherches sur l'évolution du style». *Actes du XVIe Congrès International des Etudes Byzantines*, I. Rapports, Bucarest, 1974, σελ. 153-188.
- Žirković, Korać, Babić. 1986: Th. Chatzidakis-Bacharas. *Les peintures murales de Hosios Loukas*, Athènes 1982.
- Cutler 1987: S. Žirković, V. Korać, G. Babić. *Le monastère de Studenica*, Belgrade 1986.
- Delehaye. 1902: A. Cutler. «Under the Sign of the Deesis: On the Question of Representativeness in Medieval Art and Literature». *DOP* 41 (1987), σελ. 145-154.
- Delehaye. 1923: H. Delehaye. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxellis 1902.
- Delehaye. 1929: H. Delehaye. *Les saints stylites*, Bruxelles 1923.
- Delehaye. 1933: H. Delehaye. «Les saints stylites». *Subsidia Hagiographica* 14 (1923), Bruxelles.
- Demus. 1947: H. Delehaye. *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles 1933.
- Demus. 1949: O. Demus. «Byzantinische Mosaikminiaturen. Zur charakteristik einer späten Kunstgattung». *Phaidros* 3 (1947), σελ. 190-194.
- Demus. 1960: O. Demus. *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949.
- Demus. 1991: O. Demus. «Two Palaeologan Mosaic Icons in the Dumbarton Oaks Collection». *DOP* 14 (1960), σελ. 87-119.
- Diez-Demus 1931: O. Demus. *Die byzantinischen Mosaikiken*, Wien 1991.
- Djurić. 1961: E. Diez, O. Demus. *Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Lucas*, Cambridge Mass. 1931.
- Djurić. 1963: V. J. Djurić. *Icons de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
- Djurić. 1963: V. J. Djurić. *Resava (Manasija)*, Belgrade, 1963.
- Djurić. 1972: V. J. Djurić. *Sopoćani*, Beograd 1963.
- Djurić. 1978: V. J. Djurić. «La peinture murale de Resava. Ses origines et sa place dans la peinture byzantine». *στο L' école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968*, Beograd 1972, σελ. 277-292.
- Djurić. 1987: V. Djurić. «La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin». *Hilandarski Sbornik* (1978), σελ. 37-61.
- Djurić. 1990: V. Djurić. «La plus ancienne peinture de Mileševa». *στο Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe*, Beograd 1987, σελ. 27-35.
- Dölger. Weigand. 1943: V. Djurić, S. Žirković, V. Korać. *Pečka Patrijaršija*, Beograd 1990.
- Dometijan. 1865: F. Dölger, E. Weigand. *Mönchsländ Athos*, München 1943.
- Drandakis. 2002: Dometijan. *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, (Έκδοση Df. Danicič), Beograd 1865.
- Duchene-Bayet. 1876: A. Drandakis. *Greek Icons 14th-18th Century. The Rena Andreadis Collection*, Milano 2002.
- Durand. 2004: I. Duchene-Ch. Bayet. *Mémoire sur une mission au Mont Athos*, Paris 1876.
- Felicetti-Liebenfels. 1956: Jannic Durand. «Precious Metal Icon Revetments». *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, New York 2004, σελ. 243-251.
- Furlan. 1979: W. Felicetti-Liebenfels. *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Olten-Lausanne 1956.
- Gabelić. 1977: I. Furlan. *Le icône byzantine a mosaico*, Milano 1979.
- Gabelić. 1991: Sm. Gabelić. «Quatre fresques du cycle de l'archange Saint Michel à Lesnovo». *Zograf*, 7 (1977), σελ. 58-64.
- C. Gabelić. *Arhangelu u Vizantijskoj Umetnosti*, Beograd 1991.

- Georgievski. 1999: M. Georgievski. *Icon Gallery*, Ohrid 1999.
- Glory of Byzantium. 1997: *The Glory of Byzantium. Art and Culture of Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York 1997.
- Grabar. 1968: A. Grabar. *L'art du Moyen Age en Europe orientale*, Paris 1968.
- Grabar. 1974: A. Grabar. «Le schéma iconographique de la Pentecôte». *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, I. Paris 1968, σελ. 615-627.
- Grabar. 1975: A. Grabar. «L'Hodigitria et Eléousa». *ZLU* 10 (1974), σελ. 1-14.
- Grabar. 1975: A. Grabar. *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen-âge*, Venise 1975.
- Grabar. 1975: A. Grabar. «Les images de la Vierge de Tendresse. Type iconographique et thème (à propos de deux icônes à Dečani)». *Zograf* 6 (1975), σελ. 25-30.
- Grabar. 1979: A. Grabar. «Les images des poètes et des illustrations dans leurs œuvres dans la peinture byzantine tardive». *Zograf* 10 (1979), σελ. 13-16.
- Grozdanov. 1980: Gr. Grozdanov. *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Belgrade 1980.
- Halkin. 1957: F. Halkin. *Bibliotheca hagiographica graeca*, I-III, Bruxelles 1957.
- Halkin. 1969: Fr. Halkin. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, I-III, Bruxelles 1969.
- Hadermann-Misguich. 1975: L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. *Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975.
- Hadermann. Misguich. 1983: L. Hadermann-Misguich. «Pelagionitissa et Kardiottissa: Variantes extrêmes du type de Tendresse». *Byzantion* 53 (1983), σελ. 10-16.
- Hammann-MacLean. Hallensleben. 1963: R. Hammann-MacLean, H. Hallensleben. *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Giessen 1963.
- Holy Image. Holy Space. 1988: *Holy Image. Holy Space, Icons and Frescoes from Greece* (Κατάλογος Έκθέσεως στις Η.Π.Α.), Athens 1988.
- Icone. 1988: *Icone di Puglia e di Basilicata dal Medioevo al Settecento*, Milan 1988.
- Ikoni. 1991: *Vizantija. Balkani. Rus. Ikoni konca XIII. prvo i polovini XV veka*, Moskva 1991. (Κατάλογος Έκθέσεως στην Πλαχόδηση Tretjakov).
- Ivković. 1980: Z. Ivković. «Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze». *Zograf* 11 (1980), σελ. 82.
- Jolivet-Lévy, Kaplan, Sodini. 1993: C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, J. P. Sodini. *Les saints et leur sanctuaire à Byzance. Textes, images et monuments*, Paris 1993.
- Kalavrezou-Maxeiner. 1985: I. Kalavrezou-Maxeiner. *Byzantine Icons in Steatite*, Wien 1985.
- Kalopisi-Verti. 1975: S. Kalopisi-Verti. *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*, München 1975.
- Kašanin, Bošković, Mijović. 1969: M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, Žida, Beograd 1969.
- Kehren. 1999: L. Kehren. *La route de Samarkand au temps de Tamerlan: Relation du voyage de l'ambassade de Castille à la cour de Timour Beg par Ruy Gonzalez de Clavijo 1403-1406*, Paris 1999.
- Kondakov. 1902: N. Kondakov. *Pamjatniki christianskogo iskusstva na Afone*, Petersburg 1902.
- Kondakov. 1915: N. Kondakov. *Ikonoграфия Bogomateri*, Petersburg, том. B'. 1915.
- Koumoussi. 1987: A. Koumoussi. *Les peintures murales de la Transfiguration de Pyrgi et de Sainte-Thécle en Eubée*, Athens 1987.
- Kühnel. 1925: E. Kühnel. *Islamische Kleinkunst*, Berlin 1925.
- Lafontaine-Dosogne. 1964-1965: J. Lafontaine-Dosogne. *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, Bruxelles, I-II, 1964-1965.
- Lafontaine-Dosogne. 1967: J. Lafontaine-Dosogne. *Itinéraires archéologiques dans la région d'Antioche. Recherches sur le monastère et sur l'iconographie de Saint Syméon stylite le jeune*, Bruxelles 1967.
- Lafontaine-Dosogne. 1992: J. Lafontaine-Dosogne. *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, Bruxelles 1992.
- Lazarev. 1964: V. Lazarev. «Trois fragments d'épistyles peintes et le temple byzantin». *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', том. Δ' (1964-1965), σελ. 117-143, πιν. 31-37.
- Lazarev. 1966: V. Lazarev. *Old Russian Murals and Mosaics*, London 1966.
- Lazarev. 1967: V. Lazarev. *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.
- Lazarev. 1971: V. N. Lazarev. *Moscow School of Icon-Painting*, Moscow 1971.
- Lazarev. 1996: V. Lazarev. *The Russian Icon. From its Origins to the Sixteenth Century*, Milan 1996.
- Loverdou-Tsigarida. 1997: K. Loverdou-Tsigarida. «Objets précieux de l'église de la Vierge Gavaliotissa au monastère de Lavra (Mont Athos)». *Zograf* 26 (1997), σελ. 81-86.
- Loverdou-Tsigarida. 1999: K. Loverdou-Tsigarida. «Les revêtements de la Vierge Vimarissa au monastère de Vatopédi». *Τμηματικός τόμος στη μνήμη του Α. Grabar*, Moskva 1999, σελ. 440-448.
- Loverdou-Tsigarida. 2003: K. Loverdou-Tsigarida. «Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle». *DOP* 57 (2003), σελ. 241-254.
- Mango, Hawkins. 1996: C. Mango, E. J. W. Hawkins. «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings». *DOP* 20 (1966), σελ. 119-206, εικ. 39.

Marković, 1995:

Menologio, 1907:

Miljković-Peppek, 1966:

Miljković-Peppek, 1967:

Miljković-Peppek, 2001:

Millet, Pargoire, Petit, 1904:

Millet, 1910:

Millet, 1916:

Millet, 1927:

Millet, Frolow, 1954:

Millet, Frolow, 1962:

Millet, Velmans, 1969:

Mount Athos Treasures, 2004:

Mouriki, 1968:

Mouriki, 1991:

Müller-Djordjević, 1984:

Mylonas, 1981:

Nicolaidés, 1996:

The Oxford Dictionary, 1991:

Panić-Babić, 1975:

Pešina, 1983:

Petković, 1950:

Piatnitsky, 1990:

Piatnitsky, 1994:

Piatnitsky, 2000:

Prolović, 1997:

Popovska-Korobar, 2004:

Prosopographischen Lexikon, 1981:

Réau III, 1 (1958):

Sacopoulou, 1966:

Salko, 1982:

Sandberg-Vavala, 1929:

Simić-Lazar, 1995:

Sinai, Byzantium, Russia, 2000:

Siomkos, 2002:

Smirnova, 1989:

Smirnova, 2001:

Smirnova, 2003:

Smirnova, 2004:

Sodini, 1989:

Subotić, 1980:

Subotić, 1992:

M. Marković, «On the Iconography of the Military Saints in Eastern Christian Art and the Representations of Holy Warriors in the Monastery of Dečani», *Mural Painting of Monastery of Dečani, Materials and Studies*, Beograd 1995, σελ. 627-632.

Il Menologio di Basilio II (cod. Vaticano greco 1613), Turin 1907.

P. Miljković-Peppek, «Une icône bilatérale au monastère Saint-Jean Prodrome, dans les environs de Serrès», *Cah. Arch.* XVI (1966), σελ. 177-183.

P. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite Mihajlo i Eutihij*, Skopje 1967.

P. Miljković-Peppek, *An Unknown Treasury of Icons*, Skopje 2001.

P. Miljković-Peppek, *An Unknown Treasury of Icons*, Skopje 2001.

G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904.

G. Millet, *Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910.

G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1916.

G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1927.

G. Millet, A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, I, Paris 1954.

G. Millet, A. Frolow, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, III, Paris 1962.

G. Millet, T. Velmans, *La peinture murale du Moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969.

G. Millet, T. Velmans, *La peinture murale du Moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969.

G. Millet, T. Velmans, *La peinture murale du Moyen âge en Yougoslavie*, IV, Paris 1969.

Mount Athos Treasures in Russia. Tenth to Seventeenth Centuries, Moscou 2004.

D. Mouriki, «A Deësis Icon in the Art Museum. Record of the Art Museum», *Princeton University*

XXVII, 1 (1968), σελ. 13-19.

D. Mouriki, «Variants of the Hodegetria on Two Thirteenth Century Sinai Icons», *Cah. Arch.* 39

(1991), σελ. 153-182.

P. Müller-M. Djordjević, *Famous Icons, 12th to 18th centuries*, Beograd 1984.

P. Mylonas, «Two Middle-Byzantine Churches on Athos», *Actes du Xve Congrès International d'Études Byzantines*, II, Art et Archéologie, Athènes 1981, σελ. 545-574.

A. Nicolaidés, «L'église de Panagia Arakiotissa à Lagoudera, Chypre: Étude iconographique des fresques de 1192», *DOP* 50 (1996), σελ. 25-30.

The Oxford Dictionary of Byzantium, New York-Oxford 1991, τόμ. 1-3.

Dr. Panić-G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*, Beograd 1975.

J. Pešina, «A Propos du Type de la Pelagionitissa dans la peinture sur panneaux en Bohême vers le milieu du 14e siècle», *Byzantinoslavica* 48 (1987), σελ. 45-48.

V. R. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu sprskog naroda*, Beograd 1950.

Y. Piatnitsky, «O vizantijskih mozaičnih ikonah v Drevnej Rusi», *Zograf* 21 (1990), σελ. 71-76.

Y. Piatnitsky, *O soud' be Vizantijskoj portativnoj mosaiki v Rossii, Vizantijskij i Bližnij Vostok*, Sankt

Peterburg 1994, σελ. 108-116.

Y. Piatnitsky, «The Panagiarion of Alexios Komnenos Angelos and Middle Byzantine Painting»,

Perception of Byzantium and its Neighbours (843-1261), New York 2000.

Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997.

V. Popovska-Korobar, *Icons from the Museum of Macedonia*, Skopje 2004.

Prosopographischen Lexikon, 1981: *Prosopographischen Lexikon*, Wien 1976, 1981, 1988, 1989, καί 1990.

L. Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, τόμ. III, 1, Paris 1958.

M. Sacopoulou, *Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie*, Bruxelles 1966.

N. Salko, *Živopisi drevnej Rusi*, Leningrad 1982.

Enel, Sandberg-Vavala, *La croce dipinta italiana e l'iconografia della Passione*, Verona, 1929.

Dr. Simić-Lazar, *Kalenik et la dernière période de la peinture byzantine*, Skopje 1995.

Sinai, Byzantium, Russia, London 2000.

N. Siomkos, *L'église Saint Etienne à Kastoria. Étude des différentes phases du décor peint (Xe-XIVe siècles)*, Paris 2002 (ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή).

E. Smirnova, *Icons de l'école de Moscou, XIVe-XVIIe siècles*, Leningrad 1989.

E. Smirnova, «Les modèles du Mont Athos dans la peinture russe des XIVe-XVe siècles», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Άγιον Όρος. Φύση-Λατρεία-Τέχνη*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 97-103, εικ. 1-12.

E. Smirnova, «Some Contributions to the Iconography of the Blachernitissa», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντ. Μουρίκη*, τόμ. I, Αθήνα 2003, σελ. 749-768.

E. Smirnova, *Ikoni Severo - Vostočnoj Rusi*, Moskva 2004.

J. P. Sodini, «Remarques sur l'iconographie de Syméon l'Alépin, le premier stylite», *Monuments et Mémoires* 70 (1989), σελ. 29-53.

G. Subotić, *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Belgrade 1980.

G. Subotić, «Δώρα καί δωρεές του δεσπότη Θωμά καί της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, (Άρτα 27-31.5.1990), Άρτα 1992.

Subotić, 1980:

Subotić, 1992:

Subotić, 1997:

Tatić-Djurić, 1967:

Tatić-Djurić, 1972:

Tatić-Djurić, 1976:

Tatić-Djurić, 1977:

Temple, 1974:

Tesoro, 1971:

Tischendorf, 1853:

Tischendorf, 1866:

Todić, 1989:

Todić, 1993:

Tomeković, 1987:

Tomeković, 1989:

Trésor d'art albanais, 1993:

Le Trésor du Saint Marc, 1984:

Tsigaridas, 1988:

Tsigaridas, 1988':

Tsigaridas, 2003:

Underwood, 1966:

Uspenskij, 1880:

Uspenskij, 1892:

Vassilaki, 1989:

Velmans, 1977:

Velmans, 1983:

Volbach, 1966:

Walter, 1968:

Walter, 1970:

Walter, 1970':

Walter, 1980:

Walter, 1997:

Walter, 2003:

Weitzmann, 1961:

Weitzmann, 1966:

Weitzmann, x.ā., 1966:

Weitzmann, 1976:

Weitzmann, 1978:

Weitzmann, x.ā., 1982:

Weitzmann, 1984:

Wharton-Epstein, 1986:

Wratislaw-Mitrović, Okunev, 1931:

Wulff, Alpatov, 1925:

σελ. 69-86.

G. Subotić, *L'art médiéval du Kosovo*, Milano 1997.

M. Tatić-Djurić, «Ikona apostola Petra i Pavla u Vaticanu», *Zograf* 2 (1967), σελ. 11-16.

M. Tatić-Djurić, «Vrsta Slovaka Liku i Značenju Vlahernitisse», *ZIJ* 8 (1972), σελ. 63-88.

M. Tatić-Djurić, Eléoussa, «A la recherche du type iconographique», *JOB* 25 (1976), σελ. 250-281.

M. Tatić-Djurić, «Ikona Bogorodica Znamjenja», *ZIJ* 13 (1977), σελ. 3-26.

R. Temple, *The Temple Gallery*, London 1974.

Il Tesoro di San Marco, II, Tesoro e il Museo, Firenze 1971.

C. von Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853.

C. von Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae*, Lipsiae 1866.

Br. Todić, *Gračanica*, Beograd 1989.

Br. Todić, *Staro Nagoričino*, Beograd 1993.

Sv. Tomeković, «Les saintes ermites et moines dans le décor du narthex de Mileševa», *Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe*, Beograd 1987, σελ. 5-66.

Sv. Tomeković, «Le portrait dans l'art byzantine: Exemples d'effigies de moines du Ménologe de Basile II à Dečani», *Dečani et l'art Byzantine au milieu du XIVe siècle*, Beograd 1989, σελ. 121-134.

Trésor d'art albanais: Icones byzantines et post byzantines du XII au XIX siècles, Nice, Musée National, Message Biblique Marc Chagall, Paris 1993 (Κατάλογος Έκδόσεως).

Le Trésor du Saint Marc de Venise, Galleries Nationales du Grand Palais, 22 April-2 Juillet 1984, Milan 1984. (Κατάλογος Έκδόσεως).

E. N. Tsigaridas, «La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes», *Studienica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Belgrad 1988, σελ. 309-320.

E. Tsigaridas, «Monumental painting in Greek Macedonia during the fifteenth century», *στο Holy Image, Holy Space, Icons and frescoes from Greece*, Athens 1988.

E. N. Tsigaridas, «Nouveaux éléments sur l'activité artistique du peintre Thessalonicien Georges Kalliergis», *ήπό εκτόπωση στά Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου The artistic life of Medieval Pskov and Late Byzantine Culture*, Moscow-Pskov 2003.

P. Underwood, *The Kariye Djami*, 1-3, New York 1966.

P. Uspenskij, *Pervoe Putešestvoje u Afonskije monastiri i skiti*, II, 2, 1846 Moskva 1880.

P. Uspenskij, *Vostok christianskij*, Afon: *Istorijska Afona*, III, 2, Saint Petersburg 1892.

M. Vassilaki, «A Cretan icon of St. George», *Burlington Magazine* 131 (1989), σελ. 208-214.

T. Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen âge*, Paris 1977.

T. Velmans, «La Déisis dans la coupole, sur la façade et dans les images du Jugement Dernier», *Cah. Arch.* 31 (1983) σελ. 129-173.

W. F. Volbach, «Zur Iconographie des Styliten Symeon des Jüngerer», *Tortulae. Studien zu altchristlichen und byzantinischen monumenten*, Freiburg-im-Breisgau 1966, σελ. 293-299.

Ch. Walter, «Two Notes on the Deësis», *REB* 26 (1968), σελ. 311-336.

Ch. Walter, «Further Notes on the Deësis», *REB* 28 (1970), σελ. 161-187.

Ch. Walter, *L' iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970.

Ch. Walter, «Bulletin on the Deësis and the Paraclesis», *REB* 38 (1980), σελ. 261-269.

Ch. Walter, «The Apotropaic Function of the Victorious Cross», *REB* 55 (1997) σελ. 193-220.

Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Burlington 2003.

K. Weitzmann, *The Origin of the Threnos*, *στο Essays in Honor of Erwin Panofsky*, New York 1961, σελ. 476-490.

K. Weitzmann, «Icon Painting in the Crusader Kingdom», *DOP* 20 (1966), σελ. 49-83.

K. Weitzmann, M. Chatzidakis, K. Miale, Sv. Radojčić, *Icones. Sinai, Greece, Bulgare, Yougoslavie*, Belgrade 1966.

K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons. I*, Princeton 1976.

K. Weitzmann, *The Icon. Holy Images 6th to 14th century*, London 1978.

K. Weitzmann, G. Alibegashvili, A. Volskaya, G. Babić, M. Chatzidakis, M. Alpatov, T. Voinescu, *Les Icônes*, Paris 1982.

K. Weitzmann, «Icon Programs of the 12th and 13th centuries in Sinai», *ΔΧΑΕ περ. Δ του IB* (1984), σελ. 63-116.

A. Wharton-Epstein, *Tokali Kilise. Tenth Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, Washington, D.C. 1986.

L. Wratislaw-Mitrović, N. Okunev, «La Dormition de la Saint Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe», *Byzantinoslavica* 3 (1931), σελ. 134-180.

O. Wulff, M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonmalerei*, Hellerauf Dresden 1925.

Xyngopoulos, 1967:

Xyngopoulos, 1971:

Zervou, 1986:

A. Xyngopoulos, «Icones du XIIIe siècle en Grèce», στο *L'art byzantin du XIIIe siècle* (Symposium de Sopoćani 1965), Beograd 1967, σελ. 75-82.
 A. Xyngopoulos, «Les fresques de l'église des Saints-Apôtres à Thessalonique», στο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, 83-89, εικ. 1-24.
 M. Zervou, «L'iconographie e la Vita delle miracolose icone della Theotokos Brefokratoussa; Blachernitissa e Odighitria», *Boll. Della Badia Greca di Grottaferrata*, n.s. XI, 2(1986), σελ. 219-220, 228-229, 233-262, 283-287.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΜΝΗΜΕΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ*

- Αβραάμ, πατριάρχης 178
 Άγγελος, ζωγράφος 251, 252, 269, 408, 41, 45
 Άγιον Όρος
 — Άγίου Παύλου Μονή 107, 166, 226, 232, 264, 397, 75, 79, 405, 51, 424, παλαιό καθολικό 232, παρεκκλήσιο Άγίου Γεωργίου 226, 405, 51
 — Βατοπαϊδίου Μονή 27-29, 35, 37, 41, 45, 50, 51, 56, 66, 69, 77, 83, 85-87, 91, 92, 95, 100, 107, 109, 112, 119, 125, 127, 128, 134, 136, 138, 141, 150, 156, 160, 166, 168, 170, 177, 178, 180, 181, 184, 191, 194, 195, 199, 200, 203, 209, 213, 214, 217, 225, 226, 228, 237, 239, 251, 252, 257, 261, 263, 264, 269, 276, 278, 279, 280, 281, 286-293, 302, 323, 342, 355, 373, 391, 1, 7, 392, 5, 6, 393, 40, 394, 7, 397, 76, 399, 51, 401, 113, 402, 135, 403, 6, 404, 16, 405, 44, 58, 407, 16, 408, 31, 409, 19-22, 411, 84, 412, 93-99, 113, 413, 138, 141-143, 146, 152, 155, 414, 161, 168, 178, 183, 418, 299, 308, 309, 313, 421-424, 427, αρχείο 355, 404, 23, 409, 22, 416, 221, 234, 417, 254, 418, 308, 419, 313, «δοχείο» 320, καθολικό 29, 45, 107, 108, 127, 138, 171, 184, 357, 363, 422, κοιμητηριακός ναός 398, 2, όστεοφυλάκιο 397, 86, παρεκκλήσιο Άγίου Δημητρίου 414, 181, παρεκκλήσιο Γενεσίου Θεοτόκου 210, πύργος βιβλιοθήκης 210, σκευοφυλάκιο 35, 125
 — Άγίου Δημητρίου Σκήτη 150, 153, 399, 24, κυριακό 150, 399, 24
 — Άγίου Προκοπίου Κελλί 72, 214, 257, 394, 44, 403, 6, παρεκκλήσιο Άγίου Ιωάννου του Θεολόγου 408, 31, παρεκκλήσιο Άγίου Προκοπίου 214, 257, 403, 6, 407, 14
 — Διονυσίου Μονή 69, 127, 168, 181, 203, 226, 229, 405, 50, 62, 64, 68, 423, καθολικό 181, 226, 229, 405, 50, 423, Τράπεζα 181
 — Δοχειαρίου Μονή 181, 226, καθολικό 181, 226, 406, 79, Τράπεζα 181
 — Έσφιγμένου Μονή 417, 253
 — Ίβήρων Μονή 127, 407, 16, 419, 340, 421, 424
 — Καμηλαυκά Μονή 415, 189
 — Καρυές 100, 213, 229, 409, 50, 422
 — Άγίου Ανδρέου Σκήτη (Σεράϊ) 408, 50
 — Μολυβοκκλησιά 181
 — παρεκκλήσιο Άγίου Ιωάννου του Θεολόγου 408, 31
 — παρεκκλήσιο του Κελλίου του Διονυσίου εκ Φουρνά 229
 — παρεκκλήσιο του Κελλίου του Ραβδούχου 213
 — Πρωτάτο 85, 91, 92, 95, 100, 103, 107, 112, 114, 127, 134, 138, 141, 149, 203, 206, 213, 226, 229, 232, 237, 239, 244, 396, 44, 45, 48, 60, 401, 118, 405, 50, 406, 93, 422, 425
 — Κουτλουμουσίου Μονή 400, 67, 403, 3
 — Μεγίστης Λαύρας Μονή 69, 70, 92, 127, 160, 170, 181, 228, 229, 287, 375, 391, 11, 392, 5, 396, 50, 400, 88, 402, 130, 403, 152, 406, 79, 411, 69, 412, 98, 413, 148, 157, 425, 426, 427, Τράπεζα 181, 229, παρεκκλήσιο Παναγίας Γαβαλιώτισσας 427
 — Ξενοφώντος Μονή 57, 181, 195, 197, 229, 237, 243, 248, 278, 395, 29, 37, 402, 147, 407, 10, 411, 61, 416, 237, 422, 424, παλαιό καθολικό 181, 229, 407, 10, Τράπεζα 181, 237, 243, 248
 — Ξηροποτάμου Μονή 400, 75
 — Παντελεήμονος Μονή 400, 75
 — Παντοκράτορος Μονή 134, 149, 150, 168, 174, 228, 229, 244, 248, 403, 154, 406, 104, 422-424, καθολικό 229, 248
 — Πλακά Κελλί 415, 189
 — Σταυρονικήτα Μονή 127, 165, 218, 225, 229, 244, 424, Τράπεζα 229
 — Φιλοθέου Μονή 229, Τράπεζα 229
 — Χιλανδαρίου Μονή 83, 85, 87, 91, 95, 109, 112, 119, 122, 127, 128, 134, 138, 153, 165, 166, 170, 184, 195, 197, 203, 213, 214, 228, 311, 397, 67, 75, 76, 398, 6, 400, 75, 402, 147, 403, 147, 152, 153, 404, 28, 405, 60, 407, 17, 22, 412, 113, 123, 416, 230, 424, 426, καθολικό 122, 150, 195, 214, 228, 404, 28, 405, 60, κοιμητηριακός ναός 213
 Αθήνα
 — Βυζαντινό Μουσείο 66, 72, 87, 121, 128, 150, 153, 156, 160, 165, 170, 177, 180, 181, 203, 218, 225, 263, 305, 391, 10, 392, 18, 395, 37, 397, 76, 399, 34, 50, 401, 95, 404, 44, 421-425, Συλλογή Διονυσίου Λοβέρδου 263, 395, 37, 401, 95, 408, 45, 423
 — Έθνική Βιβλιοθήκη 56, 72, 422
 — Μουσείο Μπενάκη 166, 178, 180, 271, 422, 424
 — Συλλογή Πένας Άνδρεάδη 248, 408, 31
 — Συλλογή Αιμιλίου Βελιμέζη 225, 263, 425
 — Συλλογή Έλένης Σταθάτου 225, 423
 — Συλλογή Παύλου Κανελλοπούλου 251
 Αίγιο
 — Τρυπητή 398, 6
 Αίγυπτος 204
 Αιθιοπία 226
 Αχοτάντος Άγγελος, ζωγράφος 421
 Ακροπολίτης Κωνσταντίνος 319, 320, 321, 340-342, 413, 155, 416, 244
 Ακροπολίτισσα Μαρία Κοιμητή Τορνίκια 319, 320, 413, 155
 Ακυληία 398, 19
 Άλβανία 409, 10
 Άλεξάνδρεια 204, 206, 226
 Άμάθεια 370, 375
 Αμερική 323, 409, 8
 Άναστασία, τσαρίνα, πρώτη σύζυγος του Ίβάν Δ' Τρομερού 35, 323, 391, 7
 Άννα, τσαρίνα, δεύτερη σύζυγος του Ίβάν Δ' Τρομερού 31, 391, 7
 Άντιόχεια 226
 Άντώνιος, Βατοπαϊδινός 404, 16, 418, 309
 Άντώνιος, ζωγράφος 31
 Αριαντίτσα Χάρις, αρχόντισσα 306, 308, 413, 155, 416, 223
 Αργολίδα
 — Άγίας Τριάδος Ναός στο Κρανίδι 427
 Αρχάδιος Βατοπαϊδινός 404, 23, 418, 308
 Άρτα
 — Παναγίας Παρηγορήτισσας Ναός 79, 423
 Άχιλλέας 277
 Άχρίδα
 — Άγίας Σοφίας Ναός 239, 244, 413, 155
 — Άγιων Κωνσταντίνου και Έλένης

*Υπεύθυνος σύνταξης εύρετηρίων Νικόλαος Μ. Μπονόβας, αρχαιολόγος. Ο αριθμός που ακολουθεί μετά τόν αψζοντα αριθμό τής σελίδας αναφέρεται στον αριθμό τής σημείωσης.

- Ναός 400.65
— Αρχιεπισκοπή 289, 409.24
— Lešani Μονή 229, 237, 405.44
— Μουσείο Εικόνων 288, 410.52.55, 411.66.70, 413.155, 414.170
— Παναγίας Περιβλέπτου Ναός 77, 107, 108, 141, 181, 237, 321, 409.24, 412.109, 413.155
— Στρούργα 396.62
Bačkonο Μονή 264, 408.38
Βαρκελώνη
— Εθνικό Μουσείο 418.312
Bari 271, 408.46
Barskij 323, 391.1, 402.122, 404.14, 419.321, 425
Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος 121, 181, 203, 244, 248, 405.61, 429
Βαυαρία 413.155
Βελβεντός Κοζάνης 424
Βελιγράδι
— Εθνική Βιβλιοθήκη 195
Βελιούσα
— Παναγίας Έλεούσας Μονή 277, 409.17, 410.35.39· καθολικό 409.17
Βενετία
— Αγίου Μάρκου Ναός 277, 335, 414.168, 415.186, 416.226
— Έλληνικό Ίνστιτούτο 150, 225, 400.68, 426
— Μαρκεσιανή Βιβλιοθήκη 280, 319, 335
— Santa Maria della Salute Ναός 391.10
Βενετοί 213
Βέροια
— Αγίου Αντωνίου Σκήτη 407.114
— Αγίου Γεωργίου του Μικρού Ναός 203
— Αγίων Θεοδώρων Ναός 249
— Αγίας Φωτεινής ή Φωτίδας Ναός 206, 221
— Βυζαντινό Μουσείο 170, 199, 210, 214, 221, 264, 396.58, 397.79, 403.2, 407.22
— Ιωάννου του Προδρόμου Μονή 308, 409.14
— Παναγίας Γοργοεπηκόου Ναός 197, 199, 248, 402.142, 406.110, 424
— Παναγίας Παλιοφορέτισσας Ναός 248
— Παναγίας Φανερωμένης Ναός 197, 199
— Προδρόμου Μονή 308, 409.14
— Συλλογή της Μητροπόλεως 210, 403.2
— Χριστού Σωτήρος Ναός 111-114,
- 166, 228, 229, 248, 405.60, 423
Βερολίνο 37, 150, 392.18, 400.68
Βλαδιμήρ
— Αγίου Δημητρίου Ναός 66
Βουλγαρία 408.38, 409.10
Βρυξέλλες 141
Γαβριήλ, ιερομόναχος Βατοπαιδινός 103
Capustin 323, 391.1.7, 400.83, 402.122, 404.14, 426, 414.182, 417.258, 419.340
Γένοβα 375, 411.69
Γεωργία 226, 275, 277, 284, 288, 418.310
Γιουγκοσλαβία 426
Γκλαβίνιτσα
— Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ναός 409.10
Γκλίνσκαγια Άννα, γιαγιά του Ίβάν Δ' Τρομερού 323, 391.7
Γολγοθάς 317
Γρηγόριος ο Παλαμάς, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης 125
Cyrille de Scythopolis, βιογράφος αγίου Εύθυμιου 244, 406.101.105
Δαμασκηνός Μιχαήλ, ζωγράφος 225
Δαφνίου Μονή 203· καθολικό 203
Δεσφίνα
— Ταξιάρχου Ναός 408.38
Dečani Μονή 181, 226, 244, 396.58, 397.70, 405.61, 407.23, 417.284, 426-429
Διονύσιος, αρχιμανδρίτης Βατοπαιδινός 305
Διονύσιος εκ Φουρνά, ζωγράφος 31, 168, 181, 203, 226, 229, 232, 244, 248, 391.8, 393.35, 397.63, 400.63, 401.98.117, 403.158.166-168, 404.37, 405.50.56.61.63.65.67, 406.74.78.102.106, 421
Δισύπατος Μανουήλ, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 321, 360, 389, 413.155
Δωδεκάνησα 166
Έβραιοί 316
Έδεσσα 229, 414.157
— Γαβαλιώτισσας Μονή 413.157
— Παλαιά Μητρόπολη 213, 229
έκφράσεις 276
Έλλάδα 27, 31, 253, 275, 280, 398.16, 422, 423
Έλμπασάν 304
Έλπιος, Ρωμαίος ζωγράφος 92, 395.39
επιγραφές αφιερωτών 285, 292, 308, 309, 355, 360, 361, 382, 413.130, 414.164.166, 415.188, 416.223· εικ. 216, 237, 238

Εύβοια

- Αγίας Θέκλας Ναός 427
— Μεταμορφώσεως Ναός στο Πυργί 35, 427
Ευγένιος, Βατοπαιδινός 419.331
Ευρώπη 27, 409.8
Fermo
— Μητρόπολη 311, 413.132, 416.230
Freising Βαυαρίας
— Μητρόπολη 361, 413.155
Ζάκυνθος
— Μουσείο 396.58
Žiža 406.90, 427
Ζώρης, ζωγράφος 31
Ήπειρος 304, 429
Ήρακλής 410.29
Θεοδώρα, Αιγούστα, σύζυγος αυτοκράτορος Θεοφίλου 191, 194, 357, 360, 361
Θεόδωρος ο Σπουδίτης 264
Θεοστήρικτος, ήγούμενος Κελλίου του Πλακά 415.189
Θεοστήρικτος, ήγούμενος Μονής Βατοπαιδίου 292, 293
Θεοστήρικτος, ήγούμενος Μονής Καμηλαυκά 415.189
Θεοφάνης ο Έλληνας, ζωγράφος 239, 240, 401.113
Θεόφιλος, Βατοπαιδινός 261
Θεόφιλος, Βυζαντινός αυτοκράτωρ 357
Θεόφιλος, Προηγούμενος Βατοπαιδινός 391.1.3, 400.83, 402.122, 404.14, 415.190, 416.223, 420.369, 422
Θεσσαλία
— Πόρτας Παναγιᾶς Ναός 38
Θεσσαλονίκη
— Αβραμιώτισσας Μονή 402.147
— Αγίας Σοφίας Ναός 128, 174, 181, 244, 363, 400.83, 414.161, 419.340, 424
— Αγίας Τριάδος Μονή 413.148
— Αγίου Εύθυμιου παρεκκλήσιο 112, 244, 406.104
— Αγίου Νικολάου του Όρφανου Ναός 35, 112, 114, 119, 122, 168, 177, 214, 226, 228, 229, 248, 404.28, 405.50.60, 423, 425
— Αγίων Αποστόλων Ναός 114, 128, 191, 203, 402.119, 423, 430
— Αχειροποιήτου Ναός 402.147
— Βλατάδων Μονή 173, 174
— Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 91, 119, 128, 243, 397.75· Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου 213, 214, 243, 257, 271, 406.99, 408.45, 423

- Προφήτη Ήλία Ναός 232, 425
— Όσιου Δαβίδ ή Λατόμου Μονή 69, 423, 424
Grabar 264, 275, 338, 342, 353, 384, 391.4, 392.13.15.21, 395.30, 400.84, 401.89.109.110, 402.125, 126.133, 403.4, 404.14.16.31, 407.10.15, 408.33, 409.2-4.19, 410.27-30.34.36.40-42.48.49, 411.56.68.69.71-76.78.80-84.88.90.91, 412.92.94.100.101, 106.108-121.123-128, 413.129, 131.132.134-137.139-141.143-146.154, 414.160.161.163.165.168, 173.175-177, 415.209.210.218, 416.220-226.229.230.232.241.243-246.248, 417.264.268-270.276-278.285.286, 418.290.295-297.299, 305.309.310, 419.325.328-332, 335.336.339.343-345.348-350, 420.359.370.374.376, 427
Gračanica Ναός 239, 429
Ίάκωβος, αρχιμανδρίτης Βατοπαιδινός 194, 357
Ίάκωβος, συγγραφέας Πρωτοεαγγελίου 68, 73, 296, 297, 415.200, 201, 417.267
Ίβάν Δ' ο Τρομερός, Ρώσος τσάρος 31, 35, 323, 391.7
Ίεροσόλυμα
— Αγίου Εύθυμιου Μονή 248
— Αγίου Κωνσταντίνου Ναός 400.67, 403.3
— Αγίου Σάββα Λαύρα 248
— Γολγοθάς 317
— Πατριαρχείο 239
Ίορδάνης ποταμός 314, 317
Ίουλιανός ο Παραβάτης 226
Ίσαάκ, σεβαστοκράτωρ, Δούκας Κερσάκ 414.164
Ίσαάκιος Άγγελος 409.23, 410.23
Ίσαάκιος Β' 409.23
Ίσπανία 418.312
Ίταλία 271, 275, 398.19, 416.230
Ίωάννης, Μητροπολίτης 128
Ίωάννινα 286, 304, 386, 407.24, 421-424
Ίωαννίνων νησί
— Παναγίας Έλεούσας Μονή 407.24, 421· καθολικό 407.24
Καβάσιλας Κωνσταντίνος, αρχιεπίσκοπος Άχρίδος 77, 79, 409.24
Καλλιέργης Γεώργιος, ζωγράφος 31, 109, 111-114, 117, 396.59, 397.68, 424
Kalenić 217, 428
Καντακουζηνή Άννα, αυτοκράτειρα, σύζυγος του Ίωάννη Σ' Καντακου-

- ζηνού 323, 391.3
Καντακουζηνός Ίωάννης Σ' 35, 125, 138, 323, 386, 391.1.3, 398.15, 402.122, 414.166
Καππαδοκία
— Tokali Kilise 203, 206, 239, 429
Καστοριά
— Αγίου Αθανάσιου του Μουζάκη Ναός 206, 403.172
— Αγίου Άλυπίου Ναός 407.22, 424
— Αγίου Γεωργίου του Βουνοῦ Ναός 168
— Αγίου Γεωργίου στην Όμορφοκκλησιά Ναός 396.62
— Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη Ναός 61
— Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη Ναός 168, 400.65
— Αγίου Στεφάνου Ναός 35, 428
— Αγίων Άναργύρων Ναός 244, 394.46, 415.187
— Αγίων Τριών Ναός 203
— Αρχαιολογική Συλλογή 424
— Βυζαντινό Μουσείο 221, 396.58, 397.76, 407.22, 424, 425
— Παναγίας Μαυριώτισσας Μονή 239, 394.46
— Ταξιάρχου Μητροπόλεως Ναός 156, 158, 160, 239, 400.65, 407.22
Κατελάνος Φράγκος, ζωγράφος 31
Κεδρηνός 357
Κέρκυρα
— Αντιβουνιώτισσας Μουσείο 251
Κίεβο
— Αγίας Σοφίας Ναός 394.46
Κομνηνός Αλέξιος Άγγελος 428
Κομνηνός ο Πατριάρχης, ιατροφιλόσοφος 419.322, 422
Kondakov N. P. 275, 391.1.3.4, 392.14.16, 400.85, 401.89.109, 402.122.127.133, 404.14.24, 412.100, 414.182.184, 415.218, 416.227, 417.253.256.261.265, 266.278.281.285.286, 418.304, 309.311, 419.320.325.331.339.344, 420.353.368, 427
Κοσμάς ο Ίνδικοπλεύστης 121
Κρήτη
— Αγίας Μονή της Βιάννου 251, 252
— Αγίου Κωνσταντίνου Ναός στο Άβδου 257
— Ανατολής ένορία 402.135
— Αρκαδίου Μονή 213
— Βαλσαμονέρου Μονή 403.149· Αγίου Φανουρίου Ναός 403.149
— Είσοδιον της Θεοτόκου Ναός στο Σκλαβεροχώρι 404.34
— Σπηλιᾶς ένορία στην Μητρόπολη

- Κισσάμου και Σελίνου 269
— Συλλογή Αγίας Αικατερίνης των Σιναιτών στο Ήράκλειο 251
— Τοπλού Μονή 402.135
— Χάνδακας 422
— Χανιά
— Αγίας Τριάδος Μονή 269, 271
— Γωνιάς Μονή 263, 407.24
— Μουσείο 407.24
— Χρυσοπηγής Μονή 400.69, 402.135
Κύπρος
— Αγίου Νεοφύτου του Έγκλείστου Μονή στην Πάφο 181, 237, 244, 427
— Αγίων Αποστόλων Ναός στο Περαχωριό 394.42
— Βυζαντινό Μουσείο Ίδρυματος του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' στην Λευκωσία 141, 400.67.71, 403.3
— Παναγίας Ναός στο Τρίκωμο 394.42
— Παναγίας του Άρακα Ναός στα Λαγουδερά 428
— Παναγίας της Άσίνου Ναός 181, 244
— Παναγίας Φανερωμένης Ναός 400.71
— Παναγίας Χρυσαινωπίσσης Ναός στην Λευκωσία 396.58
— Παναγίας Χρυσεούσας Ναός στο Πραιτώρι 414.167
— Πάφος (Κτήμα) 210, 263
Kumanica Μονή 420.373
Kurbino 394.48, 427
Κωνσταντίνος ο Μέγας 226, 287
Κωνσταντινούπολη
— Αβραμιώτισσας Μονή 402.147
— Αγίας Σοφίας Ναός 275-278, 400.83, 410.27, 419.340, 424
— Βεβαίας Έλπίδος Μονή 278
— Βλαχερνών Μονή 173, 278
— Μουσείο 410.27
— Οδηγών Μονή 153, 173, 275, 277, 421· καθολικό 173
— Οικουμενικό Πατριαρχείο 421
— Παμμοκαρίστου Μονή (Fener-isa-Djami) 237, 244, 365, 426
— Παναγίας Χαλκοκρατείων Ναός 278
— Χώρας Μονή 203, 206, 213, 232, 244, 257, 394.12, 396.58, 400.86, 402.119· νότιο προεχόμενο 257
Κως 166
Λακωνία
— Εὐαγγελιστρίας Ναός στο Γεράκι 394.42

- Λαμπούδης Νικόλαος, ζωγράφος 263
 Λέσβος
 — Λειψώνος Μονή 421
 Lesnovo
 — Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ναός 156, 158, 244, 426
 Λέων, αρχιεπίσκοπος Άχρίδος 409.24
 Ljeviška
 — Παναγίας Μονή 104
 Λιέγη
 — Αγίου Παύλου Ναός 375
 Λονδίνο
 — British Museum 184
 — Temple Gallery 225, 405.43, 429
 Μακάριος Γ', αρχιεπίσκοπος Κύπρου 141, 400.67, 403.3
 Μακεδονία 153, 166, 195, 197, 199, 206, 210, 217, 225, 226, 229, 232, 237, 248, 249, 263, 277, 404.30, 423, 424, 427, 429
 Μάνη
 — Επισκοπής Ναός 57
 Μαξιμιανός, αυτοκράτωρ 204
 Μαξιμίνος, αυτοκράτωρ 204
 Μέγαρο
 — Αγίου Γεροθέου Ναός 394.42
 Μεγαρίδα
 — Χριστού Σωτήρος Ναός στο Άλε-
 ποχώρι 423
 Μέσα Μάνη 422
 Μεσσηνία
 — Ζωοδόχου Πηγής Ναός 66
 Μετέωρα
 — Αγίου Νικολάου του Άναπαυσά
 Μονή 218, 424
 — Μεταμορφώσεως ή Μεγάλου Με-
 τεώρου Μονή 232, 321, 425, πα-
 λαίο καθολικό 232, 321
 Mileševa Ναός 141, 244, 405.61, 426,
 427, 429
 Μιλούτιν, Σέρβος τσάρος 426
 Μολδαβία 407.10
 Μονεμβασία
 — Αι Σπράττηγος Ναός στον Άγιο Νι-
 κόλαο 421
 — Χριστού Έλκομένου Ναός 423
 Μονομάχος Κωνσταντίνος Θ' 414.168
 Μόσχα
 — Gallery Tretiakov 174, 194, 211,
 239, 308, 320, 398.6, 400.71.80.81,
 403.12, 413.155, 416, 226, 230, 232,
 427
 — Ιερατική Σχολή 243
 — Ιστορικό Μουσείο 38, 391.11
 — Μουσείο Ζωγραφικής Τέχνης 180
 — Μουσείο Oruzenijnaya Palata
 Κρεμλίνου 213, 320, 323, 326,
 401.113, 416.221, 232
 — Μουσείο Pushkin 210
 Μοσχόπολη 304
 Μυστράς
 — Παναγίας Παντάνασσας Μονή 188,
 221, 403.12, 407.10
 — Παναγίας Περιβλέπτου Ναός 149,
 188, 191, 218, 402.119
 Μυτιλήνη
 — Έκκλησιαστικό και Βυζαντινό
 Μουσείο Ίεράς Μητροπόλεως
 Μυτιλήνης 398.10.21.22
 Νάξος
 — Παναγία του Χριστού 408.45
 Νέα Υόρκη
 — Metropolitan Museum of Art 426
 Νεάπολη
 — Μουσείο 410.29
 Νεγρά 226
 Νελίδωφ, Ρώσος πρέσβυς 391.1
 Νεμάνια Στέφανος, Σέρβος τσάρος
 293, 302
 Νίκαια
 — Κοιμήσεως Θεοτόκου Ναός 79
 Νικόλαος, χρυσοκόπος από Νικολίτζα
 303, 304
 Νικολίτζα 304
 Novgorod
 — Αρχαιολογικό Μουσείο 410.41
 Όμφαλη 410.29
 Όνούφριος, ζωγράφος 409.10
 Όρλάνδος Άναστάσιος 79, 394.8,
 415.187, 423
 Όσίου Λουκά Φωκίδος, καθολικό
 121, 181, 203, 229, 237, 244, 248,
 281, 405.61, 424, 426
 Ουάσινγκτον
 — Συλλογή Dumbarton Oaks 156,
 391.1, 421, 426
 Ουρανούπολη 424
 Ουρός Στέφανος Γ', Σέρβος τσάρος
 417.284, 418.292
 Παγγαίο
 — Εικοσιφοίνισσας ή Κοσινίτζας Μο-
 νή 399.56
 Παλαιολογίνα Άννα, Καντακουζηνή
 Φιλανθρωπική 31, 194, 288, 357,
 361, 419.324, 428
 Παλαιολογίνα Μαρία, βασίλισσα 428
 Παλαιολόγος Άνδρόνικος, γιός του
 Μανουήλ Β' Παλαιολόγου, δεσπό-
 της Θεσσαλονίκης 29, 31, 213,
 287, 321, 355, 356, 400.82, 404.16,
 23, 418.308, 309, 420.358
 Παλαιολόγος Άνδρόνικος Β' 29, 31,
 401.114, 404.16, 418.309
 Παλαιολόγος Μανουήλ Β' 31, 213,
 287, 355
 Παλαιολόγος Μανουήλ Γ', αυτοκρά-

- τωρ Τραπεζούντος 31, 194, 357
 Παλαιολόγος Μιχαήλ Η' 415.211
 Παλαιστίνη 181, 248
 Palermo
 — Capella Palatina 56, 399.47
 Παναγίας Άρτοκωστάς Μονή 422
 Πανσέληνος Μανουήλ, ζωγράφος 31,
 95, 100, 103, 194, 396.45.50,
 397.67, 425
 Παπαδοπουλίνα, αρχόντισσα 281,
 306-308, 412.113, 413.155
 Παρίσι
 — Έθνική Βιβλιοθήκη 292
 — Μουσείο Λούβρου 150, 426
 Πάρμα 56
 Πάτμος
 — Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου
 Μονή 69, 191, 218, 239, 243, 244,
 257, 271, 278, 279, 283, 284,
 402.136, 408.45.46, 410.53, 425,
 βιβλιοθήκη 410.53· σκευοφυλάκιο
 271, 410.53
 — Ζωοδόχου Πηγής Μονή 408.45
 Παύλος, Πρώτος Άγίου Όρους 411.61
 Ρεζέ
 — Αγίων Αποστόλων Ναός 121, 128,
 181, 406.90
 Πελοπόννησος
 — Άρτοκωστάς Μονή 414.166
 Πέρσες 200
 Περσία 200
 Πετρούπολη
 — Μουσείο Hermitage 38, 57, 72, 149,
 168, 180, 194, 251, 264, 391.10.11,
 392.5, 401.93, 427
 — Ρωσικό Μουσείο 237
 Piatnitsky 323, 391.4.7, 400.75, 407.2,
 408.29, 417.254, 256, 259, 428
 Πλουσιαδηνός Ιωάννης, πρωτοπαπᾶς
 Χάνδακα, μικρογράφος 214,
 408.45
 Roganovo 149
 Πορφυρογέννητος Κωνσταντίνος
 412.120
 Πρελιούμποβιτς Θωμάς Κομνηνός,
 δεσπότης Ίωαννίνων 286, 402.131,
 412.98, 413.157, 415.195, 418.313,
 428
 Πρέσπα
 — Όρόβου Άσκητήριο 153
 — Παναγίας Έλεούσας Ναός 404.30,
 407.22
 Prilep
 — Αγίου Νικολάου Manastir 197, 226
 — Μεταμόρφωσης Μονή στο Zrze
 128, 150, 197, 199, 203, 225, 427
 Princeton
 — Art Museum 428

- Prizren
 — Παναγίας Ljeviška Μονή 104, 428
 Psaca 226
 Rešava 226, 403.12, 405.50, 426
 Ρίτζος Άνδρέας, ζωγράφος 243, 257,
 263, 269, 271, 402.136, 408.41,
 45.46
 Ρίτζος Νικόλαος, ζωγράφος 165, 251,
 395.37, 421
 Ρόδος 166, 199, 397.76
 Ροστόβ 264
 Ρουμανία 409.10
 Rubliev, Ρώσος ζωγράφος 188, 211,
 213, 401.113
 Ruy Gonzales de Clavijo, περιηγητής
 277, 409.15
 Ρώμη
 — Βατικανή Βιβλιοθήκη 181
 — Campo Santo Teutonico 263
 — Santa Maria Antiqua Ναός 244,
 391.8
 — Santa Prassede Ναός 409.11
 Ρωσία
 — Zagorsk Λαύρα 177
 — Staraja Ladoga Ναός 394.48
 — Συλλογή ιδιωτική Ostronhova 264
 — Τβέρ 405.57
 Σάββας, υιός Στεφάνου Νεμάνια 293,
 413.148
 Σαλώμη, θεραπαινίδα 68, 191, 313
 Σαπός Β', βασιλεύς των Περσών 200
 Σαραντη(ι)νός Θεόδωρος 308, 319,
 409.14, 411.65
 Σεβάστεια 200, 203, 228
 Σεράγεβο 160, 165, 251, 395.37, 421
 Σερβία 91, 104, 112, 128, 150, 153,
 156, 158, 177, 195, 203, 210, 217,
 221, 226, 244, 263, 302, 395.31,
 397.70, 403.12, 418.284, 420.373,
 427
 Σερεμέτιεφ Νικολάγιεβιτς Δημήτριος,
 κόμης 386
 Σέρρες
 — Τιμίου Προδρόμου Μονή 398.19,
 399.59, 401.117, 428· καθολικό
 402.117, 423
 Σινά
 — Αγίας Αικατερίνης Μονή 41, 50,
 56, 69, 77, 83, 85, 87, 95, 122, 127,
 173, 174, 181, 197, 213, 214, 237,
 251, 252, 269, 392.4-6, 393.40,
 394.9.11-13.15.16, 395.27.42,
 396.62, 398.3, 400.71, 407.17,
 408.40.45, 410.39, 421-425, 428,
 429· παρεκκλήσιο Ζωοδόχου
 Πηγής 395.27.42
 Σκλαβεροχώρι 423
 Σκόπια

- Αγίου Νικήτα Ναός στο Cučer 181
 — Αγίου Παντελεήμονος Ναός στο
 Nerezi 61, 394.46, 420.371
 — Marko Μονή 203, 210, 221, 239
 — Μουσείο 210, 395.29
 Σμυρνάκης Γεράσιμος, αρχιμανδρίτης
 Έσφιγμενίτης 391.1, 397.1, 400.83,
 402.122.124, 127.133, 404.15.16,
 414.181, 416.223.239, 418.309.311,
 419.321, 424
 Soročani
 — Αγίας Τριάδος Ναός 91, 426, 430
 Σόφια
 — Έθνική Πινακοθήκη 264
 — Μουσείο 410.24
 Staro Nagoričino
 — Αγίου Γεωργίου Ναός 112, 150,
 195, 197, 206, 229, 239, 401.117,
 429
 Σταυροφόροι 278
 Στρελίτζας-Μπαθᾶς Θεοφάνης ο
 Κρής, ζωγράφος 31, 218, 225, 239,
 424
 Στρώμνιτσα 277
 Studenica
 — Αγίων Ιωακείμ και Άννης Μονή
 104, 114, 177, 119, 393.40, 395.31,
 396.58, 426, 429· παρεκκλήσιο
 Θεοτόκου 425
 Συλλογή Lihachev 407.24
 Συμεών, ηγούμενος Μονής Ξενοφώ-
 ντος 411.61
 Ταράσιος, πατριάρχης Κωνσταντι-
 νουπόλεως 27
 Τεργέστη
 — Δημοτικό Μουσείο 263
 Τζάνες Έμμανουήλ, ζωγράφος 225
 Τζαφούρης Νικόλαος, ζωγράφος 251,
 423
 Τήνος 269
 Timotesubani 226
 Τοσκάνη 398.19
 Τοῦρκοι 289, 409.22
 Τραπεζούντα 31, 194, 286, 357
 Treska
 — Αγίου Άνδρέου Ναός 153, 428
 Τυφλίδα
 — Μουσείο Καλών Τεχνών 277
 Uspenskij Πορφύριος, Ρώσος αρχιμα-
 νδρίτης, περιηγητής 321, 391.1.7,
 398.2, 400.78.82, 401.97.114,
 402.122.124, 404.14.16, 416.237,
 240.249, 420.358.364.368, 429
 Φιλανθρωπινός Άλέξιος, πρωτοστρά-
 τωρ και μετά Μεγάλος Δούκας
 194, 357
 Φιλής Μανουήλ 276
 Φλωρεντία

- Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη 79
 — Μουσείο της Opera del Duomo 390
 Φράγκοι 276
 Φωκᾶς Ιωάννης, ζωγράφος 257
 Φωκᾶς Μανουήλ, ζωγράφος 257
 Χαλκηδόνα, Οικουμενική Σύνοδος
 244
 Χαλκιδική 424
 Χατζηδάκης Ν. 392.20, 399.58,
 401.117, 404.43, 407.2.20,
 408.49.50, 410.51, 425
 Χατζηδάκης Μ., ακαδημαϊκός 41, 45,
 47, 67, 392.1.3-8.11.21, 393.7.9,
 10.12.13.15.17-19.30.39, 394.43,
 395.39, 396.48, 397.82, 398.2.9,
 399.34, 400.58, 401.89.91.116,
 402.117.120.121.136, 403.152.156,
 404.33.42, 405.58.64, 406.75.87,
 91.94.99, 407.4.12, 408.41.45-47,
 49, 410.51.53.54, 412.103.107,
 419.312, 423, 424, 425
 Χερόνα
 — Μητρόπολη 418.312· σκευοφυλά-
 κιο 418.312
 Χίος
 — Νέα Μονή 181, 229, 237, 244, 423
 — Παναγίας Κρίνας Μονή 415.187
 Χωματιανός Δημήτριος, Αρχιεπίσκο-
 πος Άχρίδος 410.24, 413.148
 Χωνιάτης Νικήτας, Επίσκοπος Αθη-
 νών 409.23

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ, ΦΟΡΗΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ*

- Άγιον Όρος
— Άγιου Παύλου Μονή, παλαιό κα-
θολικό 232· παρεκκλήσιο Άγιου
Γεωργίου 226, 405.51·
— άμφιπρόσωπη εικόνα με τήν
Παναγία Όδηγήτρια 1·
— περυσιοποιημένη στην κύρια όψη
και τήν Σύναξη άρχαγγέλων στην
δευτερεύουσα όψη 104, 264.
397.79· εικόνες: Παναγία
Μεσονησιώτισσα 397.75·
Παναγία Όδηγήτρια 166· Παναγία
Όδηγήτρια Φυλάττουσα 166
— Βατοπαϊδιού Μονή, καθολικό 29,
107
— παρεκκλήσιο Άγιου Προκοπίου
214
— άμφιπρόσωπη εικόνα Παναγία
Όδηγήτρια ή Έλεούσα στην
κύρια όψη και Παναγία
Όδηγήτρια στην δευτερεύουσα
όψη 50 209, 210· εικ. 156, 157
— βημόθυρα: άγιος Πέτρος και
Σεραφείμ στην δευτερεύουσα
όψη 397.86. Εύαγγελισμός Θε-
οτόκου 51 210, 211· εικ. 158-
160. Παναγία Εύαγγελισμός σε
φύλλο 4 28, 73, 75· εικ. 46, 47
— δίπτυχο Θωμά Πρελιούμποβιτς
402.131
— εικόνες: άγιοι Αρτέμιος και Α-
ρέθας 57 225, 226· εικ. 170.
— άγιοι Αρτέμιος, Τρύφων,
Αθανάσιος Αλεξανδρείας
405.58, άγιοι Ιωαννίκιος, Σάβ-
βας, Παχώμιος, Εφραίμ ο Σύ-
ρος 58 228, 237, 405.44.46· εικ.
171-173, άγιοι Μηνάς,
Ερμογένης, Εύγραφος 49 204·
εικ. 153-155, άγιοι πέντε
μάρτυρες της Περσίας 48 200,
203· εικ. 150-152, άγιοι Συμεών
ο Στυλτής, Δαβίδ ο εν Θεσσα-
λονίκη 59 232· εικ. 174-176.
— άγιος Ανδρέας 56 225· εικ. 168,
169, άγιος Γεώργιος 13 87, 95,
100, 103, 112, 395.43, 396.46,
48.62· εικ. 67, 68, 70, άγιος Γε-
ώργιος 17 111, 114, 396.62,
397.67.68· εικ. 78-80, 82, άγιος
Γεώργιος από στεατίτη, 323·
εικ. 361, άγιος Γαβριήλ ο
Θεολόγος 32 156, 158· εικ. 118,
119, άγιος Δημήτριος 14 87, 95,
100, 103, 395.43, 396.46.48· εικ.
66, 69, άγιος Δημήτριος 21 122,
276· εικ. 91, 92, άγιος
Δημήτριος 53 214· εικ. 163,
— άγιος Εϋθύμιος 62 244, 248·
εικ. 183, άγιος Θεοδόσιος ο
Κοινοβιάρχης 41 181, 184· εικ.
137, 138, άγιος Ιωάννης ο
Θεολόγος 70 253, 269,
408.31.50· εικ. 199-201, άγιος
Ιωάννης ο Θεολόγος Μεγάλης
Δεήσεως 25 127, 128, 134, 136,
398.2· εικ. 100, 102, 103, άγιος
Ιωάννης ο Θεολόγος στο Κελλί
Άγιου Προκοπίου 408.31, άγιος
Ιωάννης της Κλίμακος 60 232,
237· εικ. 177, άγιος Ιωάννης ο
Πρόδρομος Μεγάλης Δεήσεως
24 127, 128, 134, 138, 398.2·
εικ. 99, 101, άγιος Ιωάννης ο
Χρυσόστομος 11 87, 91, 92, 95,
156, 158, 160, 395.43· εικ. 61,
62, άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστο-
μος 31 92, 156, 399.40· εικ. 117,
— άγιος Ιωσήφ ο ποιητής 66 253,
257, 407.13· εικ. 188-191, άγιος
Λουκάς Μεγάλης Δεήσεως 26
127, 136, 138, 398.2· εικ. 104,
— άγιος Νικόλαος 55 221, 284·
εικ. 167, άγιος Σάββας 63 244,
247, 248· εικ. 184, Αποκαθλίω-
ση 28 29, 141, 146, 149, 398,
16.17· εικ. 8, 105-112, απόστο-
λοι Πέτρος και Παύλος 52 31,
213, 279, 281, 287, 321, 338,
350, 352-356, 382, 400.82,
404.23, 412.99, 420.358· εικ.
161, 162, 297-299, αρχάγγελος
Γαβριήλ 18 111, 114, 396.62,
397.69· εικ. 83, 84, 86,
— αρχάγγελος Γαβριήλ Μεγάλης
Δεήσεως 23 127, 128, 398.2·
εικ. 96-98, Γέννηση Προδρόμου
43 188, 191, 401.115· εικ. 143,
144, Γέννηση Χριστού 2 66, 68-
70, 72, 392.5, 393.41· εικ. 41-
43, Δέηση 65 251-253· εικ. 186,
187, Έπιτάφιος Ορθνος 35 166,
168, 399.60· εικ. 125, Εύαγγε-
λισμός Θεοτόκου 42 184, 188,
191, 280, 360, 382, 401.109.112,
414.161, 420.358· εικ. 139, 140-
142, 354, Κοίμηση Θεοτόκου 61
237, 239, 243· εικ. 178-182,
Μεγάλη Δέηση 22-27 28, 127,
128, 138, 150, 153, 398.2· εικ.
95-140, Μυστικός Δείπνος από
τό Κελλί Άγιου Προκοπίου 3 68,
71, 72, 392.5, 393.36.41· εικ. 44,
45, «Νινία της Θεοδώρας» 44-
45 28, 31, 191, 194, 357, 360·
εικ. 145, 146, 312, 313, 314, Πα-
ναγία Βηματάρισα 27, 28, 165,
279, 286, 289, 292, 294, 301,
302, 305, 381, 382, 399.51,
407.16, 409.19, 411.85.86,
412.102, 413.130, 414.181.183,
415.192, 420.354, 427· εικ. 212,
217, Παναγία Βλαχερνίτισσα
ολόσωμη 37 170, 171, 174· εικ.
127-130, Παναγία Βρεφοκρα-
τούσα ολόσωμη 16 91, 107, 108,
109, 396.51.57, 397.70, 421· εικ.
74-77, Παναγία Γλυκοφιλούσα
από τά «Νινία της Θεοδώρας»
45 28, 31, 191, 194, 280, 288,
357, 360, 363, 397.76,
402.122.123.131, 419.326.328·
εικ. 146, 314, Παναγία
Γλυκοφιλούσα στον τύπο της
Πελαγονίτισσας 46 195, 199·
εικ. 147, 148, Παναγία Έλαο-
βρύτισσα 38 174, 279, 318, 319,
323, 400.78.80.82, 412.99,
416.251· εικ. 131, 250, Παναγία
Έλεούσα από τό Κελλί του
Άγιου Προκοπίου 68 257, 261,
263, 264, 403.6, 408.31· εικ.
192, 195, Παναγία Έσφαγμένη
399.51, Παναγία Μεγάλης
Δεήσεως 27 127, 398.2,
Παναγία Όδηγήτρια 7 79, 83,
85, 394.5· εικ. 9, 51, 53, 54,
Παναγία Όδηγήτρια 8 83, 85,
86, 109, 394.17· εικ. 55, 56,
Παναγία Όδηγήτρια 10 28, 86,
87, 95, 119, 177, 395.28.32.43·
εικ. 58, 59, Παναγία Όδηγήτρια
19 117, 119· εικ. 85, 87, 88,
Παναγία Όδηγήτρια 30 150,
153, 399.35· εικ. 115, 116,
Παναγία Όδηγήτρια 39 174,
177, 178, 180, 280, 360, 363,
370, 371, 373-382, 397.76.85,
400.85, 401.97, 414.161,
419.348· εικ. 132, 133, 336-338,
342, Παναγία Όδηγήτρια
Βαθοπεδινή 34 91, 165, 166,
399.52· εικ. 124, Παναγία

- Όδηγήτρια ολόσωμη 15 103,
107, 108, 119, 396.51.56· εικ. 2,
71-73, Παναγία Όδηγήτρια
(18ος αι.) 307, 308, 316, 317,
320, 332, 338, 347, 349, 380,
409.20, 411.77.87, 412.93.94,
110.113, 413.155, 414.179,
415.218, 416.219.221.223,
Παναγία Παράκληση (17ος αι.)
279-281, 345-349, 409.20,
418.301· εικ. 291, Πεντηκοστή
54 217, 221· εικ. 164-166, προ-
φήτης Δανιήλ 20 120, 397.85·
εικ. 89, 90, Σύναξη άρχαγγέλων
69 253, 264, 269, 402.135,
408.32· εικ. 196-198, Τρεις
Ίεράρχες 33 92, 156, 160· εικ.
120-123, Φιλοξενία του Άβρα-
άμ 40 174, 178, 180, 188, 191,
280, 360, 362-370, 373-375,
380-382, 401.89, 414.161,
419.348, 420.354.358· εικ. 134-
136, 319-322, Χριστός Παντο-
κράτωρ 5 77, 79, 87, 95,
394.1.7, 395.43· εικ. 1, 49, 50,
Χριστός Παντοκράτωρ 6 77, 79,
170, 394.5.10· εικ. 52, Χριστός
Παντοκράτωρ 9 28, 86, 87, 95,
391, 395.23.43· εικ. 57, 60, 365,
Χριστός Παντοκράτωρ 12 87,
92, 95, 394.4, 396.45· εικ. 63-
65, Χριστός Παντοκράτωρ 29
150, 153, 399.33, 400.68· εικ.
113, 114, Χριστός Παντοκράτωρ
36 150, 168, 170· εικ. 126,
Χριστός Παντοκράτωρ 47 150,
199, 280· εικ. 149, Χριστός
Παντοκράτωρ 64 248, 249· εικ.
185, Χριστός Παντοκράτωρ από
τό Κελλί του Άγιου Προκοπίου
67 257, 261, 264, 408.31· εικ.
193, 194, Χριστός Παντοκράτωρ
Μεγάλης Δεήσεως 22 127, 128,
150, 153· εικ. 93-95, Χριστός
Παντοκράτωρ από τά «Νινία
της Θεοδώρας» 44 28, 191, 194,
280, 357, 360, 361, 363, 402.122,
123, 419.334· εικ. 145, 313,
Χριστός Παντοκράτωρ (18ος
αι.) 279-281, 337-345, 350, 365,
409.20, 412.99, 414.179,
417.281.283, 420.352· εικ. 277
— έπιστύλια: τέμπλου 1 28, 29, 41,
44-47, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 60-
63, 66, 67, 392.1-3.5.6, 393.9-
11.30· εικ. 16-40, 48, Μεγάλης
Δεήσεως 22-27 28, 29, 50, 57,
61, 67· εικ. 93-104
— ψηφιδωτές εικόνες: άγια Άννα
με τήν Παναγία 1 29, 31, 35,
280, 322-327, 335, 339,
391.3.5.6, 416.252, 417.261· εικ.
11, 12, 254, Σταύρωση 2 29, 35,
37, 280, 311, 313, 314, 316, 317,
320, 323, 327, 328, 337, 347,
349, 392.16.21, 411.89,
412.113.122, 416.242, 417.271·
εικ. 13-15, 264,
— κώδικες: 16 (εύαγγελιο Ιωάν-
νου Ϛ Καντακουζηνού) 138,
398.15· 762 56, 393.40· 1037
402.127, 419.325
— παλαιά διήγηση (πάτρια) 302
— Άγιου Προκοπίου Κελλί
— παρεκκλήσιο Άγιου Ιωάννου
του Θεολόγου· εικόνα άγιος
Ιωάννης ο Θεολόγος 408.31
— Διονυσίου Μονή, καθολικό 181,
226, 229, 405.50, 423· Τράπεζα
181· εικόνα Μεγάλη Δέηση 127·
κώδικας 587 69
— Δοχειαρίου Μονή, καθολικό 181,
226, 406.79· Τράπεζα 181
— Έσφιγμένου Μονή, εικονίδιο Χρι-
στός Σωτήρ 417.253
— Ίβήρων Μονή, εικόνες: Μεγάλη
Δέηση 127· Παναγία Πορταίτισσα
407.16, 421· έπιστύλιο
(Θεοφάνους του Κρητός) 424
— Καρυές
— Μολυβοκλησιά 181
— παρεκκλήσιο του Κελλίου του
Διονυσίου εκ Φουρνά 229
— παρεκκλήσιο του Κελλίου του
Ραβδόχου 213
— Πρωτάτο 85, 91, 92, 95, 100,
103, 107, 112, 114, 134, 138,
141, 149, 203, 206, 213, 226,
229, 232, 237, 239, 244,
396.45.48.60, 405.50· εικόνες:
Γέννηση Ιωάννη του Προδρό-
μου 401.118· Μεγάλη Δέηση
127· Κοίμηση Θεοτόκου 239
— Κουτλουμουσίου Μονή, εικόνα ά-
γιος Νικόλαος 400.67, 403.3
— Μεγίστης Λαύρας Μονή, Τράπεζα
181, 229, 406.79· βημόθυρο Εύαγ-
γελισμός 400.88· εικόνες: άγιος
Δημήτριος 396.50· άγιος Ιωάννης
ο Θεολόγος 391.11· άγιος Ιωάννης
ο Χρυσόστομος 92, 160· Μεγάλη
Δέηση 127· Παναγία Γλυκοφιλού-
σα 402.130· άγιοι πέντε μάρτυρες
της Σεβαστείας 228· Χριστός
Παντοκράτωρ 170, 413.157·
ψηφιδωτές εικόνες: άγιος Ιωάν-

νης ο Θεολόγος 287, 375, 391.11·
Χριστός 425

— Ξενοφώντος Μονή, παλαιό καθο-
λικό 181, 229, 407.10· Τράπεζα
181, 237, 243, 248· εικόνες: άγιος
Ιωάννης ο Χρυσόστομος 395.37·
Παναγία Γλυκοφιλούσα ή Κεχαρι-
τωμένη ή Πελαγονίτισσα 195, 197,
199, 402.147· Παναγία Όδηγήτρια
395.29· ψηφιδωτές εικόνες: άγιος
Γεώργιος 411.81· άγιος Δημήτριος
57, 411.61

— Παντοκράτορος Μονή, καθολικό
134, 229, 244, 248, 406.104· άμφι-
πρόσωπες εικόνες: Χριστός Παν-
τοκράτωρ 149· Χριστός με τόν
άγιο Ιωάννη τόν Πρόδρομο στην
κύρια όψη και τόν Ιωάννη τόν
Πρόδρομο με τήν Παναγία Βρε-
φοκρατούσα στην δευτερεύουσα
όψη 174· Παναγία Όδηγήτρια με
άποστόλους 229· εικόνες: Σταύ-
ρωση 168· Χριστός Παντοκράτωρ
150

— Σταυρονικήτα Μονή 218, Τράπεζα
229· εικόνες: άγιος Ανδρέας Με-
γάλης Δεήσεως (Θεοφάνους του
Κρητός) 225· άγιος Εϋθύμιος 181·
Μεγάλη Δέηση 127, 225·
Πεντηκοστή 218· κώδικας 43 244
— Φιλοθέου Μονή, Τράπεζα 229
— Χιλανδαρίου Μονή, καθολικό 112,
122, 150, 195, 214, 228, 397.67,
404, 288, 405.60· κοιμητηριακός
ναός 213· άμφιπρόσωπες εικόνες:
Παναγία Όδηγήτρια από άμφι-
πρόσωπη εικόνα 166· Παναγία
Όδηγήτρια Κοσμίτις ή Έκ-
κλησιάρισσα 165, 166, 397.76,
399.56· εικόνες: άγιοι πέντε
μάρτυρες της Σεβαστείας 203,
228· άγιος Αϋξέντιος 203· άγιος
Εϋθύμιος 184· άγιος Ιωάννης ο
Θεολόγος Μεγάλης Δεήσεως 128,
134, 398.7· άγιος Ιωάννης ο
Πρόδρομος Μεγάλης Δεήσεως 128,
134, 398.7· άγιος Ιωάννης ο Χρι-
σόστομος 165, 311, 412.113.123·
— άγιος Λουκάς Μεγάλης Δεήσεως
138· απόστολος Παύλος Μεγάλης
Δεήσεως 138· Μεγάλη Δέηση 127,
128, 134, 138, 398.7· Παναγία
416.229.230· Παναγία Άβρα-
μώπιτσα ή Γλυκοφιλούσα ή Πε-
λαγονίτισσα 197, 199, 402.147·
Παναγία Έλεούσα 168, 407.17.22·
Παναγία Όδηγήτρια 83, 85, 91,
109, 119, 397.75· Παναγία Τρι-

*Το αριθμός με έντονα στοιχεία (bold) αναφέρεται στον αύξοντα αριθμό της εικόνας.

- χερούσα 153, 398.6· Χριστός Παντοκράτωρ 87, 95, 150, 170
- Αθήνα**
- Βυζαντινό Μουσείο, ἀμφιπρόσω-
πες εἰκόνες: ἅγιοι Πέτρος καὶ
Παῦλος στήν κύρια ὄψη καὶ ἅγιος
Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης στήν
δευτερεύουσα ὄψη 181· Παναγία
Ὁδηγήτρια ἀρ. 169 ἀπό τόν Ἅγιο
Νικόλαο Ὁρφάνο Θεσσαλονίκης
177, 181· Σταύρωση ἀπό ἀμφι-
πρόσωπη εἰκόνα 392.18· εἰκόνες:
ἁγία Μαρίνα 203· ἅγιος Ἀνδρέας
(Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ) 225· ἅγιος
Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μέ τήν θεία
Σοφία (Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου)
408.45· ἀρχάγγελος Μιχαὴλ 128·
Γέννηση Χριστοῦ (Συλλογῆς
Λοβέρδου) 263· Ἐγερση Λαζάρου
66, 72, 393.41, 394.43· Παναγία
Γλυκοφιλοῦσα (Συλλογῆς Λοβέρ-
δου) 423· Παναγία Ἐλεούσα 263·
Παναγία Ὁδηγήτρια 87, 391.10·
Παναγία Ὁδηγήτρια μέ εὐαγγε-
λικές σκηνές 397.76· Πεντηκοστή
218· προφήτης Δανιὴλ στόν λάκκο
τῶν λεόντων 121· Τρεῖς Ἰεράρχες
ἀπό τήν Θεσσαλονίκη 156, 160,
165, 399.50· Φιλοξενία τοῦ Ἀ-
βραάμ (Συλλογῆς Λοβέρδου) 180,
401.95, 425· Χριστός Παντοκρά-
τωρ ἀπό τήν Θεσσαλονίκη 170,
404.44· Χριστός Παντοκράτωρ
ἀπό τό Ἀσκητήριο Ὁρόβου Πρέ-
σπας 153· Χριστός Σωτήρ (β' ἡμι-
σὺ 14ου αἰ.) 150· Χριστός Σωτήρ
(γύρω στό 1400) 150· βημόθυρο T
737.423
 - Ἐθνική Βιβλιοθήκη· κώδικας 93
(τετραεὐάγγελο) 56, 72
 - Μουσείο Μπενάκη, εἰκόνες: ἅγιος
Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Ἀνδρέα
Ριτζοῦ) 271· Παναγία Ἐλεούσα μέ
σκηνές Δωδεκαόρτου 166·
Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ 178, 180
 - Συλλογὴ Ρένας Ἀνδρεάδης, εἰκόνα
ἁγίου Ἰωάννης ὁ Θεολόγος 408.31·
τρίπτυχο μέ ἀδιάνγνωστο μοναχό
248
 - Συλλογὴ Αἰμιλίου Βελιμέζη, εἰκό-
νες: ἅγιος Ἀνδρέας 225, 404.43·
Παναγία Ἐλεούσα 263
 - Συλλογὴ Ἑλένης Σταθάτου, εἰκό-
να ἁγίου Ἀνδρέας 225
 - Συλλογὴ Ἰδιωτική, εἰκόνες: Πανα-
γία Ἐλεούσα (Νικόλαο Λαμπροῦ-
δης) 263· Παναγία Ὁδηγήτρια 263
 - Συλλογὴ Παύλου Κανελλοπούλου,

εἰκόνα Δέηση 251

- Αἴγιο**
- Τρυπητή, εἰκόνα ἁγίου Γεωργίου
398.6
 - Ἀκυλῆα 398.19
 - Ἀλβανία, δύο εἰκόνες τοῦ Ὀνούφριου
ἀπό τόν Ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς
Θεοτόκου Γκλαβίνιτσας 409.10
- Ἄρτα**
- Παναγίας Παρηγορητίσσης Ναός,
ψηφιδωτὴ εἰκόνα Χριστός Παντο-
κράτωρ 79
- Αἰρίδα**
- Ἀγίας Σοφίας Ναός 239
 - Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης
Ναός 400.65
 - Lešani Μονή 229, 237, 405.44
 - Μουσεῖο εἰκόνων, ἀρχάγγελος Γα-
βριὴλ Εὐαγγελισμοῦ 409.24,
410.55· Εὐαγγελισμός σέ δύο εἰ-
κόνες 409.24, 410.55, 414.170·
Παναγία Εὐαγγελισμοῦ 409.24,
410.55· Παναγία Ὁδηγήτρια 321,
411.66, 414.164· Παναγία
Περίβλεπτος καὶ Ψυχασώστρια
108, 109, 321, 361, 396.59, 407.17,
411.91, 412.92, 413.155, 414.171·
Χριστός Ἄκρα Ταπεινώση 411.70·
Χριστός Παντοκράτωρ 414.164·
Χριστός Ψυχασώστης 281, 411.91,
413.155, 414.171· ψηφιδωτὴ
εἰκόνα Χριστός ἔνθρονος 410.52
 - Παναγίας Περιβλέπτου Ναός 107,
141, 181, 237, 410.24· εἰκόνες:
Παναγία Ὁδηγήτρια 321, 399.54,
416.248· Χριστός Παντοκράτωρ
77, 79, 394.7
 - ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα Παναγία Ὁ-
δηγήτρια 104, 107, 396.53, 397.76
 - εἰκόνες: Παναγία Ἐπίσκεψις
396.58, 399.54· Χριστός 409.24
 - Στρούγκα, εἰκόνα ἁγίου Γεώργιος
ὁλόσωμος 396.62
- Βαčkono Μονή, εἰκόνα Σύναξη ἀρ-
χαγγέλων 408.38**
- Βαρί, εἰκόνα ἁγίου Ἰωάννης ὁ Θεολό-
γος σέ τριπλὴ εἰκόνα (Ἀνδρέα
Ριτζοῦ) 271, 408.46**
- Βελιγράδι**
- Ἐθνική Βιβλιοθήκη, εὐαγγελιστά-
ριο ἀπό τό Prizren 195
 - εἰκόνα ἀμφιπρόσωπη ἀπό τήν Ἀ-
χρίδα 409.10
- Βελούσα,**
- Παναγίας Ἐλεούσας Μονή, καθο-
λικό 409.17· εἰκόνες: Παναγία
Βρεφοκρατοῦσα ἔνθρονη 409.17·
Παναγία Βρεφοκρατοῦσα ὁλόσω-

μη 409.17

Βενετία

- Ἀγίου Μάρκου Ναός, στάχωση βι-
βλίου (14ου αἰ.) 280· ψηφιδωτὴ
εἰκόνα ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρο-
μος 416.226
 - Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο, εἰκόνες: ἅ-
γιος Ἀνδρέας (Ἐμμανουὴλ Τζάνε)
225· Χριστός Παντοκράτωρ 150,
400.68
 - Santa Maria della Salute Ναός, εἰ-
κόνα Παναγία Ἐλεούσα 391.10
- Βέροια**
- Ἀγίας Φωτεινῆς ἢ Φωτίδας Ναός
206, 221
 - Ἀγίου Ἀντωνίου Σκήτη, εἰκόνα
Χριστός Παντοκράτωρ 407.114
 - Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Μικροῦ Ναός
203
 - Ἀγίων Θεοδώρων Ναός, εἰκόνα
Χριστός Παντοκράτωρ 249
 - Βυζαντινό Μουσεῖο, εἰκόνες: ἅγιοι
Βασίλειος, Νικόλαος 221· ἅγιος
Δημήτριος 214· Παναγία Γλυκο-
φιλοῦσα 210· Παναγία Ἐλεούσα
407.22· Παναγία Ὁδηγήτρια
396.58, 397.79, 403.2· Σύναξη ἀρ-
χαγγέλων 264· Χριστός Παντο-
κράτωρ 170, 199
 - Παναγίας Γοργοεπηκόου Ναός
248, 406.110, 424· εἰκόνες: Πα-
ναγία Γλυκοφιλοῦσα 197, 402.142
 - Παναγίας Παλιοφορίτισσας Ναός
248
 - Παναγίας Φανερωμένης Ναός, εἰ-
κόνα Παναγία Γλυκοφιλοῦσα ἢ
Λοιμητζιστινὴ ἢ Πελαγονίτισσα
197, 199
 - Προδρόμου Μονή, εἰκόνα ἅγιος Ἰ-
ωάννης ὁ Πρόδρομος 419.14
 - Συλλογὴ τῆς Μητροπόλεως, εἰκόνα
Παναγία Ὁδηγήτρια 210, 403.2
 - Χριστοῦ Σωτήρος Ναός 111-114,
168, 228, 229, 248, 405.60· εἰκόνα
Παναγία Ὁδηγήτρια 423
 - εἰκόνα ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξαν-
δρείας 248, 406.110
- Βερολίνο**
- ψηφιδωτές εἰκόνες: Σταύρωση 37,
392.18· Χριστός Παντοκράτωρ
150, 400.68
- Βλαδιμήρ**
- Ἀγίου Δημητρίου Ναός 66
- Βρυξέλλες, εἰκόνα Αποκαθήλωση
141, 398.19**
- Γένοβα, εἰκόνα Ἅγιο Μανδῆλιο 375**
- Γκλαβίνιτσα, δύο εἰκόνες (Ὀνούφρι-
ου) 409.10**

Δαφνίου Μονή, καθολικό 203

Dečani Μονή 181, 228, 244, 397.70,
405.61, 407.23

Δεσφίνα

— Ταξιάρχου Ναός 408.38

Ἰερεσσα

— Παλαιὰ Μητρόπολη 213, 229

Εὔβοια

— Ἀγίας Θέκλας Ναός 427

— Μεταμορφώσεως Ναός στό Πυργί
35, 427

Fermo

— Μητρόπολη, εἰκόνα Παναγία Ὁδη-
γήτρια 311, 416.230

Freising

— Μητρόπολη, εἰκόνα Παναγία Ἐλ-
πίς τῶν Ἀπλητισμένων 321, 360,
361, 413.155

Ζάκυνθος

— Μουσεῖο, εἰκόνα Παναγία Ἐπι-
σκοπιανή 396.58— εἰκόνες: ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολό-
γος 269· Χριστός Παντοκράτωρ
252

Žiža 406.90

Θεσσαλία

— Πόρτρας Παναγίας Ναός 38

Θεσσαλονίκη

— Ἀγίας Σοφίας Ναός 128, 181, 244
— Ἀγίου Εὐθυμίου παρεκκλήσιο 112,
244, 406.104— Ἀγίου Νικολάου Ὁρφάνου Ναός
35, 112, 114, 119, 122, 168, 214,
226, 228, 229, 248, 404.28,
405.50.60, 423, 425— Ἀγίων Ἀποστόλων Ναός 114, 128,
191, 203, 402.119, 423, 430— Βλατάδων Μονή, εἰκόνα Παναγία
Ὁδηγήτρια 173, 174— Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ,
βημόθυρο (Συλλογῆς Δ. Οἰκονο-
μοπούλου) 213, 214, 257· εἰκόνες:ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος
(Συλλογῆς Οἰκονομοπούλου) 271,406.99, 408.45· Παναγία Βρεφο-
κρατοῦσα 119· Παναγία Ἐλεούσα91· Παναγία Ὁδηγήτρια 397.75·
Χριστός Παντοκράτωρ ἀπό τήνἍγια Σοφία Θεσσαλονίκης 128,
243

— Ὁσίου Δαβίδ Μονή 69

— Προφήτη Ἠλία Ναός 232, 425

— Συλλογὴ Ἰδιωτική, εἰκόνα Πανα-
γία Ὁδηγήτρια 263

Gračanica 239

Ἱεροσόλυμα

— Ἀγίου Κωνσταντίνου Ναός, εἰκόνα
Σταύρωση 400.67, 403.3— Πατριαρχεῖο, λειτουργικό εἰσαγό-
ριο (Σταυροῦ 109) 239— δύο Παλαιολόγειες εἰκόνες 421
Ἰωαννίνων νησί— Παναγίας Ἐλεούσας Μονή, εἰκόνα
Παναγία Ἐλεούσα 407.24

Kalenic 217

Καππαδοκία

— Tokaš Kilise 203, 208, 239

Καστοριά

— Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Μουζιᾶκη
Ναός 206, 403.172

— Ἀγίου Ἀλυσίου Ναός 407.22, 424

— Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ Ναός
168— Ἀγίου Γεωργίου Ναός στήν Ὀμορ-
φοκλήσι, ἔξερση εἰκόνα ἅγιος
Γεώργιος 396.62— Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κασνιτζί Να-
ός 61— Ἀγίου Νικολάου τοῦ Κυρίτζη Ναός
168, 400.65

— Ἀγίου Στεφάνου Ναός 35

— Ἀγίων Ἀναργύρων Ναός 244,
394.46

— Ἀγίων Τριῶν Ναός 203

— Ἀρχαιολογική Συλλογὴ, εἰκόνα
Παναγία Ὁδηγήτρια 424— Βυζαντινό Μουσεῖο, ἀμφιπρόσω-
πες εἰκόνες: ἅγιος Νικόλαος μέσκηνές τοῦ βίου του στήν κύρια
ὄψη 221· Παναγία Ὁδηγήτρια μέσεβζόντες ἀγγέλους 397.76·
εἰκόνες: Παναγία Ἐλεούσα
407.22· Παναγία Ὁδηγήτρια

396.58

— Παναγίας Μαυριώτισσας Μονή
394.46, εἰκόνα Κοίμησις Θεοτόκου
239— Ταξιάρχου Μητροπόλεως Ναός
156, 158, 160, 239, 400.65, 407.22— ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα Παναγία Ὁ-
δηγήτρια 85, 153· εἰκόνες: Πανα-
γία Ἐλεούσα 424· Χριστός Παντο-

κράτωρ 425

— Παναγίας τῆς Ἀσίνου Ναός 161,
244— Παναγίας Χρυσολασσας Ναός στό
Πραιτώρι, εἰκόνα Παναγία 414.167— Πάφος (Κτήμα), εἰκόνα Παναγία
Ἐλεούσα 210, 263— εἰκόνες: Ἐγερση Λαζάρου 388.22·
Μεταμόρφωσις 383.22· Χριστός
Ἐλεόμενος 388.22.42

Kurbino 394.48

Κωνσταντινούπολη

— Ὁδηγίων Μονή, εἰκόνα Παναγία
Ὁδηγήτρια 163Ἀγίου Κωνσταντίνου Ναός στό
Ἄβδου (Μανουὴλ καὶ Ἰωάννης
Φωκῆδες) 257— Ἀνατολὴς ἑνορία, εἰκόνα Χριστός
Παντοκράτωρ 402.135

— Ἀρκαδίου Μονή, βημόθυρο 213

— Βαλαμινέρου Μονή 403.149, εἰ-
κόνα Χριστός Παντοκράτωρ
403.149— Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Ναός στό
Σιλάβεργι 404.34— Σπηλιὸς ἑνορία στήν Μητρόπολη
Κισσάμου καὶ Σελίου, εἰκόνα
ἀρχάγγελος Μιχαὴλ (Ἀνδρέα
Ριτζοῦ) 289— Συλλογὴ Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν
Συναίων στό Ἡράκλειο, εἰκόνα
Δέηση 251— Τοπίου Μονή, εἰκόνα Χριστός Παν-
τοκράτωρ 402.135

— Χανιά

— Ἀγίας Τριάδος Μονή, εἰκόνα ἁ-
γίος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος 280,
271— Γωνιάς Μονή, εἰκόνα Παναγία
Ἐλεούσα 263, 407.24.25— Μουσεῖο, εἰκόνα Θεοτόκος Ἐ-
λεούσα 407.24— Χριστοῦ τῆς Μονῆς, εἰκόνες
Χριστός ἔνθρονος 400.88·
Χριστός Ζωοδότης 402.135

Κύπρος

— Ἀγίου Νεοφύτου τοῦ Ἐργαλείτου
Μονή στήν Πάφο 181, 237, 244,
427— Ἅγιον Ἀποστόλων Ναός στο Πα-
ρεκκλήσιο 394.42— Βυζαντινό Μουσεῖο Ἱερουσῶν
τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'
στήν Λευκωσία, εἰκόνες: Ἀποκα-
τήλωση 141, 400.67, 403.3Παναγία Βασιλεμένησα ἀπο τῆς
Παναγίας Φανερωμένης 400.71— Παναγίας Ναός στό Τρίκλινο
394.42— Παναγίας τῆς Ἀσίνου Ναός 161,
244— Παναγίας Χρυσολασσας Ναός στό
Πραιτώρι, εἰκόνα Παναγία 414.167— Πάφος (Κτήμα), εἰκόνα Παναγία
Ἐλεούσα 210, 263— εἰκόνες: Ἐγερση Λαζάρου 388.22·
Μεταμόρφωσις 383.22· Χριστός
Ἐλεόμενος 388.22.42

Kurbino 394.48

Κωνσταντινούπολη

— Ὁδηγίων Μονή, εἰκόνα Παναγία
Ὁδηγήτρια 163

- Παμμακαρίστου Μονή (Fener-isa-Djami) 237, 244, 426
 — Χώρας Μονή 203, 206, 213, 232, 244, 394.12, 396.58, 400.86, 402.119· νότιο παρεκκλήσιο 257
 — εικόνα αρχάγγελος Μιχαήλ 410.49
 Κώς, εικόνα Παναγία Γοργοεπήκοος σε άμφιπρόσωπη εικόνα 166
 Λακωνία
 — Εὐαγγελιστρίας Ναός στο Γεράκι 394.42
 Lesnovo
 — Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ναός 156, 158, 244, 426
 Ljeviška
 — Παναγίας Μονή 104
 Λιέγη
 — Αγίου Παύλου Ναός, εικόνα Παναγία Ὁδηγήτρια 375
 Λονδίνο
 — British Museum, εικόνα Ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων 184
 — Temple Gallery, εικόνα ἁγίος Ἀνδρέας 225
 — εικόνα Δέηση 251, 402.135.136
 — ψαλτήριο 405.61
 — ψηφιδωτή εικόνα Εὐαγγελισμός 391.11
 Μάνη
 — Ἐπισκοπῆς Ναός 57
 Μέγαρο
 — Αγίου Γεωργίου Ναός 394.42
 Μεγαρίδα
 — Χριστοῦ Σωτῆρος Ναός στο Ἄλεποχώρι 423
 Μέσα Μάνη 422
 Μεσσηνία
 — Ζωοδόχου Πηγῆς Ναός 66
 Μετέωρα
 — Αγίου Νικολάου τοῦ Ἀναπαυσῶς Μονή 218, εικόνα Πεντηκοστή 218
 — Μεταμορφώσεως ἡ Μεγάλου Μετεώρου Μονή, παλαιό καθολικό 232· εἰκόνες: ἅγιος Νικόλαος 321· Παναγία 321
 Μηρόλογο Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου 121, 181, 203, 244, 248, 429, 405.61
 Μίλενα Ναός 141, 244, 405.61, 426, 429
 Μονεμβασιά
 — Χριστοῦ Ἐκκομένου Ναός, εικόνα Σταύρωση 149, 398.16, 399.22, 423
 Μόσχα
 — Gallery Tretiakov· ἄμφιπρόσωπη εικόνα Παναγία τοῦ Δομ στήν κύρια ὄψη καί τήν Κοίμηση Θεο-

- τόκου στήν δευτερεύουσα ὄψη 239· εἰκόνες: ἀπόστολος Πέτρος Μεγάλης Δεήσεως 403.12· ἀρχάγγελος Γαβριήλ 398.6· Κοίμηση Θεοτόκου (Θεοφάνους τοῦ Ἑλλήνου) 239· Μεγάλῃ Δέηση 211, 403.12· Παναγία Μεγάλῃς Δεήσεως 211· Παναγία Βλαχερνίτισσα 400.71· Παναγία Ὁδηγήτρια τοῦ ζεύγους Ἀκροπολίτη 174, 308, 319, 320, 400.80, 413.155, 416.226.230.232· Παναγία μέ τόν Χριστό 400.81· Παναγία τοῦ Vladimir 194, 409.19, 412.113, 413.146, 414.168, 419.339
 — Τερατική Σχολή, εικόνα ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἀπό τήν Πάτμο 243
 — Ἱστορικό Μουσείο, ψηφιδωτή εικόνα Χριστός Ἐμμανουήλ 38, 391.11
 — Μουσείο Ζωγραφικῆς Τέχνης, εικόνα Κοίμηση Θεοτόκου 178, 401.93
 — Μουσείο Oruzenejnaya Palata Κρεμλίνου, εἰκόνες: ἀρχάγγελος Μιχαήλ Μεγάλῃς Δεήσεως (Θεοφάνους τοῦ Ἑλλήνου) 401.113, Μεγάλῃ Δέηση (Θεοφάνους τοῦ Ἑλλήνου) 401.113· Παναγία Ὁδηγήτρια 302, 320, 416.232· ἀπόστολοι Πέτρος καί Παῦλος 213· εἰκονίδιο ἅγιος Δημήτριος ἀπό στεατίτη 323, 326, 327, 334, 416.221
 — Μουσείο Pushkin, εικόνα ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασώριτης 210
 — ἄμφιπρόσωπη εικόνα Παναγία τοῦ Δομ στήν κύρια ὄψη μέ τήν Κοίμηση Παναγίας στήν δευτερεύουσα ὄψη 239
 Μυστράς
 — Παναγίας Παντάνασσας Μονή 188, 221, 403.12, 407.10
 — Παναγίας Περιβλέπτου Ναός 149, 188, 191, 218, 402.119
 Μυτιλήνη
 — Ἐκκλησιαστικό καί Βυζαντινό Μουσείο Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, εικόνα ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος 398.10.21.22
 Νάξος
 — Παναγία τοῦ Χριστοῦ Ναός, εικόνα ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μέ τήν θεία Σοφία (Ἀγγελου) 408.45
 — εἰκόνες: ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος 408.45· Παναγία Ὁδηγήτρια

- 396.58
 Νέα Ὑόρκη
 — Συλλογή ἰδιωτική, εικόνα Παναγία Ἐλεούσα 391.10
 Νίκαια
 — Κοιμήσεως Θεοτόκου Ναός 79
 Νογγοτόν, εικόνα Παναγία Βλαχερνίτισσα 400.71
 Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, καθολικό 121, 181, 203, 229, 232, 244, 248, 405.61, 426
 Οὐάσινγκτον
 — Συλλογή Dumbarton Oaks, ψηφιδωτές εἰκόνες: ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀπό τήν Μονή Βατοπαιδίου 156, 323, 391.1· δύο παλαιολόγιες εἰκόνες 426
 Παγγαῖο
 — Εἰκοσιφοίνισσας ἡ Κοσινίτζας Μονή, εικόνα Παναγία Ὁδηγήτρια 399.56
 Palermo
 — Capella Palatina 56, 399.47
 Παναγίας Ἀρτοκωστᾶς Ναός 422
 Παρίσι
 — Ἐθνική Βιβλιοθήκη, κώδικας Par. Gr. 139 292, 412.102
 — Μουσείο Λούβρου, κοπτική εικόνα Χριστός Παντοκράτωρ 150
 Πάρμα, κώδικας 5 (Τετραευάγγελο) 56
 Πάτμος
 — Αγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Μονή 244· βημόθυρο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Ἀνδρέα Ρίτζου) 271, 408.45· εἰκόνες: ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος 243, 271, 279, 284, 408.46, 410.54· Κοίμηση Παναγίας 218, 239· Σταύρωση 191· Χριστός Παντοκράτωρ ἐνθρονος (Ἀνδρέα Ρίτζου) 243, 257, 271, 402.136· ψηφιδωτή εικόνα ἅγιος Νικόλαος 278, 283· κώδικας 274.69
 — Ζωοδόχου Πηγῆς Μονή, βημόθυρο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μέ τήν θεία Σοφία 408.45· εἰκόνες ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μέ τήν θεία Σοφία 408.45
 Ρεῖ
 — Αγίων Ἀποστόλων Ναός 121, 128, 181
 Πετρούπολη
 — Μουσείο Hermitage· εἰκόνες: Ἱ-παπαντή Μεγάλῃς Δεήσεως 168· Ἀνάληψη Μεγάλῃς Δεήσεως 168· Κοίμηση Θεοτόκου Μεγάλῃς Δεήσεως 168· Ἀνάληψη ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος 168· Δέηση 251·

- Κοίμηση Θεοτόκου ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος 168, 401.93· Μεταμόρφωση 57, 72, 393.22.41, 394.43· Παναγία Γλυκοφιλούσα 264· Παναγία Ἐλεούσα 194· Ἱπαπαντή ἀπό τό Ἅγιον Ὅρος 168· Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ 180· Χριστός Παντοκράτωρ 149· ψηφιδωτές εἰκόνες: ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης 391.11· τέσσερις Ἱεράρχες 38· Χριστός Παντοκράτωρ ἀπό τήν Μονή Παντοκράτορος 149
 — Ρωσικό Μουσείο, εικόνα ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος 237
 Πρέσπα
 — Παναγίας Ἐλεούσας Ναός 404.30, 407.22
 Prilep
 — Αγίου Νικολάου Manastir 226, εικόνα Παναγία Γλυκοφιλούσα 197
 — Μεταμόρφωσης Μονή στο Zrze, εἰκόνες: ἀπόστολοι Μεγάλῃς Δεήσεως 225· Μεγάλῃ Δέηση 225
 Princeton
 — Art Museum, εικόνα Δέηση 428
 Prizren
 — Παναγίας Ljeviška Μονή 104
 — εικόνα Παναγία Γλυκοφιλούσα 197
 Psaca 226
 Rešava 226, 403.12, 405.50, 426
 Ρόδος, ἄμφιπρόσωπες εἰκόνες: Παναγία Ὁδηγήτρια 166· Χριστός Παντοκράτωρ 199· εικόνα Παναγία Γοργοεπήκοος 397.76
 Ροστόβ, εικόνα Σύναξη ἀρχαγγέλων 264
 Ρώμη
 — Βατικανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Vat. gr. 1613 181
 — Campo Santo Teutonico, εικόνα Θεοτόκος Ἐλεούσα (Ἀνδρέα Ρίτζου) 263
 — Santa Maria Antiqua Ναός 244, 391.8
 — Santa Prassede Ναός, εικόνα Χριστός Εὐεργέτης 409.11
 — Συλλογή ἰδιωτική, εικόνα Παναγία Ὁδηγήτρια 263
 Ρωσία
 — Zagorsk Λαύρα, εικόνα Παναγία Περιβλέπτου 177
 — Staraja Ladoga 394.48
 — Συλλογή ἰδιωτική Ostronhova, εικόνα Σύναξη ἀρχαγγέλων 264
 — εικόνα Ἁγία Τριάδα ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Rubliev) 188, 211, 401.113

Σεράγεβο, εικόνα Δέηση (Νικολάου Ρίτζου) 165, 251, 395.37, 421
 Σέρρες

— Τιμίου Προδρόμου Μονή, καθολικό 401.117, 423· ἄμφιπρόσωπη εικόνα Ἀποκαθήλωση 398.19· εικόνα Παναγία Βρεφοκρατούσα 399.59

Σινά

— Ἁγίας Αἰκατερίνης Μονή, εἰκόνες: ἅγιος Γεώργιος 396.62· ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος 237· ἀπόστολοι Πέτρος καί Παῦλος 213· ἀρχάγγελος Γαβριήλ 395.27.42· ἀρχάγγελος Μιχαήλ (Ἀνδρέα Ρίτζου) 269, 395.27.42· Δέηση 407.17· Δέηση (Ἀγγελου) 251, 252· Εὐαγγελισμός Θεοτόκου 395.27.42· Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα 395.27.42, 400.71· Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα 197· Θεοτόκος δεξιοκρατούσα 394.12· Θεοτόκος δεομένη 394.15· Θεοτόκος ἐνθρονή 173· Θεοτόκος Ὁδηγήτρια (τελευταῖο τέταρτο 14ου αἰ.) 83, 85, 174, 394.11.15, 428· Θεοτόκος Ὁδηγήτρια (15ος αἰ.) 174, 428· Κοίμηση Θεοτόκου ἐπιστυλίου 394.9· Σταύρωση 56, 394.13· ἐπιστύλιο 50, 56, 392.5.6, 394.9· ἐπιστύλιο Δωδεκαόρτου 395.27.42, 425· κώδικας 1234 (στιχηράριο Ἰωάννη Πλουσιαδηνού) 214, 408.45· τετράπτυχη εικόνα 56, 69, 214· τρίπτυχη εικόνα 181, 214

Σκλαβερχωρί 423

Σκόπια

— Αγίου Νικήτα Ναός στο Čučer 181
 — Αγίου Παντελεήμονος Ναός στο Nerezi 61, 394.46, 420.371
 — Marko Μονή 203, 221, 239
 — Μουσείο, εἰκόνες: ἀπό τό τέμπλο τῆς Μονῆς Marko 203, 210· Παναγία Γλυκοφιλούσα ἡ Πελαγονίτισσα ἀπό τήν Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze 197, 199, 203· Παναγία Ὁδηγήτρια ἀπό τήν Μονή Marko 210, 395.29
 — Πανακοθήκη, εικόνα Χριστός Σωτήρ καί Ζωοδότης ἀπό τήν Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze (Μητροπολίτου Ἰωάννου) 128, 150
 — εικόνα Παναγία Πελαγονίτισσα ἀπό τήν Μονή Μεταμορφώσεως στο Zrze 203

Sopocani

— Ἁγίας Τριάδος Ναός 91

Σόφια
 — Ἐθνική Πανακοθήκη, εικόνα Σύναξη ἀρχαγγέλων ἀπό τήν Μονή Βαλκανο 264

— Μουσείο, εικόνα Χριστός Παντοκράτωρ ἀπό τήν Ἀγρίδα 79, 409.24
 — ἄμφιπρόσωπη εικόνα ἀπό τό Ρογανονο μέ τό Ὅραμα τῶν προφητῶν Ἰεζεκιήλ, Ἀβραάμ καί τήν Παναγία Καταφυγή μέ τόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο στήν δευτερεύουσα ὄψη 149

Stano Nagorichino

— Αγίου Γεωργίου Ναός 112, 150, 195, 197, 206, 229, 239, 401.117

Studentica

— Ἰωσακίμ καί Ἄννης Μονή 104, 114, 177, 119, 393.40, 395.31, 396.58, 429· παρεκκλήσιο Θεοτόκου 425

Συλλογή Lihachev, εικόνα Θεοτόκος Ἐλεούσα 407.24

Τεργέστη

— Δημοτικό Μουσείο, εικόνα Παναγία Ἐλεούσα 263

Τζαφούρης Νικόλαος, εικόνα Δέηση 423

Τήνος, βημόθυρο ἅγιος Γεώργιος (Ἀνδρέα Ρίτζου) 264

Τοσκάνη, πίνακες Ἀποκαθήλωση 398.19

Treska

— Αγίου Ἀνδρέου Ναός 153

Τοφλίδα 418.310

— Μουσείο Καλῶν Τεχνῶν, εικόνα Μεταμόρφωση 277

— τρίπτυχο Καχούλι 321

Φλωρεντία

— Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη, κώδικας Plut. V. 9 79

— ψηφιδωτή εικόνα Δωδεκαόρτου (81-πτυχο) 38, 392.18.20, 412.92

Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, καθολικό 181, 405.61

Χίος

— Νέα Μονή 181, 229, 237, 244, 423

ψαλτήριο

— Barberini 72

— Μελισσανθής 56, 72

ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ*

Άγιον Όρος

— Βατοπαϊδίου Μονή
— επένδυσεις εικόνων: Άγιος Γεώργιος από στεατίτη 14 386-390, 420.377· εικ. 361-364. Άγιος Νικόλαος 284. απόστολοι Πέτρος και Παύλος 8 279, 281, 287, 289, 321, 338, 350, 352-356, 382, 412.94-97.99, 418.304.305, 420.358· εικ. 207, 297-311. Εὐαγγελισμός Θεοτόκου 13 184, 280, 287, 360, 382-386, 409.21, 413.141, 414.161, 420.358· εικ. 354-360. Παναγία Βηματάρισα 1 279, 286, 289, 291-305, 381, 382, 409.19, 411.85.86, 412.102.114, 413.130.143, 414.183.185, 416.230, 420.354, 427· εικ. 212-233, 427. Παναγία Έκαιοβρύττισα 3 279, 318-323, 327, 347, 412.93.96.99, 417.274· εικ. 250-253. Παναγία Έλπίς των Αττηλιτισμένων από τά «Νινία της Θεοδώρας» 10 280, 357, 359-361, 363, 402.133, 409.21, 413.138, 419.326· εικ. 145, 210, 312, 314-318, 360. «Νινία της Θεοδώρας» 9-10 289, 357, 360· εικ. 312-318. Παναγία Όδηγήτρια των αδελφών Παπαδοπουλίνας και Άριαντίτισσας 2 279-281, 289, 306-317, 320, 332, 338, 347, 349, 382, 409.20.21, 411.77.87.91, 412.93, 94.110.113, 413.155, 414.179, 415.218, 416.219.221· εικ. 206, 208, 234-249, 380. Παναγία τύπου Όδηγήτριας 12 280, 287, 342, 360, 370, 371, 373-382, 409.21, 413.133.141, 414.161, 420.348.355· εικ. 202, 336-353. Παναγία Παράκληση 7 279-281, 345-350, 409.20, 418.300.301· εικ. 289-296. Φιλοξενία του Άβραάμ 11 280, 287, 360, 362-370, 373-375, 380-382, 401.89, 409.21, 413.133.141, 414.161, 420.348, 354· εικ. 204, 205, 319-335, 420.358. Χριστός Παντοκράτωρ 6 279-281, 337-345, 350, 365, 409.20.21, 412.95.96.99, 414.179, 416.227, 417.281.283, 418.298, 420.352· εικ. 277-288. Χριστός Πατοκράτωρ από τά «Νινία της

Θεοδώρας» 9 280, 289, 357, 358, 360, 361, 363, 390, 391, 419.334.336· εικ. 145, 203, 312, 313, 365.
— επένδυσεις ψηφιδωτών εικόνων: άγία Άννα με την Παναγία 4 280, 322-327, 335, 339, 391.6, 416.230· εικ. 254-263. Σταύρωση 5 280, 311, 313, 314, 316, 317, 320, 327-335, 337, 347, 349, 392.16.21, 409.21, 411.89, 412.113.122, 416.230· εικ. 264-276.
— Ιάσπισ ή Ποτήριον Θωμά Πρελιούμποβιτς 286, 415.195, 418.313· εικ. 209
— Σταυρός Μεγάλου Κωνσταντίνου 287, 414.160
— Μεγίστης Λαύρας Μονή: επένδυσεις: εικόνα Χριστός Παντοκράτωρ 413.157· ψηφιδωτή εικόνα Άγιος Ιωάννης ό Θεολόγος 287, 375
— Ξενοφώντος Μονή, επένδυσεις εικόνων: Παναγία Κεχαριτωμένη 402.147· Παναγία Όδηγήτρια 395.29· επένδυσεις ψηφιδωτών εικόνων: Άγιος Γεώργιος 411.61· Άγιος Δημήτριος 57, 411.61
— Ξηροποτάμου Μονή, παναγιάριο (δίσκος της Πουλχερίας) 400.75
— Παντελεήμονος Μονή, παναγιάριο 400.75
— Χιλανδαρίου Μονή: επένδυσεις εικόνων: Άγιος Ιωάννης ό Χρυσόστομος 311, 412.113.123, 416.229· Παναγία 416.230· παναγιάριο 400.75
Άλβανία, δύο επένδυσεις από εικόνες του Όνουφρίου από τόν Ναό της Κομήσεως της Θεοτόκου Γκλαβνιτσας 409.10

Αχρίδα

— Παναγίας Περιβλέπτου Ναός, επένδυση εικόνας Παναγία Όδηγήτρια 321
— Μουσείο, επένδυσεις εικόνων: Εὐαγγελισμός σέ δύο εικόνες 410.24, 410.55, 414.170· αρχάγγελος Γαβριήλ Εὐαγγελισμού 409.24, 410.55· Παναγία Εὐαγγελισμού 409.24, 410.55· Παναγία Όδηγήτρια 321, 411.66, 414.164· Παναγία Περιβλεπτος και Ψυχοσώστρια 361, 396.59, 411.91,

412.92, 413.155· Χριστός Παντοκράτωρ 414.164· Χριστός Άκρα Ταπεινώση 411.70· Χριστός Ψυχοσώστης 281, 411.91, 413.155· επένδυση ψηφιδωτής εικόνας Χριστός ένθρονος 410.52
Βαρκελώνη
— Έθνικό Μουσείο, επένδυσεις μεταλλίων Αγίων 418.312
Βελιγράδι, επένδυση εικόνας άμφιπροσωπής από την Άχριδα 409.10
Βενετία
— Άγίου Μάρκου Θησαυρός 277, 335, 414.168, 415.186, 416.235, 417.270, 429· επένδυσεις εικόνων: αρχάγγελος Μιχαήλ όλόσωμος 277, 284· αρχάγγελος Μιχαήλ σέ προτομή 277· ψηφιδωτή εικόνα Άγιος Ιωάννης ό Πρόδρομος 416.226· Ποτήριον των Πατριαρχών 415.186
— Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, επένδυση (14ου-15ου αι.) σταχώσεως από τό Θησαυρό του Άγίου Μάρκου 280, 319, 335
Γένοβα, επένδυση εικόνα Άγιο Μανδήλιο 375
Dečani Μονή, ξύλινη σαρκοφάγος Στεφάνου Γ' Ουρός 417.284, 418.29 2
δίσκος άργυρός Άχιλλέα 277
Fermo
— Μητρόπολη, επένδυση εικόνας Παναγία Όδηγήτρια 311, 416.230
Freising
— Μητρόπολη, επένδυση εικόνας Παναγία Έλπίς των Αττηλιτισμένων 321, 360, 361, 389, 413.155
Κύπρος
— Παναγίας Χρυσελευσας Ναός στό Πραιτώρι, επένδυση εικόνας Παναγία 414.167
Κυψελίδα 280
Κωνσταντινούπολη
— Άγία Σοφία, άργυρά: άμβων 410.27· τέμπλο 410.27
— Μουσείο, άργυρη σολέα εικονοστασίου 410.27
— επένδυση εικονίδιο-λειψανοθήκη με την Παναγία Άγιοσωρίτισσα 410.50
Λιέγη
— Άγίου Παύλου Ναός, επένδυση εικόνας Παναγία Όδηγήτρια 375
Μετέωρα

— Μεταμορφώσεως Μονή ή Μεγάλο Μετέωρο, επένδυσεις εικόνων: Άγιος Νικόλαος 321· Παναγία 321
Μόσχα
— Gallerie Tretiakov, επένδυσεις εικόνων: Παναγία Όδηγήτρια του ζεύγους Άκροπολίτη 308, 319, 320, 413.155, 416.226.230.232.244· Παναγία του Vladimir (1η) 409.19, 419.339· Παναγία του Vladimir (2η) 409.19, 412.113, 413.146, 414.168, 419.339
— Μουσείο Oruzenejnaya Palata στό Κρεμλίνο, επένδυσεις: εικονίδιο Άγιος Δημήτριος από στεατίτη

323, 326, 327, 335, 416.221· εικόνα Παναγία Όδηγήτρια 302, 320, 416.221.232
— στέμμα του Μονομάχου 414.168
Παναγιάριο Κομνηνού Άλεξίου Άγγέλου 428
Πάτριος
— Άγίου Ιωάννου του Θεολόγου Μονή: επένδυση εικόνας Άγιος Ιωάννης ό Θεολόγος 279, 284, 410.54· επένδυση ψηφιδωτής εικόνας Άγιος Νικόλαος 278, 283
Ρώμη
— Santa Prassede Ναός, επένδυση εικόνας Χριστός Εὐεργέτης 409.11

Σόφια

— Μουσείο, εικόνα Χριστός Παντοκράτωρ από την Άχριδα 409.24
— επένδυση εικόνας από τίς Σέρρες 409.10
Τυφλίδα
— Μουσείο Καλών Τεχνών, επένδυση εικόνας Μεταμόρφωση 277
Φλωρεντία, επένδυση ψηφιδωτής εικόνας Δωδεκάορτο (δίπτυχο) 412.92
Χερόνα
— Μητρόπολη, λιτανευτικός σταυρός 419.312

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Άββακούμ, προφήτης 149
Άβραάμ, προπάτωρ 178, 180, 181, 188, 211, 362, 364, 365, 401.90
Άγγελοι 50, 56, 57, 61, 68, 148, 178, 180, 194, 237, 308, 313, 319, 324, 364, 365, 380, 397.76, 415.206
Άγιοι πέντε μάρτυρες της Περσίας 200, 203 βλ. Ακίνδυνος, Άνεμόδιστος, Αφθόνιος, Έλπιδηφόρος, Πηγάσιος Άγιοι πέντε μάρτυρες της Σεβάστειας 200, 203, 228
Άδάμ 317
Άδης 317
Αθανάσιος Άλεξανδρείας, Άγιος 248, 299, 405.58, 406.110, 415.196
Ακίνδυνος, Άγιος 200, 203
Άκρα Ταπεινώση βλ. Χριστός
Ανάληψη Χριστού, βλ. Χριστού βίος
Ανάργυροι Άγιοι, βλ. Ακίνδυνος, Άρτέμιος, Παντελεήμων
Άναστάσεως κύκλος
— Μυροφόρες στόν Τάφο 412.122
Άνάσταση Χριστού, βλ. Χριστού βίος
Άνδρέας, Άγιος 222-224, 239, 244, 380, 381, 404.43
Άνεμόδιστος, Άγιος 202, 203
Άννα, άγία 35, 37, 280, 291, 295, 296, 297, 322-327, 335, 339, 391.3.8, 415.197.204, 417.267
Άντώνιος ό Μέγας, Άγιος 405.60
Άποκαθήλωση, βλ. Πάθη Χριστού
Απόστολοι 57, 61, 217, 227, 239, 284, 285, 316, 317, 353, 365, 366, βλ. εὐαγγελιστές και Βαρθολομαίος, Θωμάς, Ιάκωβος, Φίλιππος
Άρεθας, Άγιος 225-227, 405.56
Άρσένιος, Άγιος 405.60
Άρτέμιος, Άγιος 225-227, 405.51.58, 418.311

αρχάγγελοι 114, 184, 188, 264, 283, 29 6, 307, 323, 327, 332, 360, 363, 370, 373, 374, 375, 408.34, 410.49, βλ. Γαβριήλ, Μιχαήλ
Άσπασμός Ιωακείμ και Άννης, βλ. Θεοτόκου βίος
Αὐξέντιος, Άγιος 203
Αφθόνιος, Άγιος 200, 203
Βαίοφόρος, βλ. Χριστού βίος
Βαρθολομαίος, Άγιος 368
Βασίλειος, Άγιος 27, 160, 161, 221, 327, 367, 369, βλ. ιεράρχες, Τρείς Ιεράρχες
Βάπτιση Χριστού, βλ. Χριστού βίος
Βικέντιος, Άγιος 403.164
Βίκτωρας, Άγιος 403.164
Γαβριήλ, αρχάγγελος 111, 112, 114, 117, 127, 128, 130, 177, 184, 188, 210, 211, 213, 264, 286, 296, 299, 302, 307, 317, 323, 329, 361, 374, 375, 377, 380, 395.27.42, 398.6, 396.62, 397.70, 398.2.6, 401.113, 409.24
— σέ Μεγάλη Δέηση 127, 39 8.2
Γέννηση Θεοτόκου, βλ. Θεοτόκου βίος
Γέννηση Χριστού, βλ. Χριστού βίος
Γεώργιος, Άγιος 95, 100, 103, 108, 111, 112, 114, 214, 264, 354, 356, 366, 395.43, 396.46.48.62, 397.67, 68, 398.6, 411.61, 412.104, 418.314, 419.316
— Διασορίτης 210
Γρηγόριος Άκραγαντίνων, Άγιος 403.172
Γρηγόριος ό Θεολόγος, Άγιος 156, 158, 159, 160, 380, 381, βλ. Τρείς Ιεράρχες
Δαβίδ ό έν Θεσσαλονίκη, Άγιος 232,

234, 405.73, 406.73, 423, 425 (δενδρίτης)
Δαμασκηνός Ιωάννης 408.34
Δανιήλ, προφήτης 120, 121, 347, 350
— προσευχή Δανιήλ στόν λάκκο των λεόντων 121
Δέηση 60, 127, 213, 251, 252, 253, 284, 305, 353, 356, 402.135.136, 403.12, 407.1, 422, 423, 426
— Τρίμορφο 28
— Μεγάλη 28, 29, 46, 50, 51, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 67, 112, 114, 127, 128, 132, 133, 134, 138, 225, 251, 304, 392.3, 398.2.3, 401.113
δενδρίτες Άγιοι 425, βλ. Δαβίδ ό έν Θεσσαλονίκη
Δευτέρα Παρουσία 251
Δημήτριος, Άγιος 57, 95, 100, 103, 122, 214, 217, 276, 287, 323, 326, 327, 335, 354, 356, 395.43, 396.46.48.50, 404.28.30, 411.61, 412.104, 416.221, 418.311, 418.315, 420.376, 423
Διάλογος Άννης και μαιας, βλ. Θεοτόκου βίος
Διάλογος Ιωσήφ και Παναγίας, βλ. Θεοτόκου βίος
Διονύσιος, Άγιος 403.172
Δωδεκάορτο 166, 168, 284, 285, 309, 311, 317, 327, 347, 349, 393.11, 395.27.42, 405.57, 411.84, 412.113, βλ. Πάθη Χριστού, Χριστού βίος
Έγερση Λαζάρου, βλ. Χριστού βίος
Είς Άδου Κάθοδος, βλ. Χριστού βίος
— Άνάσταση
Εισόδια Θεοτόκου, βλ. Θεοτόκου βίος
— Ελισάβετ, άγία 188, 191, 401.117.118
Έλπιδηφόρος, Άγιος 200, 203

* Ο αριθμός με έντονα στοιχεία (bold) αναφέρεται στόν αύξοντα αριθμό της εικόνας με επένδυση.

- Ἐπίσκεψη Θεοτόκου στήν Ἐλισάβετ, βλ. Θεοτόκου βίος
Ἐπιτάφιος Ὁρῆνος, βλ. Πάθη Χριστοῦ
Ἐρμολόγιος, ἅγιος 204, 206, 403.172
Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου 217, 284, 323, 324, 326, 412.123, 417.263
Εὐα 317
Εὐαγγελισμός Θεοτόκου, βλ. Θεοτόκου βίος, Χριστοῦ βίος
Εὐαγγελιστές 217, 321, 407.10, 408.42, 416.244, βλ. Ἰωάννης, Λουκάς, Μάρκος, Ματθαῖος
Εὐγραφος, ἅγιος 204, 206
Εὐθύμιος, ἅγιος 184, 244, 246, 248, 405.60, 406.103
Εὐλογία τῶν ἱερέων, βλ. Θεοτόκου βίος
Ἐφραίμ ὁ Σῦρος, ἅγιος 228, 229, 405.44.46.60.67
Ζαχαρίας, προφήτης 56, 188, 29.8, 348, 350, 415.206
Ἡλίας, προφήτης 305
Ἡσαΐας, προφήτης 173, 319, 320, 349
Θεία Λειτουργία 61, βλ. καί Κοινωνία τῶν ἀποστόλων
Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, ἅγιος 181, 184, 401.100, 405.60
Θεόδωροι, ἅγιοι 418.314, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Θεόδωρος ὁ Τήρων
Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, ἅγιος 354, 356, 391.10.11, 412.104, 418, 314.315
Θεόδωρος ὁ Τήρων, ἅγιος 354, 356, 412.104, 418.314, 419.316
Θεοτόκος, 27-29, 35, 37, 38, 41, 46, 47, 54, 56, 57, 61, 68, 70, 73, 75, 79, 83, 85, 86, 87, 91, 103, 107, 108, 109, 111, 117, 119, 141, 145, 146, 153, 165, 166, 171, 173, 174, 177, 178, 184, 188, 194, 195, 197, 209, 210, 211, 237, 239, 251, 252, 261, 263, 264, 275, 277, 278, 284, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 305, 307-309, 313, 317, 320, 321, 324, 329, 348, 349, 356, 357, 360, 361, 363, 373-375, 394.5.12, 395.29.32, 396.61, 397.79, 398.2, 399.55, 400, 81.88, 402.123, 404.31, 409.17.24, 413.130.145.155, 414.167.183, 416.229.248, 417.267, 419.326, 422, 423
— Ἀβραμῶτισσα 195, 199, 402.147
— Ἁγιοσωρῖτιςσα 410.50
— Ἀριστεροκρατούσα 174
— Βαθοπαυδινή 165
— Βατοπεδινή 165, 399.51
— Βηματάρισσα 27, 28, 165, 279, 286, 289, 291-305, 381, 382, 399.51, 407.16, 409.19, 411.85.86, 412.102, 413.130, 414.181.183, 415.183.192, 420.354, 427
— Βλαχερνίτιςσα 173, 395.27.42, 400.71.72, 428, 430
— ὁλόσωμη 170
— Βρεφοκρατούσα 35, 37, 91, 174, 264, 397.70, 399.58, 400.59, 402.131, 410.38, 430
— ὁλόσωμη 103, 107, 108, 109
— Γαβαλιώτισσα 427
— Γλυκοφιλούσα 191, 194, 195, 197, 210, 263, 264, 360, 402.128, 407.22, 427
— Ἐλεούσα 407.22
— Γοργοεπήκοος 166, 397.76
— σέ Μεγάλη Δέηση 46, 284, 304
— δεξιοκρατούσα 394.12
— δεομένη 394.15
— τοῦ Don 239, 402.132
— Ἐκκλησιάρισσα 165, 397.76
— Ἐλαιοβρύτιςσα 174, 175, 279, 318-321, 323, 400.78
— Ἐλεούσα 91, 119, 166, 209, 210, 258, 261, 263, 264, 391.10, 403.6, 407.17.22.24
— Ἐλπίς τῶν Ἀηλιτισμένων 191, 280, 288, 357, 359-361, 413.155
— Ἐπίσκοπις 396.58, 399.54
— Ἐπισκοπιανή 396.58
— Ἐσφαγμένη 399.51
— Καταφυγή 149
— Κεχαριτωμένη 195, 199, 402.147
— Κοσινίτζα 165, 397.76, 425
— Κτητόριςσα 292
— Λοιμη(λ)τιστινή 197, 199, 402.147
— Μεσονησιώτισσα 397.75
— Ὁδηγήτρια 31, 79, 80, 83, 85-87, 91, 100, 103, 104, 107, 108, 109, 117, 119, 127, 141, 150, 153, 165, 166, 173, 174, 177, 178, 180, 209, 210, 229, 257, 261, 263, 275, 277, 279-282, 284, 291, 292, 306-309, 311, 313-317, 319, 321, 332, 338, 342, 347, 349, 360, 363, 370, 371, 373-382, 391.10, 394.13.15.17, 395.29.30.31.43, 396.51.58, 397.75.76.79, 398.54, 399.54.56, 400.86, 401.97, 403.2, 409.20, 411.66.77.87.91, 412.110.113, 413.155, 414.164.183, 415.202.203.205, 416.226, 421, 430
— ὁλόσωμη 104
— Παράκληση 119, 153, 279-281, 345-349, 409.20
— Πελαγονίτιςσα 195, 197, 199, 203, 402.137, 428
— Περιβλεπτος 108, 109, 177, 321, 361, 396.59, 407.17, 414.171
— Πορταίτιςσα 407.16
— τοῦ Πάθους 194
— Τριχερούσα 153, 398.6
— Ὑπερευλογημένη 104, 264, 397.79
— Φυλάττουσα 166
— Χώρα τοῦ Ἀχωρήτου 394.12, 396.58
— Ψυχώστρια 108, 109, 321, 361, 396.59, 407.17, 411.91, 412.92, 413.155, 414.171
— τοῦ Vladimir 409.19, 412.113, 413.146, 414.168, 419.339
Θεοτόκου βίος 284, 285, 289, 295, 411.84
— Ἀσπασμός Ἰωακείμ καί Ἄννης 295, 297
— Γέννηση Θεοτόκου 294, 295, 296 (λουτρό), 412.123, 416.229, 425
— Διάλογος Ἰωσήφ καί Παναγίας 295
— Εἰσόδια Θεοτόκου 41, 44, 45, 47, 56, 295, 296, 392.3
— Ἐπίσκεψη Θεοτόκου στήν Ἐλισάβετ 46, 47, 61, 392.3
— Εὐαγγελισμός Θεοτόκου 28, 31, 46, 47, 61, 73, 173, 184, 188, 210, 211, 280, 286, 293, 295, 296, 299, 300, 309, 313, 317, 329, 335, 360, 391.11, 392.3, 395.27.42, 400.88, 409.24, 410.55, 414.161, 415.196, 420.358, 423
— Εὐλογία τῶν ἱερέων 295, 297, 298
— Κοίμηση Θεοτόκου 45, 168, 178, 218, 237, 239 (ἐπιεσόδιο Ἰεχο-νίου, ἀφιξη τῶν ἀποστόλων)-241, 243, 244, 309, 329, 335, 393.11, 394.9, 401.93.116
— Μετάσταση Θεοτόκου 239
— Παράδοση Θεοτόκου στόν Ἰωσήφ στόν ναό 41, 44, 47, 56, 295, 298, 300, 392.3
— Προσευχή Ζαχαρίου διά τῆς ράβδου 295, 298, 299
— Προσευχή Ἰωακείμ καί Ἄννης 420.354
— Τροφοδοσία Θεοτόκου ἀπό ἄγγελ-λο στόν ναό 296
Θωμάς, ἅγιος 323, 325, 326
Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, ἅγιος 367
Ἰάκωβος, ἅγιος 323, 326
Ἰεζεκιήλ, προφήτης 149
ιεράρχες 165, 239, 366, 367, βλ. καί Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος Ἀκραγαντίνων, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Διονύσιος, Ἐρμολόγιος, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Ἰωάννης ὁ Χρυσό-

- στομος, Μητροφάνης Σμύρνης, Μιχαήλ Σύγκελλος, Χαράλαμπος Ἰησοῦς, βλ. Χριστός
Ἰούδας 71
Ἰωακείμ, ἅγιος 295, 297, 323-326, 368, 415.204.205
Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἅγιος 408.34
Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ἅγιος 37, 53, 54, 57, 61, 62, 71, 127, 128, 133, 134, 136, 138, 141, 145, 148, 149, 166, 237, 239, 243, 253, 257, 268, 269, 271, 279, 284, 287, 317, 321, 339, 341, 369, 370, 375, 380, 391.11, 393.34, 398.2.10.15.21.22, 406.99, 408.31.46, 410.55, 420.354, βλ. καί εὐαγγελιστές
— σέ Μεγάλη Δέηση 46, 398.2
Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος, ἅγιος 232, 237, 406.78
Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἅγιος 28, 57, 63, 127, 128, 130, 132, 134, 138, 174, 191, 251, 252, 286, 299, 302, 316, 320, 321, 323, 356, 398.2, 416.226, 419.316, 422, 425
— Γέννηση Προδρόμου 188, 189, 191, 401.117.118 (Ἐλισάβετ)
— σέ Μεγάλη Δέηση 46, 284, 304, 398.2
Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἅγιος 90-92, 156-158, 160, 161, 311, 323, 327, 339, 340, 343, 361, 367, 391.1, 395.34.37.43, 399.39, 412.113.123, 417.286, 418.293.297, 420.352, βλ. καί Τρεῖς Ἱεράρχες
Ἰωαννίκιος, ἅγιος 228, 229, 405.44, 46.61
Ἰωήλ, προφήτης 217
Ἰωσήφ ὁ Ἀριμαθαίας, ἅγιος 53, 56, 66, 141, 145, 146, 148, 166 βλ. καί Ἀποκαθήλωση, Ἐπιτάφιος Ὁρῆνος
Ἰωσήφ ὁ μνήστωρ, ἅγιος 41, 44, 57, 68, 295, 296, 297, 298, 299, 313, 323, 324, 326, 348, 415.207
Ἰωσήφ ὁ ποιητής, ἅγιος 253-255, 257, 407.7.8.10
Κοίμηση Θεοτόκου, βλ. Θεοτόκου βίος
Κοινωνία τῶν ἀποστόλων 61, βλ. καί Θεία Λειτουργία
Λάζαρος, ἅγιος 317
Λίθος, βλ. Χριστοῦ βίος
Λουκάς, ἅγιος 61, 127, 136, 138, 275, 277, 239, 305, 380, 398.2.15, 418, 311, 420.354, βλ. καί εὐαγγελιστές
— σέ Μεγάλη Δέηση 46, 138
Λουπος, ἅγιος 352, 356, 368, 418.311, 418.314
Μαγδαληνή, ἁγία 141, 146, 166
Μανθῆλιο, ἅγιο 284, 285, 366, 369, 375, 380
— κύκλος ἁγίου Μανθελίου 284
Μαρία, βλ. καί Θεοτόκος
Μαριάμ, βλ. καί Θεοτόκος
Μαρίνα, ἁγία 203, 378, 380, 420.352
Μάρκος, ἅγιος 339, 340, 343, 369, 370, 380, 381, 398.15, 418.297, 420.354, βλ. καί εὐαγγελιστές
Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ βλ. Χριστοῦ βίος
Μετάσταση Θεοτόκου, βλ. Θεοτόκου βίος
Μηνᾶς ὁ Αἰγύπτιος, ἅγιος 403.164.170
Μηνᾶς ὁ Καλλιθέλαδος, ἅγιος 204, 206, 403.164.170.172
Μητροφάνης Σμύρνης, ἅγιος 408.34
Μιχαήλ, ἀρχάγγελος 127, 128, 138, 177, 264, 266, 269, 277, 284, 323, 361, 374-376, 380, 395.27.42, 401.113, 410.49
— σέ Μεγάλη Δέηση 127
Μιχαήλ Σύγκελλος, ἅγιος 408.34
Μυστικός Δείπνος, βλ. Πάθη Χριστοῦ
Μωϋσῆς, προφήτης 348, 349
Νέστωρ, ἅγιος 226, 352, 356, 375, 380, 418.314
Νικόδημος, ἅγιος 141, 147, 166, βλ. καί Ἐπιτάφιος Ὁρῆνος
Νικόλαος, ἅγιος 156, 221, 222, 278, 283, 284, 299, 339, 343, 400.67, 403.3, 415.196, 417.286, 418.297
Ὀνούφριος, ἅγιος 338, 344
Ὅραμα τῶν προφητῶν Ἰεζεκιήλ καί Ἀβρααμῶν 149
Πάθη Χριστοῦ 28, 83, 87, 141, 145, 165, 194, 195, 209, 402.138, 417.263, 423
— Ἀποκαθήλωση 27, 28, 47, 51, 53, 56, 61, 67, 141, 145-148, 149, 166, 392.3, 398.19, 400.67, 402.3
— Ἐπιτάφιος Ὁρῆνος 47, 166-168, 399.62
— Μυστικός Δείπνος 68, 71, 72, 392.5
— Σταύρωση 28, 37-39, 47, 54, 56, 61, 67, 149, 168, 191, 280, 309, 311, 313, 314, 316, 317, 320, 323, 327-335, 337, 347, 349, 392.3.16.18, 394.13, 398.16, 400.67, 402.3, 411.89, 412.113.122, 416.242
— Χριστός Ἐλκόμενος 393.22.42
Παναγία, βλ. καί Θεοτόκος
Παντελεήμων, ἅγιος 367, 397.85, 420.371
Παράδοση Θεοτόκου στόν Ἰωσήφ στόν ναό, βλ. Θεοτόκου βίος
Παρσκεινή, ἁγία 380
Παῦλος, ἅγιος 28, 127, 138, 181, 213, 214, 217, 239, 257, 277, 279, 281, 283, 287, 321, 338, 350, 352-356, 367, 369, 382, 400.82, 404.21, 420.358
— σέ Μεγάλη Δέηση 28, 46, 127, 138
Παῦλος ὁ Ὁθηβαίος, ἅγιος 405.60
Παχώμιος, ἅγιος 228, 229, 405.44.46.65
Πεντηκοστή, βλ. Χριστοῦ βίος
Πέτρος, ἅγιος 28, 71, 127, 181, 213, 214, 217, 239, 241, 243, 277, 279, 281, 283, 287, 321, 338, 350, 352-356, 368, 382, 397.86, 400.82, 403.12, 404.21, 420.358
— σέ Μεγάλη Δέηση 28, 46, 127
Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης, ἅγιος 338, 344, 405.60
Πηγάσιος, ἅγιος 200, 203
ποιητές ἅγιοι 407.10, βλ. Ἰωσήφ ὁ ποιητής
Προκόπιος, ἅγιος 367, 397.67, 412.104
Προσευχή Ζαχαρίου περί τῆς ράβδου, βλ. Θεοτόκου βίος
Προσευχή Ἰωακείμ καί Ἄννης, βλ. Θεοτόκου βίος
προφῆτες 304, 305, 316, 317, βλ. Ἀβρααμῶν, Δαβίδ, Δανιήλ, Ζαχαρίας, Ἡσαΐας, Ἰεζεκιήλ, Ἰωήλ, Μωϋσῆς
Σάββας ὁ ἡγιασμένος, ἅγιος 228, 229, 244, 247, 248, 405.44.46.60, 406.108
Σαλώμη, θεραπαίνιδα στό λουτρό τοῦ Χριστοῦ 68, 191, 313
Σάρρα, ἁγία 364, 365
Σεραφεῖμ 397.86
Σοφία θεία, προσωποποίηση 269, 408.42.45
Σταύρωση, βλ. Πάθη Χριστοῦ
Στέφανος, ἀρχιδιάκονος 405.58
στρατιωτικοί ἅγιοι 95, 111, 112, 122, 200, 225, 226, 284, 356, 404.25.30, 428, βλ. Ἀρέθας, Ἀρτέμιος, Γεώργιος, Δημήτριος, Νέστορας, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Θεόδωρος ὁ Τήρων
στολίτες ἅγιοι 232, 405.71.72, βλ. καί Συμεών ὁ Νεώτερος καί ὁ Πρεσβύτερος
Συμεών ὁ Ἀλεπίου 428
Συμεών ὁ τῆς Μάνδρας ἡ Πρεσβύτερος ἡ Στυλῆς, ἅγιος 232, 234, 405.72, 422, 423, 427

- Συμεών ο Μεταφραστής 401.99.
 406.100
 Συμεών ο ἐν τῷ Θαυμαστῷ Ὄρει ἢ
 Νεώτερος ἢ Στυλῆτης, ἅγιος 232.
 405.72, 429
 Συμβούλιο ἱερέων, βλ. Θεοτόκου βίος
 Σύναξη ἀρχαγγέλων 253, 264-266,
 402.135, 408.34.36.38
 Τρεῖς Ἱεράρχες 92, 156, 160, 161, 165.
 395.37, 399.46.47.50, 422, 423, 425
 Τριάδα Ἁγία 103, 117, 174, 180, 188,
 363, 370, 401.113, βλ. καὶ Φιλοξε-
 νία τοῦ Ἀβραάμ
 Τροφοδοσία Θεοτόκου ἀπὸ ἁγγελο
 στὸν ναό, βλ. Θεοτόκου βίος
 Τρύφων, ἅγιος 405.58
 Ὑπαπαντή Χριστοῦ, βλ. Χριστοῦ βίος
 Ὑπάτιος, ἅγιος 403.172
 Φίλιππος, ἅγιος 323-326, 375, 379,
 380
 Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ 178, 180, 181,
 188, 211, 278, 279, 280, 362, 364,
 365, 360, 362-370, 373-375, 380-
 382, 401.90, βλ. καὶ Τριάδα Ἁγία
 Χαιρετισμός, βλ. Θεοτόκου βίος
 Χαράλαμπος, ἅγιος 380
 Χριστός 28, 29, 37, 46, 47, 56, 57, 61,
 68, 70-72, 77, 79, 83, 85-87, 91, 92,
 95, 103, 104, 107, 108, 109, 111,
 117, 119, 127, 128, 141, 145-148,
 150, 153, 165, 166, 168, 170, 171,
 174, 177, 191, 194, 195, 199, 209,
 210, 237, 243, 251, 252, 257, 261,
 263, 264, 266, 275, 278, 305, 308,
 309, 314, 316, 317, 321, 327, 329,
 348, 353, 356, 358, 360, 361, 363,
 366, 374, 375, 392.3, 394.2.5.9,
 395.34, 396.45.60.61, 397.79,
 400.69.81, 402.122.135.136,
 409.24, 410.52, 412.120, 417.283,
 418.298, 419.336, 423
 — Ἀκρα Ταπείνωση 28, 411.70
 — Ἀναπεσῶν 79
 — Ἀντιφωνητής 57
 — Βασιλεὺς τῆς Δόξης 168
 — Ἐμμανουήλ 38, 171, 213, 264,
 391.11
 — Εὐεργέτης 409.11
 — Ζωοδότης 150, 402.135
 — σέ Δέηση 79, 251
 — σέ Μεγάλη Δέηση 46, 47, 284, 304
 — Παντοκράτωρ 77, 79, 81, 86, 87,
 92, 95, 125, 127, 128, 149, 150, 153,
 168, 170, 194, 199, 243, 248, 249,
 257, 259, 261, 264, 271, 275, 279-
 281, 284, 291, 337-345, 350, 353,
 357, 365, 391, 393.42,
 394.2.4.7.10, 395.43, 400.68,
 402.135, 403.149, 404.44, 407.114,
 409.20, 413.157, 414.164, 417.282,
 418.314, 419.315
 — Πηροφορητής 361
 — Σωτήρ 111, 112, 150, 251, 417.253
 — Ψυχωσώστης 281, 411.91, 413.155,
 414.171
 Χριστοῦ βίος, βλ. καὶ Πάθη Χριστοῦ
 — Ἀνάληψη Χριστοῦ 168, 309, 329,
 334, 393.11
 — Ἀνάσταση Χριστοῦ 309, 315, 316,
 329, 333
 — Βαΐοφόρος 47, 56, 57, 66, 75, 309,
 313, 316, 317, 329, 332, 401.116
 — Βάπτιση Χριστοῦ 45, 309, 311,
 314, 317, 329, 347, 349, 393.11,
 411.89
 — Γέννηση Χριστοῦ 45, 66, 68-70, 72,
 263, 307, 309, 313, 317, 329, 330,
 345, 347, 348 (λουτρό), 392.5,
 393.10.11.31.32.41, 402.119
 (λουτρό)
 — Ἑγερση Λαζάρου 47, 56, 57, 66,
 72, 309, 313, 317, 393.22.41,
 394.43, 417.276
 — Εἰς Ἄδου Κάθοδος 47, 329
 — Λίθος 329, 333, 412.122, 417.276
 — Μεταμόρφωση Χριστοῦ 45, 57, 72,
 277, 309, 313, 314, 317, 329, 332,
 393.20.22.41, 394.43
 — Πεντηκοστή 217-219, 221, 309,
 314, 317, 329, 334, 393.11, 404.31,
 427
 — Ὑπαπαντή Χριστοῦ 45, 168, 309,
 311, 314, 317, 329, 330, 345, 347,
 348, 393.11

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- ἄκανθα 285, 327, 347, 354, 355
 ἀνθέμιο 320, 321, 338, 412.107
 ἄνθος 171, 335, 365, 375
 βλαστός ἄκανθας 354
 — κληματίδας 412.109
 — φυλλοφόρος 353, 354, 355, 415.208
 ἔλικα 285, 345, 353, 354, 363
 ἡμιανθέμιο 321
 κατάδεση 339, βλ. καὶ κόμβος ταινι-
 ωτός
 κέρας Ἀμαλθείας 370, 375· εἰκ. 335
 κόμβος ταινιωτός 339, βλ. καὶ κατά-
 δεση
 κόσμημα: ἀνθεμοειδές τρίλοβο 308·
 ἀστερόσχημο 292, 364·
 καρδιόσχημο 301· 281, 282·
 κυπαρισσόσχημο 292·
 ρομβόσχημο 335, 365·
 σταυρόσχημο 292, 363·
 τριφυλλόσχημο 363· φαθωτό 303,
 319, 320, 321· εἰκ. 227, 251, 252,
 253· φαθωτό ρομβόσχημο 320
 κρινάνθεμο 284, 412.105
 πέντε ἄρτοι 86
 πλέγμα: ἀλυσιδωτό 327· φυτικό 281,
 364· σταυρόσχημο 303, 303· εἰκ.
 228· φαθωτό 284, 300, 303
 πλοχμός: ἀλυσιδωτός 278, 285·
 βλαστῶν 320, 353· ὀκτάσχημος
 283, 308, 338, 415.208
 ρόδακας: ἀκτινωτός 327· τετράλοβος
 353, 355
 ρόμβος σέ σειρές: μέ κισσόφυλλα
 411.79· μέ κλαδιά 411.79· μέ
 φύλλα 285, 411.79
 σηρικὸς τροχὸς 67, 292
 σπείρα «τρέχουσα» 347, 355
 σταυρός: Ἀναστάσεως 109, 111, 171·
 εἰκ. 79. ἰσοσκελὴς 308, 363, 364
 ταινία: ρόμβων 300, 353, 361·
 φαθωτά συμπλεκόμενη 284, 319
 τετράγωνα ἐπάλληλα 327
 φυτό καρδιόσχημο 385